पुस्तक वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड ।

* ओ३म् *

संस्कृत-

प्रथमपुस्तकम्

जीवारामशर्मप्रणीतम्

PUBLISHER

Pandit Jiwa Ram Sharma

HEAD PANDIT

HINDU CORONATION School

MORADABAD.

मुरादाबाद नगरे

लक्ष्मीनारायण मुद्रणयन्त्रे

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्

षष्ठावृत्तौ २०००, संवत् १९६८

PRINTED BY

LAKSHMI NARAYAN

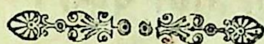
at the LakshmiNarayan Press

MORADABAD.

* ओ३म् *
॥ जगत्कर्त्रे नमोऽस्तु ते ॥

संस्कृतप्रथमपुस्तकम्

प्रथमः पाठः ।

द्वादशाक्षरी ।

कः का च कि की च कु कू च के कै,
वदामि को कौ पुनरेव कं कः
विद्वद्भिरेवं सुधिया विचार्य,
स्वादिप्रयोगेषु नियोजनीयाः

प्रथम पुरुष (थर्ड परसन)
- सः = वह
- तौ = वे दोनों
- ते = वे (सब)

मध्यम पुरुष (सैकेंड परसन) (सीगा हाज़िर)
- त्वम् = तू
- युवाम् = तुम दोनों
- यूयम् = तुम (सब)

उत्तम पुरुष (फर्स्ट परसन) (सीगामुतकल्लिम)
- अहम् = मैं
- आवाम् = हमदोनों
- वयम् = हम (सब)

द्वितीयः पाठः ।

अकारान्तपुल्लिङ्गबालकशब्दः ।

कर्ता (१) (नामिनेटिव) (फाइल)
- बालकः = लड़का
- बालकौ = दो लड़के
- बालकाः=बहुतलड़के

कर्म (२) (मफ़ऊलबिही) (अब्जेक्टिव)
- बालकम्=लड़केको
- बालकौ=दोनोंलड़कोंको
- बालकान्=सब लड़कों को ।

करण (३) (इनसट्रमेन्टल) (इस्तआनतिया)
- बालकेन = लड़केने, से, के, द्वारा
- बालकाभ्याम् = दोनों लड़कोंने.से, के द्वारा
- बालकैः =(ब) लड़कोंने, से,के, द्वारा

सम्प्रदान (४) (डेटिव) (हालतइन्तिफाइया)
- बालकाय = लड़केके लिये ।
- बालकाभ्याम् = दोनो लड़कोंके लिये ।
- बालकेभ्यः = (सब) लड़कों के लिये)

तृतीयः पाठः ॥

सः पठति = वह पढ़ता है ।

तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं ।

ते पठन्ति = वे (सब) पढ़ते हैं ।

त्वम् पठसि = तू पढ़ता है ।

युवाम् पठथः = तुम दोनों पढ़ते हो ।

यूयम् पठथ = तुम (सब) पढ़ते हो ।

अहम् पठामि = मैं पढ़ता हूं ।

आवाम् पठावः = हम दोनों पढ़ते हैं ।

वयं पठामः = हम (सब) पढ़ते हैं ।

बालकः पठति = बालक पढ़ता है ।

बालकौ पठतः = दोनों बालक पढ़ते हैं ।

बालकाः पठन्ति = सब बालक पढ़ते हैं ।

चतुर्थः पाठः ॥

* गच्छति = वह जाता है
निन्दति = वह निन्दा करता है
आगच्छति = वह आता है
चलति = वह चलता है
लिखति = वह लिखता है
प्रविशति = वह घुसता है
पश्यति = वह देखता है
क्रीडति = वह खेलता है
मिलति = वह मिलता है
धावति = वह दौड़ता है
नयति = वह लेजाता है
वदति = वह कहता है
पृच्छति = वह पूंछता है
निःसरति = वह निकलता है
भवति = वह होता है
गायति = वह गाता है
वाञ्छति = वह चाहता है

पतति = गिरता है
नमति = प्रणाम करता है
पिबति = पीता है
खादति = खाता है
खनति = खोदता है
तिष्ठति = ठहरता है
आकर्षति = खींचता है
आह्वयति = बुलाता है
निवसति = रहता है
सर्पति = सरकता है
क्रुध्यति = गुस्सा होता है
शुध्यति = साफ होता है
जीवति = जीता है
क्राम्यति = टहलता है
ष्ठीवति = थूकता है
नृत्यति = नाचता है
हसति = हँसता है

* ति, तः, अन्ति, सि, थः, थ, मि, वः, मः ये नव प्रत्ययसंयुक्त कर गच्छति आदिके भी रूप पठति आदि के तुल्य बनालो॥

पञ्चमः पाठः ।

अपादान ५ (ऐब्लेटिव) (हाहतइफतदाइय्या)

बालकात्, द् = बालकसे
बालकाभ्याम् = दोनों बालकोंसे
बालकेभ्यः = सब बालकोंसे

सम्बन्ध ६ (जेनेटिव) (इज़ाफ़िय्या)

बालकस्य = बालका, के, की,
बालकयोः = दोनों बालकों का, के, की,
बालकानाम् = सब बालकों का, के, की,

अधिकरण ७ (लोकेटिव) (ज़ाफ़िय्या)

बालके = बालक मे, पै, पर,
बालकयोः = दोनों बालकों में, पै, पर,
बालकेषु = सब बालकों में, पै, पर,

सम्बोधन ८ (वोकेटिव) (निदाइय्या)

हे बालक ! = अयि लड़के !
हे बालकौ = अयि दोनों लड़को
हेबालकाः = अयि (सब) लड़को

षष्ठः पाठः ।

पिकः = कोइल । शुकः = तोता ॥ बकः = वगुला ।

वृकः = भेड़िया । नक्रः = नाका । मत्स्यः = मछली । गजः = हस्ती । खगः = पक्षी । सर्पः = सांप । ग्रासः = कवल । पोतः = जहाज़ । मत्तः = मतवाला । स्तम्भः = स्थूण, खम्भाः । बन्धः = बांधना । बाष्पः = भाफ । झम्पः = कूदना करः = हस्त । कचः = केश । कफः = कफ, बलगम ॥

सप्तमः पाठः ॥

खलः = दुष्ट । जिह्मः = कुटिल । कणः = कन । यवः = जौ । अंशः = भाग । वंशः = कुटुम्ब । अंसः = कन्धा । कंसः = कटोरा । निम्बः = नीम । आम्रः = आम । नृपः = राजा । बङ्कः = टेढ़ा । कोषः = खज़ाना । घटः = घड़ा । घट्टः = घाट । पटः = कपड़ा । कटः = चटाई । धटः = तराज़ू । वाटः = मार्ग नटः = शैलूष, नट । मठः = छात्रालय । भटः = योद्धा ॥

अष्टमः पाठः ॥

वटः = बड़ । शटः = अम्ल, खट्टा । हठः = ज़ोरावरी । शठः = मूर्ख । कुचः – स्तन । काशः = खांसी । कूपः = कुआ । सूपः = दाल । कोलः = सुअर । अट्टः = अटारी । हट्टः = बाज़ार । पीठः = स्टूल, मूढ़ा । अर्घः = मूल्य, कीमत । जयः = जीत । भयः = डर । नयः = न्याय । खजः = कड़छी । स्फोटः = फोड़ा । कूर्मः = कछुआ चाषः

नीलकण्ठ । श्येनः = बाज । उक्त शब्दोंके रूप सर्व विभक्तियों में बालकवद् होते हैं ।

नवमः पाठः ॥

(अधोलिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ)

हाथी आता है । सांप रहता है । वह कनों को खाता है । मार्ग में कछुआ जाता है । वे बालों को देखते हैं । वह डरसे बुलाता है। वे दोनों मूर्ख दौड़ते हैं। मैं अटारीपरपढ़ता हूं । तुम थूकते हो । मैं चाहता हूं । तुम दोनों क्या कहते हो । वे लड़के टहलते हैं । हम दाल पीते हैं । नाके खेलते हैं । नट नाचता है । यहां मतवाले रहते हैं ।

(अधोलिखित वाक्योंकी भाषा बनाओ)

नटः नृत्यति । नक्राः क्रीडन्ति । वयं सूपं पिबामः । ते बालकाः काम्यन्ति । युवां किं वदथः । वयंवाञ्छामः । यूयं ष्ठीवथ । अट्टे अहं पठामि । ते मूर्खाः धावन्ति । भयाद् आह्वयन्ति । ते बालकान् पश्यन्ति । वयं सत्यं वदामः । बाटे कूर्मः गच्छति । स कणान् खादति । सर्पः निवसति। गजाः आगच्छन्ति । पोते मत्ताः नृत्यन्ति । यूयं पटं पश्यथ ? ॥

अन्यायः = जुल्म । अपूपः = पूआ । कपूयः = कमीना । कण्टकः = कांटा = । कृषकः = किसान । घाण्टिकः = घण्टा-बजाने वाला । भालुकः = रीछ । उलूकः = उल्लू । मर्कटः = वानर । अवकुशः = लंगूर । कलायः = मटर । संयावः = हलवा । सर्षपः = सरसों । नारङ्गः = नारङ्गी । सूचिकः = दर्जी । रजकः = धोवी । चित्रकः = चीता । विवेकः = तमीज व्यंसकः = नटखट।वार्त्ताकः = वेंगन।क्षपाटः = राक्षस।

दशमः पाठः ।

अक्षोटः = अखरोट।कपाटः = किवाड़ । कुठारः = कुल्हाड़ा गन्धारः = कन्धार।तस्करः = चौर। मत्सरः = डाह।विप्रियः = नाराज।विष्टरः = विस्तर।कहारः = धीवर । खर्परः = खप्पर। कुशूलः = कुठिया । नकुलः = नौला । शृङ्खलः = जंजीर । क्रमेलः = उष्ट्र, ऊंट । नैपालः = नयपाल (देश) गोधूमः = गेहूं । व्यायामः = कसरत । वृषभः = बैल । कलङ्कः = अपयश । कितवः = जुआरी । गृञ्जनः = सलजम । अभ्याशः = समीप । अमित्रः = शत्रु ।

एकादशः पाठः ।

कटाहः = कड़ाही । नितम्बः = चूतड़ । कम्बोजः = काबुल । मकरः = मगर । मत्कुणः = खटमल । मशकः = मच्छर । स्तवकः = गुच्छा । स्तावकः = तारीफ करनेवाला । गण्डकः = गैंडा । गण्डूषः = कुल्ला । वृश्चिकः = बिच्छू । चमसः = चमचा । नापितः = नाई । तुरङ्गः = घोड़ा । मोदकः = लड्डू । दीपकः = दिआ । कुरङ्गः = हरिण । गवाक्षः = खिड़की । शपथः = सौगन्द । संकेतः = इशारा । विनोदः = तमाशा । कृपाणः = तलवार । भोटाङ्कः = भूटान । विश्लेषः = वियोग ॥

(अस-भुवि-धातु) = होना ।

अस्ति = वह है ।   असि = तू है ।
स्तः = वे दोनों हैं ।   स्थः = तुम दोनों हो ।
सन्ति = वे सब हैं।   स्थ = तुम सब, हो ।

अस्मि = मैं हूं ।
स्वः = हम दोनों हैं ।
स्मः = हम (सब) हैं ।

(डुकृञ्—करणे—धातु) = करना ।

करोति = वह करता है ।

कुरुतः = वे दोनों करते हैं ।

कुर्वन्ति = वे (सब) करते हैं ।

करोषि = तू करता है ।

कुरुथः = तुम दोनों करते हो ।

कुरुथ = तुम (सब) करते हो ।

करोमि = मैं करता हूं ।

कुर्वः = हम दोनों करते हैं ॥

कुर्मः = सब करते हैं ।

कृतम् = किया । पठितम् = पढ़ा । दृष्टम् = देखा। पीतम् = पिया । गीतम् = गाया । नीतम् = लेगया । क्रीतम् = मोल लिया । विक्रीतम् = बेचा । भुक्तम् = खालिया । लिखितम् = लिखा । विज्ञातम् = जाना । प्रेषितम् = भेजा । दत्तम् = दिया । आत्तम् = लिया । गतम् = गया । आगतम् = आया । भूतम् = हुआ ।

अलङ्कृतम् = सजा दिया । कृतादिके रूप नपुंसक लिङ्गमें कृतम् । पुंलिङ्ग में कृतःऔर स्त्रीलिङ्ग में कृता होता है ।

द्वादशः पाठः ।

कथम् = क्यों । अलम् = वस । किम् = क्या । नो, न = नहीं । च = और । अत्र = यहां । तत्र = वहां यत्र = जहां । कुत्र = कहां । सर्वत्र = सब जगह । इदानीम् = इससमय । बाढम् = हां, जी । वरम् = अच्छा अवरम् = बुरा । कदा = कब । यदा = जब । तदा तब । सर्वदा = सदा । सत्वरम् = शीघ्र । अतः = इसवास्ते । एव = ही । अपि = भी । उपरि = ऊपर । नीचैः = नीचे । पितृव्यः = चाचा । भ्रातृव्यः = भतीजा । स्वस्रीयः = भानजा । मातुलः = मामा मातामहः = नाना । पितामहः = बाबा । दौहित्रः = धेवता । श्वशुरः=ससुर । श्यालः = साला । प्रपितामहः = परदादा । सोपानम् = सीढ़ी । शैत्यम् = सर्दी । पर्यटनम् = सैर करना । चूर्णम् = चून, आटा । दन्तधा-

बनम् = दतौन । अश्लीलम् = फोश । बाल्यम् = लड़कपन कर्गलम् = काग़ज । अनुकरणम् = नकल ।

त्रयोदशः पाठः ।

सतत्र कथं गच्छति । अलं कथं हससि । किं ते तत्र नो वदन्ति । ते यूयं च सर्वदा क्रीडथ । यूयं वयं चअत्रस्मः। बाढं युवां तत्र क्रुध्यथः। ते बालकाः पाठं वरं पठन्ति । इदानीं तत्र को भवति । उपरि पितृव्यस्य दन्तधावनमास्ति । इदानीमेव सत्वरमागच्छामि । मातुलः, अट्टअस्ति । तत्र शैत्यं नास्ति । नीचैर्गच्छावः । यूयं किं लिखथ । कृषकः, गोधूमान् नहिखा-दति । मम मातुलस्य इदंकथनमास्ति ।

(संस्कृत यनाओ)

हिरन खिड़की में है । घण्ठा वजानेवाला कहां जाता है । वानर जल पीते हैं । तुम इशारेको क्यों करते हो । चोर वहां जाता है । दालमें चमचा है । दो बैल दौड़ते हैं । बालक जल पीता है। हम वहां जाते हैं । तुम लड़के लिये अच्छा नहींकरते ।।

कः । (पुल्लिङ्ग) = कौन । का (स्त्रीलिङ्ग) = कौन ।

किम् = (नपुंसकलिङ्ग) कौन, क्या । अयम् (पु०) = यह इयम् (स्त्री०) = यह । इदम् (न०) = यह । यः (पु०) = जो । या (स्त्री०) = जो । यत् [न०] = जो । ईदृशः [पु०] = ऐसा । ईदृशी [स्त्री०] = ऐसी । ईदृशम् (न०) = ऐसा । कीदृशः (पु०) = कैसा । कीदृशी (स्त्री) = कैसी । कीदृशम् (न०) = कैसा । तादृशः (पु०) = तैसा । तादृशी (स्त्री०) = तैसी । तादृशम् (न०) = तैसा । यादृशः (पु०) = जैसा । यादृशी (स्त्री०) = जैसी । पश्चात्तापः = अफसोस। मासः = महीना ।

चतुर्दशः पाठः ।

यादृशम् (न०) = जैसा) । मादृशः (पु०) = मुझसा । मादृशी (स्त्री०) मुझसी । मादृशम् (न०) = मुझसा । त्वादृशः (पु०) = तुझसा । भवादृशः = आपसा । भवादृशी = आपसी । भवादृशम् = आपसा । उपानत् = जूता । छत्रम् = छता । शाटकम् = धोती । शिरोवेष्टनम् = साफा ॥ पत्रम् = चिट्ठी । अद्य = आज । श्वः = आनेवालाकल । ह्यः = गया कल । गतपरेद्युः = बीता परसों। लेखनी = क़लम।

मसीपात्रम् = दावात । पाषाणपट्टिका = स्लेट । लिपिः = कापी। दुस्करम् = कठिन । सुकरम् = सहल । दक्षः = चतुर ॥

पञ्चदशः पाठः ।

माम् = मुझको । त्वाम् = तुझको । तम् = उसको । यम् = जिसको । कम् = किसको । इमम् = इसको । आवाम् = हम दोनोंको । युवाम् = तुम दोनोंको तौ = उन दोनों-को । यौ = जिन दोनोंको । कौ = किन दोनोंको । इमौ = इन दोनोंको । अस्मान् = हमको । युष्मान् = तुमको । तान् = उनको । यान् = जिनको । कान् = किनको । इमान् = इनको । मया = मैंने । त्वया = तूने । तेन = उसने । केन = किसने । अनेन = इसने । अस्माभिः = हमने । युष्माभिः = तुमने । तैः = उन्होंने । कैः = कि-न्हों ने । यैः = जिन्होंने । एभिः = उन्होंने ॥

षोडशः पाठः ।

मह्यम् = मेरेलिये। तुभ्यम् = तेरेलिये। तस्मै = उसके लिये । कस्मै = किसके लिये । यस्मै = जिसके लिये। त्वदीयम् = तेरा, रे, री । मदीयम् = मेरा, रेरी। तस्य = उसका, के, की । भवतः = आपका, के, की । कस्य = किसका, के, की ।

यस्य = जिसका, के की। अस्माकम् = हमारा, रे, री। युष्माकम् = तुम्हारा, रे री,।। केषाम् = किनका, के, की। तेषाम् = उनका, के की। येषाम् = जिनका, के, की। मयि = मुझमें, पै, पर। त्वयि = तुझमें, पै, पर। कस्मिन् = किसमें। तस्मिन् = उसमें। एकस्मिन् = एकमें। यस्मिन् = जिसमें। अस्मिन् = इस में, पै, पर।

सप्तदशः पाठः।

(डुदाञ् - दाने धातु) = देना ॥

ददाति = वह देता है
दत्तः = वे दोनों देते हैं
ददति = वे (सब) देते हैं

ददासि = तू देता है
दत्थः = तुम दोनों देते हो
दत्थ = तुम (सब) देते हो
ददामि = मैं देता हूं
दद्वः = हम [दोनों] देते हैं
दद्मः = हम [सब] देते हैं

(ज्ञा—अवबोधने) जानना।

जानाति = वह जानता है। जानासि = तू जानता है। जानीतः = वे दोनों जानते हैं। जानीथः = तुम दोनों जानते हो जानन्ति = वे [सब] जानते हैं। जानीथ = तुम [सब] जानते हो

जानामि = मैं जानता हूं
जानीवः = हम दोनों जानते हैं
जानीमः = हम (सब) जानते हैं

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द के रूप।

(१) पुस्तकम् = एक किताब
पुस्तके = दोनों पुस्तकें
पुस्तकानि = सबपुस्तकें।

(२) पुस्तकम् = पुस्तकको
पुस्तके = दोनोंपुस्तकोंको
पुस्तकानि = सबपुस्तकोंको

अयस्कारः = लुहार। कुम्भकारः = कुम्हार। मालाकारः = माली। सुवर्णकारः = सुनार। चर्मकारः = चमार। मिष्टकारः = हलवाई। ताम्बूलकारः = तम्बोली। चित्रकारः = तस्वीर उतारनेवाला। पटकारः = जुलाहा। सूचीकारः = दर्जी। पुस्तककारः = जिल्दसाज। घटिकाकारः = घडीसाज। रथकारः = बढई। अलङ्कारः = आभूषण। निराकारः = बेशकल

अष्टादशः पाठः।

(भाषा बनाओ)

सः किमस्मान् जानाति ; तौ तस्मै किं दत्तः। स

*शेष विभक्तिओं में रूप बालकवत् होते हैं तथा अर्थ भी

तत्र तान् कृपाणान् जानाति । अस्माकमिदं पुस्तकं नो अस्ति । केन मदीयेन मातुलेन पत्रं प्रेषितम् । युष्मान् व्यंसकान् बालकान् ते आह्वयन्ति । अद्य वार्त्ताकस्य शाकं भूतम् । त्वयि मम विश्वासो नो अस्ति । अहं तस्मै यज्ञदत्ताय दन्तधावनं ददामि । तौ पटकारौ स्तः । यूयं अस्मान्नो जानीथ ? ॥

संस्कृत बनाओ।

वह किसका लड़का वहां पढ़ता है । यह हमारी दावात नहीं है । सोमदत्त के लड्डू अच्छे हैं । तुम्हारा यही घर है । उस कुम्हारके घड़े अच्छे होते हैं । इस लुहारने मेरी तलवार नहीं दी । उस माली की माला है जो हमारे पास रहता है । इस सुनार का आभूषण तुमने देखा । यह बढ़ई का लड़का है । हम तुम्हारे लड़कोंको नहीं जानते ॥

चौर्य्यम् = चोरी । शौर्यम् = शूरता । धैर्यम् = धीरज । कापट्यम् = कपट । धौर्त्यम् = धूर्तता । मौर्ख्यम् = मूर्खता । काव्यम् = कविता । नाट्यम् = नाटक । नैष्ठुर्यम् = निठुरता । अन्तिकम् = पास । वेत्रम् = बेंत । तालकम् = ताला । स्थालम् = थाल । वाष्पयानम् = रेलगाड़ी । आगारम् = पड़ाव, स्टेशन । प्रतिदानम् = बदला । मिषम् = बहाना । रागः = प्रीति ॥

एकोनविंशः पाठः ।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गसुताशब्दः ॥

(१) कर्त्ता
- सुता = लड़की
- सुते = दोनों लड़की
- सुताः = सबलड़की

(२) कर्म
- सुताम् = लड़कीको
- सुते = दोनों लड़कियों को
- सुताः = सब लड़कियों को

(३) करण
- सुतया = लड़की ने, से, के द्वारा, साथ ।
- सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों ने, से, के द्वारा
- सुताभिः = सब लड़किओं ने, से, के द्वारा

(४) सम्प्रदान
- सुतायै = लड़की के लिये
- सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों के लिये
- सुताभ्यः = सब लड़कियों के लिये

(५) अपादान
- सुतायाः = लड़की से
- सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों से
- सुताभ्यः = सब लड़कियों से

(६) सम्बन्ध
- सुतायाः = लड़की का, के, की
- सुतयोः = दोनों लड़कियों का, के, की
- सुतानाम् = सब लड़कियों का, के की

७ अधिकरण, ८ सम्बोधन

सुतायाम् = लड़की में, पै, पर
सुतयोः = दोनों लड़कियों में, पै, पर
सुतासु = सब लड़कियों में, पै पर

हे सुते ! = अयि लड़की !
हे सुते = अयि दोनों लड़कियों !
हे सुताः = अयि सब लड़कियों !

विंशः पाठः ।

अम्बा = माता, अम्मा । कशा = कोड़ा, हण्टर । घटिका = घड़ी । छुरिका = छुरी । जिगीषा = जीतने की इच्छा । जिगमिषा = जानेकी इच्छा । चिकीर्षा = करने की इच्छा नौका = नाव । यूका = जूं । मर्यादा = सीमा । महैला = बड़ी इलायची । पिपासा = प्यास । बुभुक्षा = भूंख । मुक्ता = मोती । रोटिका = रोटी । बडवा = घोड़ी । प्रतिज्ञा = इक़रार, दावा एला = इलायची । उपधा = छल । अवस्था = उम्र । वेला = समय । तुला = तराजू । नासिका = नाक । जिह्वा = जीभ । निद्रा = नींद । लूता = मकड़ी । प्रमीला = ऊंघना ॥

एकविंशः पाठः ।

भस्त्रा = धोकनी । दीपशलाका = दियासलाई
शीतला = चेचक । श्रद्धा = विश्वास । श्लाघा = तारीफ।
सपर्य्या = सत्कार । चटका = चिड़िया । दुरवस्था = बुरीहालत ।
चिकित्सा = इलाज । विचिकित्सा = सन्देह, शक ।
सिकता = बालू । ग्रीवा = गर्दन । छिक्का = छींक । हिक्का =
हिचकी । वाटिका = बगीची । आस्था = आशा, उम्मेद ।
मूषिका = चुहिया । पाकशाला = भोजनभवन । सन्दंशिका =
संडासी । कुम्बा = टट्टी । उपदा = भेंट, रिश्वत । कर्क
टिका = ककड़ी । कलिका = कली । गोधा = गोह ।
द्राक्षा = दाख । खट्वा = खाट । वराटिका = कौड़ी ।
जृम्भिका = जमुहाई । क्षुद्रा = शहदकी मक्खी । शर्करा =
चीनी, खांड़ । वरयात्रा = बारात । मञ्जूषा = सन्दूकची ।
अनुज्ञा = हुक्म । मदिरा = शराब । मन्दुरा = अस्तबल ॥

उक्त शब्दोंके रूप सुतावत् समझो परन्तु अम्बा शब्द
के सम्बोधनमें हे अम्ब ! होता है ॥

द्वाविंशः पाठः ।

भाषा बनाओ ।

तत्र अम्बा त्वामाह्वयति । इयं कस्य कशास्ति । अस्माकं छुरिकां नयति । जिगीषया ते तत्र गच्छन्ति । किं जिगमिषा अस्ति । तस्य का चिकीर्षा 'अस्ति' यूयं जानीथ? । नौकायां जलमागच्छति । अस्मिन् वस्त्रे यूकाः सन्ति । मर्यादां सः खनति । आवां महेलां वाञ्छावः । पिपासया पिबति । बुभुक्षया आगच्छति।रोटिके वाञ्छामः । तत्र वडवा धावति।अहं तस्य सुनाय मिष्टं ददामि।इयं पठनस्य नो वेलास्ति

संस्कृत बनाओ ।

यह उसका छाता है । उस लुहारकी क्या उम्र है । इसमाली की मालामें मोती हैं। मैं इकरार को करता हूँ।इसवक्तमुझको नींद आती है । दीपकके पास दियासलाई है।उसमें तुम्हारा विश्वास नहीं है । आपकी तारीफ क्या है । वह बालक मा की सेवा करताहै । चिड़िया नाचती है । यहां कौन रहती है । किसका इलाज होता है । मुझको इस में सन्देह है ॥

उदाहरणम् ।

अस्यां वाटिकायां द्राक्षया वृक्षाःसन्ति = इस वागीचीमें

मुनक्के के पेड़ हैं । अहमाशंसां करोमि यूयं तं जानीथ = मैं आशा करता हूं कि तुम उसको जानते हो । पाकशालायामिदानीं भोजनं नास्ति = भोजनालयमें इस समय भोजन नहीं है। मूषिकयाऽस्माकं वस्त्राणि खादितानि = चुहियाने हमारे कपड़े खालिये । कूपे गोधा निवसति किं यूयं न जानीथ ! = कूपमें गोह रहती है क्या तुम नहीं जानते। ताभ्यां बालकाभ्यां तत्राद्य किं कार्यं कृतम् = उन दोनों लड़कोंने वहां आज क्या काम किया । एभिः सुवर्णकारैः गीतं न गीतम् = इन सुनारोंने गीत नहीं गाया । वाटिकायां कस्य वरयात्रास्ति = बगीचीमें किसकी वारात है ॥

त्रयोविंशः पाठः

समीपे = पास । शकटम् = गाड़ी । पुरस्कारः = पारितोषिक, इनाम । गोप्यम् = छिपाने योग्य । पिधानम् = ढक्कन । पूयम् = पीव । पेटकम् = टोकरी । गुच्छकः = गुच्छा । अक्षोटः = पिस्ता । अफेनम् = अफीम । आभिघारः = छोंक। सम्प्रत्ययः = पूरायकीन । चोलकम् = चोगा ।

चक्कलम् = गोलवस्तु, चकला। कुसृतिः = शरारत। सायम् = शाम। प्रातः = सुबह। घृतम् = घी। तैलम् = तेल॥

भाषा बनाओ।

मम समीपे अद्य दन्तधावनं नो अस्ति। इदं शकटं कस्य अस्ति। सायं बाष्पयानं तत्र आगच्छति। मञ्जूषायां किम् अस्ति। तस्मै पुरस्कारः केन दत्तः। किम्, इदं कार्यं गोप्यम् अस्ति।। तस्मिन् घटे पिधानं नो अस्ति॥

संस्कृत बनाओ।

यह किस का गुच्छा है। टोकरी में क्या है। यहां पिस्ता अच्छा नहीं मिलता है। यह आदमी अफीम खाता है। इस दाल में छौंक अच्छा नहीं दिया। मुझको तुम्हारा पूरा यकीन है। इसमें तुम्हारी शरारत है। सुबह क्या पढ़ते हो। तुम्हारे मामा पूछते हैं। इस घड़े का घी कैसा है?॥

चतुर्विंशः पाठः।

कोशातकी = तुरई। कारवेल्लिका = करेला। शृङ्गाटकम् = सिंघाड़ा। कालिन्दम् = तरबूज। खर्बूजम् = खरबूजा।

दाडिमम् = अनार । रक्तालुः = रतालू । चिर्भिटम् = कचरा । शुक्तम् = सिरका । आसुतम् = अचार। मलापः = बकवाद । कृतकम् = बनावटी। झटिति = झट । अनुसन्धानम् = अन्वेषण, खोज । प्राधान्यम् = प्रधानता । कटकः = कड़ा । अवलेहः = चटनी । समासः = मेल, संक्षेप।विकारः तबदीली । पुण्ड्रः = पौंडा । तड़ागः = तालाब । क्षेत्रम् = खेत । मिष्टम् = मीठा । आस्तरणम् = बिछौना ॥

भाषा बनाओ ।

इयं कोशातकी । वरमस्ति । अद्य कारवेल्लिकायाः काशंभूतमस्ति । अस्मिन् तडागे शृङ्गाटकानि भवन्ति । अस्य क्षेत्रस्य कालिन्दानि कीदृशानि सन्ति। इदं मम दाडिममाधिकं मिष्टमस्ति । अस्य भोलानाथस्य छात्रस्य कार्यं कृतम् अस्ति । यूयं न जानीथ तस्य चोलके दाडिमानि सन्ति ॥

संस्कृत बनाओ ।

तेरे पास दाखहैं । इस घड़े में सिरका है । क्या तुम अचारको खाते हो । तुम इस वक्त बकवादको क्यों करते हो । उसने शीघ्र खोज लगाली । तुम्हारी इसमें क्या प्रधानता है । इस लड़के का क्या नाम है । वहां चटनी नहीं है ॥

पञ्चाविंशः पाठः ।

भ्रमरः = भौंरा । वत्सः = बछड़ा । वदामः = बादाम । वन्दनीयः = नमस्कार करनेयोग्य। वराहः = सुअर। नीरम् = पानीयम्, पानी । समीरः = वायु, हवा । समता = बराबरी । मातुलानी = मामी, माईं । मातामही = नानी । पितामही = दादी । मातृस्वसा = मौसी । पितृस्वसा = बुआ, फुआ । ननान्दा = नन्द । लवित्रम् = चाकू । क्रोशः = कोस । योजनम् = चारकोस । शाटः = कपड़ा । शरावः = पिआला, सरवा । लेखः = लिखना । भृत्यः = नौकर ॥

भाषाबनाओ ।

किं तत्र वाटिकायां भ्रमरा निवसन्ति । वत्सः अम्बाया दुग्धं पिबति । अस्य मम मित्रस्य समीपे बदावा न सन्ति मम ननान्दा तत्र पाठशालायामस्ति । गुरुजना वन्दनीया भवन्ति । बराहाः तडागे प्रविशन्ति । अस्य नगस्य नीरसमीरौ वरंस्तःाते तस्य समतां मह्यं वदति । इयं किं तव मातुलानी गङ्गां गच्छति ॥

संस्कृत बनाओ ॥

तुम्हारी दादी इस समय जीवित है । उस की नानी

तुम्हारे घरमें है। मुरादाबाद से सम्भल चार योजन है। इस आदमीके कपड़े अच्छे नहीं हैं। इस लुहारकी यह कड़ाही कैसी है। यह तालाब क्यों सूखा है। इस लड़के का लेख अच्छा है। तुम्हारे नाना के मामाके पुत्रका यह घर है। हमने ऐसी पाठशाला नहीं देखी है जैसी यह है॥

विप्रयोगः = विरोधः,फरेब। सातत्यम् = निरन्तर। धृष्टः = निर्लज्ज। आपणिकः = दूकानदार। आयः = आमदनी। व्ययः = खर्च। घोटकः = घोड़ा। खरः = गदहा। मार्जारः = बिलाव। कीटः = कीड़ा। ताम्रचूडः = कुक्कुट, मुर्ग़ा। सारमेयः = कुत्ता। मुकुरः = दर्पण। कन्दुकः = गेंद। चिबुकम् = ठोड़ी। काकः = कौवा। कलहः = लड़ाई। लवणम् = नमक। कथनम् = कहना। वराकः = बिचारा। स्वभावः = आदत। उपस्करः = मसाला। जीर्णम् = पुराना॥

भाषा बनाओ।

अस्मिन् कथने विप्रयोगः अस्ति। ते वराकाः सातत्यंकार्यं कुर्वन्ति। अनेन धृष्टेन बालकेन कुख्यातिः, दत्ता। अयं घोटकः वरं चलति। मार्जारः सारमेयं ध्यानेन पश्यति। अस्य

कुम्भकारस्य खरा:, रात्रौ महान्तं कोलाहलं कुर्वन्ति। युष्माकं स्वभावः, वरं नो अस्ति। इयं वार्त्ता कस्य अस्ति ॥

संस्कृत बनाओ।

उस घरमें एक बिलाव है। तुम्हारे बिस्तर पर कीड़े हैं। वहां दो मुर्गे हैं। यह किसका कुत्ताजाता है। वह दर्पण में मुख देखता है। हम दोनों गेंद खेलते हैं। इस वृक्षपर काक रहते हैं। इस दालमें लवण नहीं है। इस मासका क्याखर्चहै

षड्विंश पाठः।

कोपः = गुस्सा । लोभः = लालच । इन्धनम् = ईंधन (लकड़ी) आर्द्रम् = गीला। पथ्यम् = मुफीद । तथ्यम् = सच। सज्जनः = शरीफ। आलापः = बात चीत। श्रमः = मेहनत । नारी = औरत । जननी = माता। कल्याणम् = वहबूदी । निषेधः = मनाई। पेषिणी = सिलबट्टा । रजतम् = चांदी। शुक्रम = वीर्य। तक्रम् = मठा। श्मशानम् = मरघट। स्थैर्यम् = मजबूती। स्थौल्यम् = मोटाई। रिङ्गणम् = रीगना। रसायनम् = कीमिया। रेचकम् = दस्तावर। आरोहणम् = चढ़ना। लाङ्गूलम् = पूछँ = लालनम् = लाड़। वमनम् = उलटी। वातायनम् = झरोखा। प्रपञ्चः = जाल (ठगई)॥

भाषा बनाओ।

वरं न कोपस्य फलं कदापि। लोभः पापस्य कारणम् । फलं वरं वै भवति श्रमस्य । तक्रे न पश्यामि घृतं कदापि । अस्य बालकस्य लालने युष्माकं कल्याणं नो अस्ति । वातायने पश्यति सोमदत्तः ॥

संस्कृत बनाओ।

मरघट में ईंधन नहीं है। सन्दूकची में मुटाई कम है । इस चादीमें बिकार क्यों है। कुत्ते की पूंछ झरोखे में है । यह दवा दस्तावर तो नहीं है ?। तुम्हारी चांदीकी दावातहै

सप्तविंशः पाठः।

शलभः = पतङ्गा । स्तुतिः = तारफि । शिथिलः ढीला । परिचयः = जानकारी । रक्षकः = पालक। लुण्ठाकः = लूटेरा पत्रवाहकः = चिट्ठीरसा । वर्षोपलः = ओला । दुराग्रहः = हठ । निर्णयः = फैसला । मोहितः = आशिक। दिवान्धः = चिमगादड़ । विस्मयः = ताज्जुब । कृतघ्नः = नाशुकरा ॥

भाषा बनाओ ॥

शलभाः पतन्ति दीपे मम मातुलस्य। परिचयेन सदा

भवात स्तुतिः । बालस्य नीचैःपठनं न भवात ॥

संस्कृत बनाओ ।

चिड़ीरसा के पास लुटेरा रहता है। उसके फैसले में तुमने हठ किया। इस वृक्षपर रात्रिमें चिमगादड़ रहते हैं। यह ताज्जुब की बात नहीं है। बढ़ई के फैसले में क्या हुआ॥

अष्टाविंशः पाठः ।

स्थूलम् = मोटा । सूक्ष्मम् = बारीक । आलुकम् = आलू । लघुशङ्का = पेशाब । स्नानम् = नहाना । पर्पटः = पापड़ । पाषाणम् = पत्थर । वटकः = वड़ा । कथिता = कढ़ी । निस्तुषा = चक्की । प्लवनम् = तिरना । प्रतिमानम् = तोलना । कुण्डलिनी = जलेबी । शर्करोदकम् = शरबत । लाजा खील । पुष्टिः = मजबूती । तुष्टिः = सब्र । अतुलम् = बहुत । पिष्टपचनम् = तवा । मरीचम् = मिर्च । ऊनम् = कम ॥

भाषा बनाओ ।

स्थूलानि, अक्षराणि लेख्यानि नो सूक्ष्माणि । लाजाः चर्वन्ति बालकाः । हापुडस्य पर्पटाः प्रसिद्धाः सन्ति ॥

संस्कृत बनाओ।

इस कड़ाही की कढ़ी कैसी है। यह किसकी चक्की है। उसकी खीलों में मेरी जलेबी है। कैसी मजबूती को चाहते हो। इस आदमीके बड़े अच्छे होते हैं॥

एकोनत्रिंशः पाठः।

त्रयस्त्रिंशद् देवताः सन्ति अष्टौ[१] वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्या[३]ः, इन्द्रः प्रजापतिश्चेति। चत्वारो वेदाः षट् शास्त्राणि च सन्ति चत्वारो वर्णा आश्रमाश्च। त्रिविधं कर्म–क्रियमाणं सञ्चितं प्रारब्धं चेति। ईश्वरजीव-प्रकृतयः, त्रयोऽपि पदार्था अनादयः। शिक्षाकल्पव्याकरण-निरुक्तछन्दोज्योतिषाणि वेदाङ्गानि। विदुषां भूषणं विद्या भूषणं मूर्ख भूषणम्॥

१–पृथीवी, जल, तेज, वायु, आकाश, द्यौ चन्द्र, नक्षत्र॥ २–प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय, जीवात्मा॥ ३–चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्त्तिक, मार्गशिर, पैष, माघ, फाल्गुन॥

ओ३म् ।

मित्रवर्य्य ! नमस्ते अस्तु ! इन्द्रप्रस्थतः—

परेशकृपातः, अत्र सर्वथा कुशलम् अस्ति आशाअस्तितत्र भवान्अपिकुशली भविष्यति अस्माकंगतपरेद्युः षाण्मासिकी परीक्षा संभूता तत्र चत्वारि पत्राणि तु सुष्ठु लिखितानि परन्तु गणितस्य पत्रे सन्देहः अस्ति—स्वपरीक्षायाः, अपि झटिति वृत्तं लेख्यम् । अन्याच्छिवम् ।

भवन्मित्रः सत्यव्रतः

॥ ओम् ॥

श्रीयुक्त परममाननीय ! प्रधानाऽध्यापक ! महोदय!

नमस्करोमि भवन्तम्——

देव ! मम मातुलस्य ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चकक्षास्थस्य सोमदत्तस्य अस्मिन् एव चैत्रमासे शुक्लपञ्चम्याः विवाहः निश्चयीकृतः इतोवरयात्रा रामपुरं गमिष्यति अतएव ममगमनं तत्र-आवश्यकीयम्, अस्ति—एतदर्थमद्यप्रभृति पञ्चानांदिवसानाम् अवकाशं वाञ्छामि आशासेअवश्यमेव स्वीकृतो भविष्यतीति शम्—

निवेदकः नवकक्षस्थोगुरुदत्तः—

एकः	१	एकादश	११	एकविंशतिः	२१	एकत्रिंशत्	३१	एकचत्वारिंशत्	४१
द्वौ*	२	द्वादश	१२	द्वाविंशतिः	२२	द्वात्रिंशत्	३२	द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत्	४२
त्रयः	३	त्रयोदश	१३	त्रयोविंशतिः	२३	त्रयस्त्रिंशत्	३३	त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्	४३
चत्वारः	४	चतुर्दश	१४	चतुर्विंशतिः	२४	चतुस्त्रिंशत्	३४	चतुश्चत्वारिंशत्	४४
पञ्च	५	पञ्चदश	१५	पञ्चविंशतिः	२५	पञ्चत्रिंशत्	३५	पञ्चचत्वारिंशत्	४५
षट्	६	षोडश	१६	षड्विंशतिः	२६	षट्त्रिंशत्	३६	षट्चत्वारिंशत्	४६
सप्त	७	सप्तदश	१७	सप्तविंशतिः	२७	सप्तत्रिंशत्	३७	सप्तचत्वारिंशत्	४७
अष्ट, अष्टौ	८	अष्टदश, अष्टादश	१८	अष्टविंशतिः, अष्टाविंशतिः	२८	अष्टत्रिंशत्, अष्टात्रिंशत्	३८	अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्	४८
नव	९	एकोनविंशतिः	१९	एकोनत्रिंशत्	२९	एकोनचत्वारिंशत्	३९	एकोनपञ्चाशत्	४९
दश	१०	विंशतिः	२०	त्रिंशत्	३०	चत्वारिंशत्	४०	पञ्चाशत्	५०

*नपुंसक लिङ्ग में एक, द्वे, त्रीणि, चत्वारि। स्त्रीलिङ्ग में एका, द्वे, तिस्रः चतस्रः रूप होते हैं (पु०) में लिखे ही हैं, शेष रूप तीनों लिङ्गों में समान होते हैं।

एकपञ्चाशत्	५१	एकषष्टिः	६१	एकसप्ततिः	७१	एकाशीतिः	८१	एकनवतिः	९२
द्विपञ्चाशत् द्वापञ्चाशत्	५२	द्विषष्टिः द्वाषष्टिः	६२	द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः	७२	द्व्यशीतिः	८२	द्विनवतिः द्वानवतिः	९२
त्रिपञ्चाशत् त्रयःपञ्चाशत्	५३	त्रिषष्टिः त्रयःषष्टिः	६३	त्रिसप्ततिः त्रयस्सप्ततिः	७३	त्र्यशीतिः	८३	त्रिनवतिः त्रयोनवतिः	९३
चतुःपञ्चाशत्	५४	चतुःषष्टिः	६४	चतुःसप्ततिः	७४	चतुरशीतिः	८४	चतुर्नवतिः	९४
पञ्चपञ्चाशत्	५५	पञ्चषष्टिः	६५	पञ्चसप्ततिः	७५	पञ्चाशीतिः	८५	पञ्चनवतिः	९५
षट्पञ्चाशत्	५६	षट्षष्टिः	६६	षट्सप्ततिः	७६	षडशीतिः	८६	षण्णवतिः	९६
सप्तपञ्चाशत्	५७	सप्तषष्टिः	६७	सप्तसप्ततिः	७७	सप्ताशीतिः	८७	सप्तनवतिः	९७
अष्टपञ्चाशत् अष्टापञ्चाशत्	५८	अष्टषष्टिः अष्टाषष्टि	६८	अष्टसप्ततिः अष्टासप्ततिः	७८	अष्टाशीतिः	८८	अष्टनवतिः अष्टानवतिः	९८
एकोनषष्टिः	५९	एकोनसप्ततिः	६९	एकोनाशीतिः	७९	नवाशीतिः	८९	नवनवतिः	९९
षष्टिः	६०	सप्ततिः	७०	अशीतिः	८०	नवतिः	९०	शतम्	१००

सपादशतम् १२५ । द्विपादशतम् १५० । त्रिपादशतम् १७५ । शतद्वयम् ॥

अष्टाध्यायी भाष्य ।

जिसका क्रम इसप्रकार है मूलसूत्र पदच्छेद, विभक्तिवार्तिक, संस्कृतवृत्ति तथाभाषावृत्ति एवं उदाहरण मयाविशेषाटिप्पनियोंके सहित है मूल्य ३) सजिल्द ३।-) डाकव्यय ।≡)

काशीकी प्रथमपरीक्षा (रघुवंश)

द्वितीयःसर्गसे पञ्चम सर्ग तक सान्वय पर्यायवाचक शब्दोंके सहित मूल्य ।≈) माघाद्यं सर्गद्वयम् सतिलकम् ।≈)

रामायण महाभारत (परीक्षासङ्कलितांश)

सान्वयपर्यायवाचक शब्दों के सहित मू० ।)

संस्कृतशिक्षा–परीक्षा देनेवाले तथा संस्कृत बनाने एवं साधारण बोलनेका अभ्यास करनेवालों के लिये एक अनर्घ रत्न है जिसकी प्रशंसा वंगवासी भारतमित्र तथा वेंकटेश्वर प्रभृति महत् समाचारपत्रोंने की है। प्रथमभाग-), द्वितीयभाग =) तृतीयभाग ≡) चतुर्थभाग ।≈) प्रथमपरीक्षाके १० वर्ष के पर्चे ।) **तर्कसंग्रह**–प्रत्येकपरिभाषपर सलक्षण भिन्नरसंख्या देकर न्यायके गूढ़ार्थ को प्रचलित भाषामें स्पष्ट दर्शाया है मू० ।)

किरातार्जुनीयस्याद्यसर्गत्रयम् ।

सान्वय पर्यायवाचक शब्द युक्त मू० ।)

श्रुतबोध–सान्वय पर्यायवाचक शब्दयुक्त मू० =)

पुस्तकोंमिलनेका पता प० प० जीवारामार्यः-मुरादाबाद.

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत--

॥ द्वितीयपुस्तकम् ॥

जीवारामशर्मप्रणीतम्।

चतुर्थावृत्तौ २००० स० १९६८ वि०

PUBLISHED BY

P. JIWARAM SHARMA
HEAD PUNDIT
Hindu Coronation School
Moradabad

PRINTED BY

Pundit Shunker dutt Sharma
AT THE DHARMA DIWAKER PRESS
MORADABAD

लघुकौमुद्याः सरलाटीका ।

भो भो व्याकरणाधिजिगांसवो ऽन्तेवासिनोविदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः । भवतां सौलभ्यायेयं लघुकौमुदी सरलयाटीकया सरलीकृता । गीर्वाण्यां प्रत्येकप्रयोगस्य साधनं विहितम् । यथा सन् शम्भुः-इत्यत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः? 'शितुक्' इत्यनेन पदान्तनस्यतुकिकृतेसन् तुक् शम्भु इतिजाते 'हलन्त्यम्' इतिकस्येत्संज्ञायाम् 'उपदेशेऽजनुनासिकइत्' इतितकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञायाम्, तस्य लोपः 'इत्युकारतकारयोर्लोपे न्-त्-शम्भुइति जाते 'शश्छोटि' इत्यनेन शम्भोः शस्य छत्वे कृते सन् त्-छम्भु इतिजाते, स्तोःश्चुनाश्चुः 'इतितस्य चत्वे पुनः स्तोःश्चुनाश्चुः,–इतिनस्य ञत्वे च विहिते सञ्च्छम्भुरितिजाते । यत्र झरोझरिसवर्णे इतिवैकल्पिकेच लोपेतत्र-सञ्छम्भुः, चलोपाभावे सञ्च्छम्भुः । छत्वाऽभावे चुत्वेसति-सञ्च्शम्भुः । तुकश्चाभावे नस्य ञत्वेच-सञ्शम्भुः । इतिरूप चतुष्टयं जायते । ऐवमेव सर्वत्र साधनं विज्ञेयम् । मूल्यं केवलं सार्धम् १॥) रूप्यकं सबन्धनम् १।।।)प्रापणव्ययस्तु पृथक्त्वेन विज्ञेयः ।

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत द्वितीय पुस्तकम् ।

परेशं शेषमीश्वरं रविप्रकाशकं विभुम् ।
अजं प्रजापतिं प्रभुं नमामि तं महेश्वरम् ॥ १ ॥
मया बुधानुयायिना परेशभक्तिधारिणा ।
इदं द्वितीयपुस्तकं विरच्यते विवेकदम् ॥ २ ॥

प्रथमः पाठः (१)

(पठ धातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारोंकेरूप)

लट् लकार १

सः पठति—वह पढ़ता है ।
तौ पठतः—वे दोनोंपढ़तेहैं
ते पठन्ति—वे पढ़ते हैं ।
त्वम् पठसि—तू पढ़ता है ।
युवाम् पठथः—तुम दोनों पढ़ते हो ।

लृट् लकार २

सः पठिष्यति—वह पढ़ेगा ।
तौ पठिष्यतः—वे दोनोंपढ़ेंगे
ते पठिष्यन्ति—वे पढ़ेंगे ।
त्वम् पठिष्यसि—तू पढ़ेगा ।
युवाम्पठिष्यथः—तुम दोनों पढ़ोगे ।

---

१ लट् वर्त्तमान । लृट् भविष्य, लोट् विधि और लुङ् लकार भूतकाल में होता है ।

यूयम् पठथ = तुम पढ़ते हो।
अहम् पठामि = मैंपढ़ता हूं
आवाम् पठावः = हमदोनों पढ़ते हैं।
वयम् पठामः = हम पढ़ते हैं

यूयम् पठिष्यथ = तुम पढ़ोगे
अहम्पठिष्यामि = मैंपढ़ूंगा
आवाम् पठिष्यावः = हम दोनों पढ़ेंगे।
वयम्पठिष्यामः = हमपढ़ेंगे

लोट् लकार ३ ॥

सः पठतु = वह पढ़े
तौ पठताम् = वे दोनोंपढ़े

ते पठन्तु = वे पढ़ें
त्वम् पठ = तू पढ़
युवाम् पठतम् = तुम दोनों पढ़ो।

यूयम् पठत = तुम पढ़ो
अहम् पठानि = मैं पढ़ूं
आवाम् पठाव = हमदोनों पढ़ें

वयम् पठाम = हम पढ़ें

लुङ् लकार ४ ॥

सः, अपाठीत् = वह पढ़ा
(या उसने पढ़ा था)
तौ, अपाठिष्टाम् = उन दोनों ने पढ़ा
तेअपाठिषुः = उन्होंनेपढ़ा
त्वम् अपाठीः = तूने पढ़ा
युवाम्, अपाठिष्टम् = तुम दोनों ने पढ़ा
यूयम्अपाठिष्ट = तुमनेपढ़ा
अहम्अपाठिषम् = मैंनेपढ़ा
आवाम्,अपाठिष्व = हम दोनों ने पढ़ा

वयम्अपाठिष्म, हमनेपढ़ा

द्वितीयः पाठः (२)

प्रातः = सवेरा। शनैः = धीरे। न्यूनम् = कम।

अधिकम् = बहुत । सायम् = शाम । रात्रिन्दिवम् = रातदिन । स्वयम् = खुद । वृथा = निरर्थक । सामि = आधा । नूनम् = निश्चय । कुतः = कहाँ से । यतः = जहां से, क्योंकि । तर्हि = तब । यर्हि = जब । कर्हि- कब । एतर्हि = अब । मसी = स्याही । पङ्कः = कीच । रूप्यकम्-रुपया । पणः = पैसा । आणकम् = आना । पादुका = खड़ाऊं । मार्गः = रास्ता । विरुद्धम् = उलटा । इष्टका-ईंट । घस्रः = दिन । निशा = रात्रि । प्रमादः = बेपरवाही । अभ्यासः = महावरा । बाहुल्यम् = बहुतायत । योग्यता = लियाकत । शैली = ढङ्ग ।

उदाहरणानि ।

किं यूयं प्रातः न पठथ ? = क्या तुम सुबहको नहीं पढ़ते । इदं सायं वदिष्यामि = यह शाम को कहूंगा । युवां रात्रिन्दिवं शयनमेव वाञ्छथः = तुम दोनोंरात दिन सोना ही चाहते हो । तौ वृथा भूमिं खनतः = वे दोनों निरर्थक धरती खोदते हैं । यज्ञदत्तः सामि कार्यं करोति = यज्ञदत्त आधा काम करता है । नूनं यूयं मार्गे क्रीडिष्यथ = तुम निश्चयही रास्तेमें खेलोगे । युवां कुतः आगच्छथः तस्य स्थानस्य नाम वदतम् ॥ जिस स्थान से तुम दोनों आते हो उसका नाम कहो ।

(अधो लिखित वाक्यों की भाषा बनाओ)

अस्माकं मसीपात्रे मसी नास्ति । अस्मिन् मार्गे पङ्कः अस्ति । तस्य समीपे पञ्चरूप्यकाणि सन्ति । एकेन पत्रेण किं भवति । इदं मम पुस्तकम् अष्टाणकानामस्ति । यूयं मां न जानीथ ?

(अधो लिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ)

वह उलटा काम करता है । इस घर में कितनी ईंटें हैं ? तुमने आज अधिक भोजन किया है । तुम वहां क्या पढ़ोगे ? वहां जाकर तुमने क्या कहा ? । महाशय मैं क्या कहूं ? कह तू क्या कहता है ? हमारा नाती पढ़ेगा । तुम्हारा भान्जा कहां जाता है । क्या तुम्हारे पास किताब नहीं है ? रात्रि का काम रात्रि में ही करता हूं । तुम्हारी यह किताब अच्छी है ॥

तृतीयः पाठः (३)

गम्लृ--(धातु = जाना)

लट् १

स गच्छति = वह जाता है
आगच्छति = आता है ॥

लृट २

स गमिष्यति = वह जायगा

लुङ् ४

स अगमत् = वह गया था
तौ, अगमताम् = वे दोनों गये, थे ।
ते, अगमन् = वे गये थे

	त्वम्, अगमः = तू गया था
	युवाम् अगमतम् = तुम दोनों गये थे–
लोट् ३	यूयम् अगमत = तुम गये थे
स गच्छतु = वह जावे	अहम् अगमम् = मैं गया था
	आवाम् अगमाव–हम दोनों गये थे
	वयम् अगमाम–हम गये थे

भू (धातु होना)

लट् १	
स भवति–वह होता है	तौ अभूताम्–वे दोनों हुये
	ते अभूवन्–वे सब हुये
लृट् २	त्वम् अभूः–तू हुआ
स भविष्यति–वह होगा	युवाम् अभूतम् -तुम दोनों हुये—
लोट् ३	यूयम् अभूत–तुम हुये
स भवतु–वह होवे	अहम् अभूवम्–मैं हुआ
	आवाम् अभूव–हमदोनों हुये—
लुङ् ४	
स अभूत्–वह हुआ	वयम् अभूम -हम हुये।

चतुर्थः पाठः (४)

वादी = मुद्दई । प्रतिवादी = मुद्दालय । प्राड्विवाकः = वकील । न्यायालयः = कचहरी । लेखकः = मोहर्रिर । साक्षी = गवाह । साक्ष्यम् = गवाही । प्रतिभूः = ज़मिन । आवेदनपत्रम् = अर्जी । अभियोगः = मुकद्दमा । न्यायाधीशः = मुन्सिफ़ । पत्रालयः = डांकखाना । छात्रः = विद्यार्थी । छात्रालयः = बोर्डिङ्गहाउस । शुल्कालय = चुङ्गीघर । बन्दी = कैदी । कुसीदम् = व्याज । चिकित्सालयः = शफ़ाखाना । पुरीशालयः = दस्पुलिस (पाखाना) नगरम् = शहर । नृशंसः = क्रूर । आयत्तम् = आधीन । समितिः = सभा । दण्डः = सजा । आतपः = धूप । ताम्बूलम् = पान । दुर्गः = किला । राष्ट्रम् = राज्य । भूपालः = राजा । प्रेक्षणम् = देखना ।

उदाहरणानि ।

सः युष्माकं वादी गच्छति = वह तुम्हारा मुद्दई जाता है । प्रतिवादी इदानीं प्राड्विवाकस्य गृहम् अगमत् = मुद्दालय इस वक्त वकीलके घर पर गया है । अस्य न्यायालयस्य न्यायाधीशः कः अस्ति = इस कचहरी का मुंसिफ कौन है । अनेन साक्षिणा साक्ष्यं वरं न दत्तम् = इस गवाहने गवाही अच्छी नहीं दी । अस्य

लेखकस्य लेखो वरम् अस्ति = इस मुहर्रिरका लेख अच्छा-है। अस्मिन् राष्ट्रे दुःखं तु नाऽस्ति = इस राज्य में दुःख तो नहीं है। अस्ति तु = है तो ॥

(भाषा बनाओ)

इदम् आवेदनपत्रं कस्य अस्ति। अस्मिन् अभि-योगे किं भविष्यति। अस्माकं छात्रालयस्य छात्राः सन्ति। अस्य नगरस्य शुल्कालयः कुत्र अस्ति। अयं वन्दी गच्छति। यूयं तं सोमदत्तं जानीथ?। वयं नो जानीमः '

पञ्चमः पाठः (५)

डुदाञ् (धातु देना)

लट् १

सः ददाति = वह देता है

लृट् २

सः दास्यति = वह देगा

लोट् ३

स ददातु = वह देवे
तौ दत्ताम् = वे दोनों देवें
ते ददतु = वे सब देवें
त्वम् देहि = तू दे
युवाम्-दत्तम् = तुम दोनों दो

लुङ् ४

सः, अदात् = उसने दिया था
तौ, अदाताम् = उन दोनों ने दिया—
ते, अदुः = उन्हों ने दिया
त्वम्, अदाः = तूने दिया
युवाम् अदातम् = तुम दोनों ने दिया—
यूयम् अदात = तुमने दिया

यूयम्, दत्त = तुमदो
अहम्, ददानि—मैं दूं
आवाम्, ददाव—हमदोनों देवें—
वयम् ददाम—हम देवें

अहम् अदाम्-मैंने दिया
आवाम् अदाव—हम दोनों ने दिया—
वयम् अदाम—हमने दिया

प्रच्छ (धातु पूछना)

लट् १
सः पृच्छति—वह पूंछता है

लृट् २
सः प्रक्ष्यति—वह पूंछेगा

लोट् ३
सः पृच्छतु—वह पूंछे

लुङ् ४
सः अप्राक्षीत्—उसने पूछा
तौ, आप्राष्टाम्—उन दोनों ने पूछा—
ते, अप्राक्षुः—उन्होंने पूछा
त्वम्, अप्राक्षीः—तूने पूछा
युवाम्,अप्राष्टम्—तुमदोनों ने पूछा—
यूयम् अप्राष्ट = तुमने पूछा
अहम् अप्राक्षम्-मैंने पूछा
आवाम् अप्राक्ष्व—हमदोनों ने पूछा—
वयम्, अप्राक्ष्म—हमने पूछा

दृशिर् (धातु देखना)

लट् १
सः पश्यति—वह देखता है

लुङ् ४
सः अदर्शत्—उसने देखा
तौ, अदर्शताम्—उन दोनों ने देखा—
ते, अदर्शन्—उन्होंने देखा

लृट् २

सद्रक्ष्यति—वह देखेगा

लोट् ३

स पश्यतु—वह देखे

त्वम् अदर्शः—तूने देखा
युवाम् अदर्शतम्—तुम दोनों ने देखा
यूयम् अदर्शत—तुमने देखा
अहम् अदर्शम्—मैंने देखा
आवाम् अदर्शाव—हम दोनों ने देखा—
वयम् अदर्शाम—हमने देखा

षष्ठः पाठः (६)

वर्जयित्वा = छोड़कर। आसित्वा = बैठकर। पृष्ट्वा = पूछकर। स्पृष्ट्वा = छूकर। पठित्वा = पढ़के। पाठयित्वा = पढ़ाके। लिखित्वा, लेखित्वा = लिखकर। शयित्वा = सोकर। लेखयित्वा = लिखाकर। कृत्वा = करके। कारयित्वा = कराके। भुक्त्वा = खाकर। भोजयित्वा = खिलाकर। विदित्वा = जानकर। वेदयित्वा = जनाकर। उदित्वा = कहकर। उषित्वा = वसकर। छित्वा = काटकर, तोड़कर। रुदित्वा = रोकर। मुषित्वा = चुराकर। लूत्वा = काटकर। भित्वा = फाड़कर। पूत्वा = पाक करके। दत्वा = देकर। दापयित्वा = दिलवाकर। गृहीत्वा = पकड़कर। गत्वा = जाकर। गमयित्वा = भेज

कर। सुप्त्वा = सोकर। श्रुत्वा = सुनकर। मिलित्वा, मेलित्वा = मिलकर। मत्वा = मानकर। लीढ्वा = चाटकर। पक्त्वा = पकाकर। मृत्वा = मरके। धृत्वा = धरके। नत्वा = प्रणाम करके। स्नात्वा = नहाकर। पाचयित्वा = पकवाकर। जग्ध्वा = खाकर। कर्त्तयित्वा = कतर कर। नीत्वा = लेजाकर। भूत्वा = होकर।

सप्तमः पाठः (७)

(उदाहरणानि)

यज्ञदत्तः पाठं पठित्वा लेखं च लिखित्वा आगमिष्यति = यज्ञदत्त पाठ को पढ़ और लेखको लिखकर आवेगा। अहं पाठं पाठयित्वा लेखं च लेखयित्वा आगमम् = मैं पाठ को पढ़ा के और लेखको लिखवा के आया हूं। अहं तौ च तस्मै पारितोषिकं दापयित्वा गमिष्यामः = मैं और वे दोनों उसकेलिये इनाम दिलवा कर जावेंगे। वस्त्राणि कर्त्तयित्वा तत्र गमिष्यामि = कपड़े कतर कर वहां जाऊंगा।

भाषाबनाओ।

तस्य समाचारं विदित्वा किं भविष्यति। अहम्

अत्र उषित्वा किं पठसि । त्वं रुदित्वा एव नित्यम्, आगच्छसि । सः किं कृत्वाऽगमत् । आवां कार्यं कारयित्वा गृहं गमिष्यावः । भुक्त्वा सत्वरम्, आगच्छ । तौ अहं च तान् नोऽग्राहम् ।

॥ संस्कृत बनाओ ॥

पाठ को पूछकर पढ़ । मेरा वचन सुनकेजा । उस को मिलकर जल्दी आओ । कलम को पकड़कर लिख मैं तुम्हारे पुस्तक लेकर जाऊं । वह हमको इनाम दिलवाकरगया । वह लड़का प्रणामकरके जाताहै।यह दूध मैं पीलूं । तुम क्या पूंछतेहो । पकाकर देखूंगा ॥

अष्टमः पाठः (८)

डुकृञ् (धातुकरना)

लट् १

सः करोति—वह करता है

लृट् २

स करिष्यति—वह करेगा

लोट् ३

स करोतु—वह करे

तौ कुरुताम्—वे दोनोंकरें

ते कुर्वन्तु—वे करें

त्वम् कुरु—तू कर

लुङ् ४

सः अकार्षीत्—उसने किया था

तौ, अकार्ष्टाम्—उन दोनों ने किया

ते, अकार्षुः—उन्होंनेकिया

त्वम् अकार्षीः—तूने किया

युवाम् अकार्ष्टम्—तुमदोनों ने किया

युवाम् कुरुतम्—तुम दोनों करो
यूयम्, कुरुत—तुम करो
अहम् करवाणि—मैं करूं
आवाम् करवाव—हमदोनों करें
वयम् करवाम—हम करें

यूयम् अकार्ष्ट—तुमने किया
अहम् अकार्षम्—मैंने किया
आवाम् अकार्ष्व—हम दोनों ने किया
वयम् अकार्ष्म—हमने किया

लिख (धातु लिखना)

लट् १

सः लिखति—वह लिखता है

लृट् २

स लेखिष्यति—वह लिखेगा

लोट् ३

सः लिखतु—वह लिखे ।

लुङ् ४

सः अलेखीत्—उसने लिखा

पा (धातु पीना)

लट् १

सः पिबति—वह पीता है

लृट् २

सः पास्यति—वह पियेगा

लोट् ३

सः पिबतु—वह पिये

लुङ् ४

सः अपात्—उसने पिया था
तौ, अपाताम्—उनदोनों ने पिआ ।
ते अपुः—उन्हों ने पिआ ।
त्वम्, अपाः—तूने पिआ ।
युवाम्, अपातम्—तुम

दोनों ने पिआ	आवाम् अपाव—हम दोनों
यूयम् अपात—तुमनेपिआ	ने पिआ।
अहम् अपाम्—मैंने पिआ	वयम् अपाम—हमनेपिआ

नवमः पाठः (९)

स्नातुम् = न्हाने को । त्यक्तुम् = छोड़ने को । पठितुम् = पढ़नेको। लेखितुम् = लिखनेको । प्रष्टुम् = पूछने को । द्रष्टुम् = देखने को । गन्तुम् = जानेको । आगन्तुम् = आने को । स्मर्त्तुम् = यादकरने को । शयितुम् = सोने को । जागरितुम् = जागने को । विज्ञातुम् = जानने को । हसितुम् = हंसनेको । जेतुम् = जीतने को । पराजेतुम् = हारने को । मारयितुम् = मारने को । जीवितुम् = जीने को। सीवितुम् = सीने को । पाठयितुम् = पढ़ानेको । स्थातुम् = ठहरने को । उत्थातुम् = उठनेको । आसितुम् = बैठनेको । कर्तुम् = करने को। कारियतुम् = करानेको । दातुम् = देनेको। दापयितुम् = दिलवाने को । दर्शयितुम् = दिखलवाने को । आह्वायितुम् = बुलवाने को । लेखयितुम् = लिखवाने को । पाययितुम् = पिलवाने को । विक्रेतुम् = बेचनेको । क्रेतुम् = खरीदनेको । स्प्रष्टुम् = छूनेको ॥

दशमः पाठः (१०)

उदाहरणानि ।

तौ स्नातुं तत्र गच्छताम् = वे दोनों वहां न्हाने को जावें । अहं स्नात्वा किंकरवाणि = मैं नहाकर क्या करूं । तौ लेखं लेखितुं गच्छताम् = वे दोनों लेख को लिखने को जावें । ते तत्र किं प्रष्टुम् अगमन् = वे वहां क्या पूछने को गये थे । तौ शयितुं तत्र न गच्छताम् = वे दोनों वहां सोने को न जावें ॥ वयं स्थातुं वाञ्छामः = हम बैठना चाहते हैं ॥

भाषा बनाओ ।

अहं पाठं स्मर्तुं गच्छामि । सः शयितुं तत्र गच्छतु । आवां जागरितुं तत्र न गच्छाव । वयमीश्वरं विज्ञातुं पठामः । किं यूयम् अत्र हसितुमागमत । तौ तान् जेतुं गमिष्यतः । किं यूयं तत्र पराजेतुम् अगमत । सः मारयितुम् अगमत् । युवां जीवितुं न वाञ्छथः । वयं व्याख्यानं दातुमिच्छामः ॥

संस्कृत बनाओ ।

वहां पढ़नेको कब जाओगे । क्या काम करानेको वहाँ जाते हो । लिखवाने को कौन जावेगा । तुम क्या जल पिओगे । हमने इस कूप का पानी नहीं पिआ । तुमने वहां जाकर क्या किया । इस लड़केका घर कहां है । वह तुम्हारा पुस्तक देखता है ।

आङ्पूर्वकडुदास् (धातुलेना)

लट् १

सः आदत्ते—वह लेता है
तौ, आददाते—वे दोनों लेते हैं
ते, आददते—वे लेते हैं
त्वम् आदत्से—तू लेता है
युवाम् आददाथे—तुम दोनों लेते हो।
यूयम् आदद्ध्वे—तुम लेते हो
अहम् आददे—मैं लेता हूं
आवाम् आदद्वहे—हम दोनों लेते हैं।
वयम् आदद्महे—हम लेते हैं

लृट् २

सः आदास्यते—वह लेगा
तौ, आदास्येते—वे दोनों लेंगे
ते, आदास्यन्ते—वे लेंगे
त्वम्, आदास्यसे—तू लेगा
युवाम् आदास्येथे—तुम दोनों लोगे।
यूयम्, आदास्यध्वे—तुम लोगे।
अहम् आदास्ये—मैं लूंगा
आवाम्. आदास्यावहे—हम दोनों लेंगे।
वयम् आदास्यामहे—हम लेंगे।

लोट् ३

सः आदत्ताम्—वह लेवे
तौ आददाताम्—वे दोनों लेंवें
ते, आददताम्—वे लेवें
त्वम् आदत्स्व—तू ले
युवाम्, आददाथाम्—तुम दोनों लो।
यूयम् आदद्ध्वम्—तुम लो
अहम् आददै—मैं लूं
आवाम् आददावहै—हम दोनों लेवें
वयम्. आददामहै—हम लेवें

लुङ् ४

सः, आदित—उसने लिया था
तौ, आदिषाताम्—उन दोनोंने लिया

लिया था।	लिया।
ते, आदिषत–उन्हों ने लिया	अहम् आदिषि–मैंने लिया
त्वम् आदिथा;–तूने लिया	आवाम् अदिष्वहि–हम दोनों ने लिया
युवाम् आदिषाथाम्–तुम दोनों ने लिया	वयम् आदिष्महि–हमने लिया–
यूयम् आदिध्वम्–तुमने	

एकादशः पाठः (११)

सङ्कलनम् = जोड़। व्यवकलनम् = बाकी। गुणनम् = गुणा जर्ब। भागः = भाग तकसीम। रेखागणितम् = उकलेदस।

उदाहरणानि।

सः तस्मात् किमादत्ते = वह उससे क्या लेता है अहम् मोदकान् आददे = मैं लड्डुओं को लेता हूं। दुष्टानां बालकानां समीपं नोगच्छत = दुष्ट लड़कों के पास न जाओ। प्रातरुत्थाय पूर्वमीश्वरं स्मरत = सुबु उठकर पहिले ईश्वरको याद करो। सः एव सर्वै रुपासनीयः = वही सबको उपासना करने योग्य है। धर्मं चर = धर्म कर।. सत्यं वद = सच कहो। घस्रे शयनं नोकुरु = दिनमें मतसो।

युष्मद्शब्द के रूप तीनों लि ... ङ्गों में तुल्यही होते हैं।

प्रथमा (१)
त्वम् = तू, तूने
युवाम् = तुम दो, तुम ... दोनों ने
यूयम् = तुम, तुम ने

द्वितीया (२)
त्वाम्, त्वा = तुझ ...
युवाम्, वाम् = तु ... ो
युष्मान्, वः = तु ... दोनों को ... मको

तृतीया (३)
त्वया = तुझ से ... तेरे साथ तूने
युवाभ्याम् = ... तुम दोनों के, से, साथ
युष्माभिः = ... तुमने, से, तुम्हारे साथ

तुभ्यम्, ते ... = तेरे लिये
युवाभ्याम ... , वाम् = तुम दोनों के लिये
युष्मभ्यम ... , वः = तुम्हारे लिये

त्वद्, त ... = तुझ से
युवाभ् ... याम् = तुम दोनों से
युष्म ... द् त् = तुम से

तव ... , ते = तेरा, रे री
यु ... वयोः, वाम् = तुम दोनों का, के, की
युष्माकम्, वः = तुम्हारा, रे री

अधिकरण ७	त्वयि = तुझ में, पै, पर
	युवयोः = तुम दोनों में, पै पर
	युष्मासु = तुम में, पै, पर

सम्बोधन नहीं होता—

अस्मद् शब्द के रूप तीनों लिङ्गों में तुल्य ही होते हैं।

कर्त्ता (१)	अहम् = मैं, मैंने
	आवाम् = हम दो, हम दोनों ने
	वयम् = हम, हमने
कर्म (२)	माम्, मा = मुझको
	आवाम्, नौ = हम दोनों को
	अस्मान्, नः = हमको
करण (३)	मया = मुझ से, मेरे द्वारा, मैंने
	आवाभ्याम् = हम दोनों ने, से
	अस्माभिः = हम ने, से, द्वारा
सम्प्रदान ४	मह्यम्, मे = मेरे लिये
	आवाभ्याम्, नौ = हम दोनोंके लिये
	अस्मभ्यम्, नः = हमारे लिये
अपादान ५	मद् त् = मुझ से
	आवाभ्याम् = हम दोनों से
	अस्मद्, त्-हम से

(२१)

षष्ठयेकवचन

मम, मे-मेरा, रे, री

आवयोः, नौ-हम दोनों का, के, की

अस्माकम्, नः-हमारा, रे, री

(७) अधिकरण

मयि मुझ में, पै, पर

आवयोः = हम दोनों में, पै, पर

अस्मासु = हम में, पै, पर

सम्बोधन नहीं होता

द्वादशः पाठः (१२)

तद् शब्द पुल्लिङ्गके रूप।

(१) कर्ता

सः = वह, या उसने

तौ = वे दोनों, उन दोनों ने

ते = वे, उन्हों ने

कर्म (२)

तम् = उसको

तौ = उन दोनों को

तान् = उन (सब) को

करण (३)

तेन = उसने, से, के साथ

ताभ्याम् = उन दोनों ने, से के साथ

तैः = उन्हों ने, से, के साथ

सम्प्रदान ४

तस्मै = उस के लिये

ताभ्याम् = उन दोनों के लिये

तेभ्यः = उनके लिये

अपादान ५

तस्मात्, द् = उस से

ताभ्याम्—उन दोनों से

तेभ्यः—उन से

सम्बन्ध (६)

तस्य—उस का, के, की

तयोः—उन दोनों का, के, की

तेषाम्—उनका, के, की

अधिकरण ७

तस्मिन्—उस में, पै, पर

तयोः—उन दोनों में पै, पर

तेषु = उन में, पै: पर

सम्बोधन नहीं होता

यद् और किम् शब्दों के रूपभी

इसी प्रकार होते हैं। जैसे यः—जो। यौ—जो-दोनों। ये = जो (सब)। कः = कौन। कौ = कौन दोनों। के = कौन (सब)। किम् = किस को इत्यादि ॥

शाठ्यम् = मूर्खता। शिक्षा = तालीम। परीक्षा = इम्तिहान। उत्तीर्णम् = पास। शिक्षितः = तालीम

याकूता । शिशुः = लड़का । शिशुत्वम् = लड़कपन । किमर्थम् = किस लिये । सत्रा = साथ । गर्वः = अहङ्कार । यात्रा = सफर । पातकम् = पाप । अवसरः = मौका । न्यायः = इन्साफ । उचितम् = मुनासिब । पिपासुः = प्यासा । बुभुक्षुः = भूखा । अनुकूलम् = मुआफिक । प्रतिकूलम् = खिलाफ । मधुरम् = मीठा । क्षारम् = खारी । कटुकम् = कडुआ । उपायः = तदबीर । अवश्यम् = जरूर । आवश्यकता = जरूरत । शय्या = खाट । जम्बीरः = नीबू । बदरम् = बेर = नारिकेलः = नारियल । क्रमुकः = सुपारी । विवादः = झगड़ा । वारिदः = बादल ।

त्रयोदशः पाठः (१३)

मन (धातु मानना)

लट् १

सः मन्यते = वह मानता है
तौ मन्येते—वे दोनों मानते हैं
ते मन्यन्ते वे मानते हैं ।
त्वम् मन्यसे—तू मानता है
युवाम् मन्येथे = तुम दोनों मानते हो
यूयम् मन्यध्वे = तुम मानते हो ।
अहम् मन्ये = मैं मानता हूं
आवाम् मन्यावहे = हम दोनों मानते हैं

वयम् मन्यामहे = हम मानते हैं

लृट् २

सः मंस्यते = वह मानेगा

तौमंस्येते = वे दोनों मानेंगे।

ते मंस्यन्ते = वे मानेंगे।

त्वम् मंस्यसे = तू मानेगा

युवाम् मंस्येथे = तुम दोनों मानोगे

यूयम् मंस्यध्वे = तुम मानोगे

अहम् मंस्ये = मैं मानूंगा

आवाम् मंस्यावहे = हम दोनों मानेंगे।

वयम्मंस्यामहे = हममानेंगे

लोट् लकार ३॥

सः मन्यताम् = वह माने

तौमन्येताम् = वे दोनों मानें।

तेमन्यन्ताम्—वे मानें

त्वम् मन्यस्व = तू मान।

युवाम् मन्येथाम् = तुम दोनों मानो

यूयम्मन्यध्वम् = तुममानो

अहम् मन्यै = मैं मानूं।

आवाम्मन्यावहैहमदोनोंमानें

वयं मन्याम हैं = हममानें

लुङ् ४

सः अमंस्त = उसने माना (आना)

तौ, अमंसाताम् = उन दोनों ने माना।

ते अमंसत = उन्होंनेमाना

त्वम् अमंस्थाः = तूनेमाना

युवाम्, अमंसाथाम् = तुम दोनों ने माना

यूयम्, अमन्ध्वम् = तुमने माना।

अहम् अमंसि = मैंनेमाना

आवाम् अमंस्महि = हम दोनों ने माना।

वयम्, अमंस्महि = हमने माना।

(भाषा बनाओ)

किमिदं तेषां शाठ्यं नो अस्ति । अस्मिन्देशे कीदृशी शिक्षाऽस्ति । युष्माकं परीक्षा कस्मिन्मासे भविष्यति । अस्मिन् नगरे शिक्षिता न निवसन्ति । अयंकस्य शिशुः मार्गे क्रीडति । युष्माकं शिशुत्वम्, इदानीम् अपि नोअगमत् । युष्माकम् उपदेशंमन्ये ।

चतुर्दशः पाठः (१४)

संस्कृत बनाओ ।

किस लिये तुम वहां जाते हो, तुम दोनों उलटा ही काम करते हो । मैं किसके साथ वहां जाऊं । वे मुझ पर अहंकार क्यों करते हैं । तुमने यह बड़ा सफर किया । पापो के पास मत जाओ । यह इन्साफ़ उन्होंने अच्छा किया । क्या वह भूखा है । मैं प्यासा हूं । पढ़ने को कब जाओगे । क्या इस कुये का पानी कड़ुआ है जिससे कि आप नहीं पीते । यह दावात कैसी है ।

उदाहरणानि ।

किं तस्य कथनं यूयं अनुकूलं नो मन्यध्वे = तुम उसका कहना अनुकूल नहीं मानते । वयं सर्वं प्रतिकूलं

मन्यामहे = हम सब उल्टा ही मानते हैं, अस्य पात्रस दुग्धं वरम् अस्ति = इस बरतन का दूध अच्छा है। क्षारं जलं का (पुरुषाः पिबन्ति = खारा पानी कायर लोग पीते हैं। उपायं यदि जानासि सत्वरं वद मा चिरम् = यदि तू तदबीर जानता है तो शीघ्र कह देरी मत कर। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम्-अच्छे और बुरे कामों का नतीजा ज़रूर ही मिलता है, प्रातः सायं ईश्वरस्याऽवश्यमेव बन्दना कर्तव्या = सुबह शाम ईश्वर की अवश्य ही स्तुति करनी चाहिये। अहम् अस्या वार्त्तायाः प्रतिज्ञां करोमि-मैं इस बात की प्रतिज्ञा करता हूं। भो दुर्मते! किं वदसि—अरे मूर्ख क्या कहता है

पञ्चदशः पाठः (१५)

हेयम् = छोड़ना चाहिये। पेयम्-पीना चाहिये। देयम् = देना चा०। लेयम् = लेना चा०। मेयम् = तोलना चा०। स्थेयम् = ठहरना चा०। ज्ञेयम् = जानना चा० गेयम् = गाना चा० आख्येयम् = कहना चा०॥ क्रेयम् = ख़रीदना चा०। नेयम् = लेजाना चा०। उ

उत्थातव्यम् = उठाना चा० । विक्रेयम् = वेचना चा० । कर्त्तव्यम् = करना चा० । धर्त्तव्यम् = धरना चा० । स्मर्त्तव्यम् = यादकरनाचा० । गन्तव्यम् = जानाचा० । आगन्तव्यम् = आना चा० । स्थातव्यम् = ठैहरना चाहिये ॥

(भवत् आपशब्द के रूप)

(१) प्रथमा

भवान् = आप, ने
भवन्तौ = आप दोनों, ने
भवन्तः = आप सब ने

(२) द्वितीया

भवन्तम् = आप को
भवन्तौ = आप दोनों को
भवतः = आप सब को

(३) तृतीया

भवता = आपने, से के द्वारा
भवद्भ्याम् = आप दोनों ने, से
भवद्भिः = आप सबने, से

(४) चतुर्थी

भवते = आप के लिये
भवद्भ्याम् = आप दोनों के लिये
भवद्भ्यः = आप सब के लिये

अपादान ५	भवतः = आप से भवद्भ्याम् = आप दोनों से भवद्भ्यः = आप सब से
सम्बन्ध ६	भवतः = आपका, के, की भवतोः = आप दोनों का के, की भवताम् = आप सब का, के, की
अधिकरण ७	भवति = आप में, पै, पर भवतोः = आप दोनों में, पै, पर भवत्सु = आप सब में, पै, पर
सम्बोधन ८	भो भवन् = हे आप भो भवन्तौ ! हे आप दोनों भो भवन्तः ! हे आप सब

षोडशः पाठः (१६)

+अत्रत्यम् = यहां का के, की। तत्रत्यम् = वहां का के, की। कुत्रत्यम् = कहां का, के, की। यत्रत्यम् = जहां का, के, की। यत्र तत्र = जहां तहां। एकत्र =

+पुल्लिङ्ग में अत्रत्यः स्त्रीलिङ्ग में अत्रत्या और नपुसक लिङ्ग में अत्रत्यम् इसी प्रकार कुत्रत्यादि समझो।

एक जगह । शनैः = धीरे । द्विधा = दो प्रकार से । त्रिधा = तीन प्रकार से । सर्वथा = सब तरह से । सकृत् = एक बार । शकृत् = मल (विष्ठा) । बधिरः – बहिरा । अन्धः = सूरदास । काणः = एक नेत्र वाला । छिन्नः = नकटा । प्रतीक्षा = इन्तिज़ार । अपराधः = दोष (कसूर) प्रत्यहम् = रोज़ बरोज़ । ऋते = बिना, सिवाय । अवकरः = कूड़ा । उत्तमर्णः = कर्ज़ा देनेवाला । अधमर्णः = कर्जा लेनेवाला । द्वारम् = दरवाजा । दानम् = देना । आदानम् = लेना । गमनम् = जाना । आगमनम् = आना । अभिनयः = नकल । धनिकः = धनी ॥

उदाहरणानि ॥

अत्रत्याः पुरुषा भवन्तम् आह्वयन्ति = यहां के पुरुष आपको बुलाते हैं । तत्रत्याबालिकाः किंपठन्ति भवन्तो जानन्ति = वहां की लड़कियां क्या पढ़ती हैं क्या आप जानते हैं । कुत्रत्यमिदं पुस्तकं किं भवान् जानाति । कहाँ का यह पुस्तक है क्या आप जानता है।

सोऽन्धोबधिरस्य समीपं शनैः शनैः व्रजति = वह अंधा बहिरे के पास धीरे २ जाता है । अस्यकाणस्य कोऽपराधोऽस्ति = इस काने का क्या अपराध है । शीतलं जलं भवतो घटस्य नास्ति = ठण्डा पानी आपके

घड़ेका नहीं है। किंभवता विग्रस्याऽन्वेषणं कृतम्–क्या आपने मकटेको खोजकी। सभवतः प्रतीक्षां करोति=वह आप का इन्तिज़ार करताहै। प्रत्यहं स त्वयि दण्डं करोति=वह तुझपर रोज ही जुर्माना करता है। भवतां द्वारे अवकरस्य निकरोऽस्ति=आप के द्वार पर कूड़े का समूह है। इदं कस्य गृहस्य द्वारमस्ति=यह किस के घर का दरवाजा है॥

स्था (धातु-ठहरना)

लट् १

सः तिष्ठति–वह ठहरता है

लृट् २

सः स्थास्यति–वह ठहरेगा

लोट् ३

सः तिष्ठतु–वह ठहरे

लुङ् ४

सः अस्थात् वह ठहरा था

तौ, अस्थाताम्–वे दोनों ठहरे थे।

ते, अस्थुः–वे ठहरे थे

त्वम्, अस्थाः-तू ठहरा था

युवाम् अस्थातम्-तुम दोनो ठहरे थे।

यूयम् अस्थात–तुम ठहरे थे

अहम् अस्थाम्-मैं ठहरा था

आवाम् अस्थाव-हम दोनों ठहरे थे।

वयम्, अस्थाम-हम ठहरे थे

शीङ्(धातु-सोना)

लट् १

सः शेते—वह सोता है।
तौ शयाते—वह दोनों सोते हैं
ते शेरते—वे सोते हैं
त्वम् शेषे—तू सोता है
युवाम् शयाथे—तुम दोनों सोते हो
यूयम् शेध्वे—तुम सोतेहो
अहम् शये—मैं सोता हूं।
आवाम् शेवहे—हम दोनों सोते हैं
वयम् शेमहे—हम सोते हैं।

लृट् २

सः शयिष्यते = वह सोवेगा
तौ शयिष्येते = वहदोनों सोवेंगे।
ते शयिष्यन्ते = वे सोवेंगे।

लोट ३

सः शेताम्—वह सोवे
तौ शयाताम् वेदोनों सोवें
ते शेरताम्—वे सोवें।
त्वम् शेष्व—तू सो।
युवाम् शयाथाम्—तुम दोनों सोवो।
यूयम् शेध्वम्—तुम सोवो
अहम् = शयै—मैं सोऊं।
आवाम्शयावहै = हमदोनों०
वयम् शयामहै = हमसोवें

लुङ् ४

सः अशयिष्ट = वहसोयाथा
तौ, अशयिषाताम् = वेदोनों सोये, थे।
ते अशयिषत = वे सोये।
त्वम्,अशयिष्ठाः = तूसोया
युवाम् अशयिषाथाम् ॥

त्वम् शयिष्यसे = तू सोवेगा।
युवाम् शयिष्येथे = तुम दोनों सोवोगे।
यूयम् शयिष्यध्वे = तुम सोवोगे।
अहम् शयिष्ये—मैं सोऊंगा
आवाम् शयिष्यावहे = हम दोनों सोवेंगे।
वयम् शयिष्यामहे = हम सोवेंगे।

तुम दोनों सोये।
यूयम् अशयिढ्वम् = तुम सोये।
अहम् अशयिषि = मैंसोया था।
आवाम् अशयिष्वहि = हम दोनों सोये।
वयम् अशयिष्महि = हम सोये।

सप्तदशः पाठः (१७)

श्रु (धातु सुनना)

लट् १

सः शृणोति = वह सुनता है
तौशृणुतः = वेदोनो सुनतेहैं
तेशृण्वन्ति = वे सुनते हैं।
त्वं शृणोषि = तू सुनता है
युवां, शृणुथः = तुम दोनों सुनते हो।
यूयं शृणुथ = तुम सुनतेहो
अहं शृणोमि = मैं सुनताहूं
आवां शृण्वः,शृणुवः = हम दोनों सुनते हैं।
वयं शृण्मः, शृणुमः = हम सुनते हैं।

लृट् २

सः श्रोष्यति = वह सुनेगा

तौ श्रोष्यतः = वेदोनोंसुनेंगे
ते श्रोष्यन्ति–वे सुनेंगे
त्वं श्रोष्यसि–तू सुनेगा
युवां श्रोष्यथः–तुम दोनों सुनोगे।
यूयं श्रोष्यथ–तुम सुनोगे
अहं श्रोष्यामि–मैं सुनूंगा
आवां श्रोष्यावः–हमदोनों सुनेंगे।
वयं श्रोष्यामः–हम सुनेंगे।

लोट् ३

सः शृणोतु–वह सुने।
तौ शृणुताम्–वेदोनों सुनें
ते शृण्वन्तु–वे सुनें
त्वं शृणु–तू सुन।
युवाम्शृणुतम्–तुम दोनों सुनो।
यूयं शृणुत–तुम सुनो
अहं शृणवानि–मैं सुनूं
आवांशृणवाव–हम दोनों सुनें।
वयं शृणवाम–हम सुनें

लुङ् ४

स अश्रौषीत्–उसने सुनाथा
तौ, अश्रौष्टाम्–उन दोनों ने सुना था।
ते अश्रौषुः–उन्होंनेसुनाथा
त्वं अश्रौषीः–तूने सुनाथा
युवाम्, अश्रौष्टम् तुमदोनों ने सुना था।

यूयम् अश्रौष्ट–तुमनेसुनाथा
अहम्अश्रौषम्–मैंनेसुनाथा
आवाम् अश्रौष्व–हमदोनों नेसुना था।
वयम् अश्रौष्म–हमने सुना

ज्ञा (धातु-जानना)

लट् १

सः जानाति–वह जानता है

लृट् २

सः ज्ञास्यति–वह जानेगा

लोट् ३

सः जानातु–वह जाने
तौ जानीताम्–वे दोनों जानें
ते जानन्तु—वे जानें
त्वं जानीहि–तू जान
युवां जानीतम्-तुम दोनों जानो
यूयं जानीत–तुम जानो
अहं जानानि–मैं जानूं
आवां जानीव–हम दोनों जानें।
वयं जानीम–हम जानें

लुङ्

सः अज्ञासीत्-उसने जाना था
तौ अज्ञासिष्टाम्–उन दोनों ने जाना था।
ते, अज्ञासिषुः—उन्हों ने जाना था।
त्वम् अज्ञासीः–तूने जाना था
युवाम् अज्ञासिष्टम्—तुम दोनों ने जाना था,
यूयम् अज्ञासिष्ट–तुम ने जाना था,
अहम्, अज्ञासिषम्–मैंने जाना था।
आवाम् अज्ञासिष्व—हम दोनों ने जाना था,
वयम् अज्ञासिष्म–हमने जाना था।

अष्टादशः पाठः (१८)

हन् (धातु-मारना)

लट् ।

सः हन्ति—वह मारता है।
तौ हतः—वे दोनों मारतेहैं
तेघ्नन्ति-वे मारते हैं
त्वंहंसि—तू मारता है ।
युवां हथः—तुम दोनों मारते हो ।
यूयं हथ—तुम मारते हो
अहं हन्मि—मैं मारता हूं
आवां हन्वः—हम दोनों मारते हैं ।
वयं हन्मः—हम (सब) मारते हैं ।

लृट् ।

सः हनिष्यति—वह मारेगा।

लोट् ।

सः हन्तु = वह मारे ।
तौ हताम्—वे दोनों मारें
ते घ्नन्तु—वे मारें
त्वं जहि—तू मार
युवां हतम्-तुमदोनोंमारो
यूयं हत—तुम मारो
अहं हनानि—मैं मारूं
आवां हनाव—हम दोनों मारें ।
वयं हनाम—हम मारें

लुङ् ।

सः अवधीत्-उसने माराथा
तौ अवधिष्टाम्—उनदोनों ने मारा था,
ते, अवधिषुः—उन्हों ने मारा था ।
त्वम् अवधीः—तूने मारा
युवाम् अवधिष्टम्—तुम दोनो ने माराथा-
यूयम् अवधिष्ट—तुमने मारा ।
अहम्, अवधिषम्—मैंने मारा ।

आवाम् अवधिष्व—हम दोनों ने मारा।	वयम्, अवधिष्म—हमने मारा।

संशयः = शक। चरणः = पग। कालः = समय। चापः = धनुष। छागः = बकरा। भागः = हिस्सा। शाखा = डाली। कारणम् = सबब। शासनम् = हुक्म। जागरणम् = जागना। नियमः = कायदा शीतम् = जाड़ा। उष्णम् = गर्मी। पदवी = ओहदा। कुशलम् = आनन्द। धूमः = धुआं। कृशः = दुबला। दृढ़ः = मज़बूत। केशः = बाल। केवलम् = अकेला। लोचनम् = नेत्र। मलिनम् = मलीन। पवित्रम् = साफ़। निधिः = खज़ाना। पठनम् = पढ़ना। उपधानम् = तकिया। वस्त्रम् = कपड़ा। श्रोत्रम् = कान। निधनम् = मौत॥

भाषा बनाओ।

भवतः कथने संशयो नास्ति। तस्यच्छागस्यचरणा मलिनाः सन्ति। कस्मिन् कालेऽस्माकंगृहमागमिष्यथ? तस्मिन् दुग्धे तेषामपि भागोऽस्ति अस्य वृक्षस्य शाखायां शुका निवसन्ति। सः कस्मात् कारणात् शासनं नो मन्यते। युष्माभिः कथं जागरणं कृतम्। अस्यच्छात्रालयस्य के नियमाः सन्ति। मम समीपे शीतकालस्य वस्त्राणि न सन्ति। मम मातुलस्य अयं पुत्रः अस्ति॥

नि पूर्वक सिधु (धातु) निषेध करना।

लट् १

सः निषेधति = वह मने करता है।

लृट् २

सः निषेधिष्यति = वह मने करेगा।

लोट् ३

सः निषेधतु = वह मने करे।

लुङ् ४

सः न्यषेधीत् = उसने मने किया था।

तौ न्यषेधिष्टाम् = उन दोनों ने मने किया था।

ते न्यषेधिषुः = उन्हों ने मने किया था।

त्वं न्यषेधीः = तूने मने किया था

युवां न्यषेधिष्टम् = तुम दोनों ने मने किया था।

यूयं न्यषेधिष्ट = तुमने मने किया था।

अहं न्यषेधिषम् = मैंने मने किया था।

आवां न्यषेधिष्व = हम दोनों ने मने किया था.

वयं न्यषेधिष्म = हमने मने किया, था॥

एकोनविंशः पाठः (१९)

प्रक्षाल्य–धोकर। प्रलिप्य–लीपकर। निपत्य—गिरकर। निपात्य–गिराकर। संचित्य–सोचकर। वीक्ष्य = देखकर। उत्क्षिप्य = ऊपरको फेंककर। उद्गम्य = उठाकर। प्रसार्य–फैलाकर। अधीत्य = पढ़कर। आकृष्य = खींचकर। प्रविश्य–घुसकर। नियम्य–कायदे में ला-

कर। निरीक्ष्य-देखकर। अवलिह्य-चाटकर। अभि-धाय-कहकर। प्रसह्य-बल से। निषेध्य-मनेकरके। अन्विष्य-ढूंढकर। आरुह्य-चढ़कर। निवेद्य-निवेदन करके। विमृश्य-शोचकर। प्रक्षिप्य-डालकर। समुपेत्य =पासमें जाकर। विधाय-करके। निधाय-रखकर। अवधार्य्य-निश्चयकरके। समागत्य-आकर। नियुज्य = नियुक्त करके। विहाय-छोड़कर। विज्ञाय—जानकर। आसाद्य-प्राप्त होकर। उत्तीर्य्य-निकल (पारस हो) कर। अवहस्य-हंसहर। आहूय-बुलाकर। समानीय =लाकर। निवृत्य-लौटकर। अवतीर्य्य-उतर कर। विस्फार्य्य-फैलाकर ॥

उदाहरणानि।

सः तान् बालकान् पठनेन कथं निषेधति = वह उन लड़कोंको पढ़ने से क्यों मने करता है। वयं तमा-हूय निषेधिष्यामः-हम उसको बुलाकर मने करदेंगे। तं समुपेत्य न्ययेधिष्ट-तुमने उसकेपास जाकर मनेकिया। गृहपृष्ठमारुह्य निषेधानि-छतपर चढ़कर मनैं करदूं। अन्वेष्य सत्वरमानय-ढूंढकर जल्द ला। अहमश्वमारु-ह्याद्य तत्र गच्छानि-मैं घोड़ेपर चढ़कर आज वहांजाऊं। सर्वाणि कार्याणि विमृश्य कुरुत-सब कामों को शो-चकर करो। निवृत्यागच्छामि-लौटकर आता हूं। इदं कार्यं वरं नास्ति-यह काम अच्छा नहीं है॥

भाषा बनाओ ।

सः कस्यच्छत्रं प्रक्षिप्यागमत् । यूयं किं विधाय अत्र आगमत । अत्र समागत्य किं करिष्यन्ति भवन्तः । तं तत्र नियुज्य तत् कार्य्यम् आदत्ताम् । पठनं विहाय सः किम् अकार्षीत् । दाडिमानि सन्ति न वा ? । दाडिमानां किं भविष्यति । वयं खादिष्यामः ॥

संस्कृत बनाओ ।

मैंने धर्म जानकर इस काम को किया था । दुःख से निकलकर सुख में रहो । तुम उसकी हंसी करनेको जाते हो । चन्द्रदत्त को बुलाकर क्या करोगे । वह क्या कहकर गया । क्या मैं लौटकर वहाँ जाऊं । घोड़े से उतरकर क्या करूं । संस्कृत बोलो । ईश्वरका ध्यानकरो ।

विंशः पाठः (२०)

प्रातिभाव्यम्–जमानत । निक्षेपः–धरोहर । फलम् = नतीजा । काञ्चनम्–सोना । पिशुनता = चुगली । नम्रता–मुलामियत । विक्रमः–बहादुरी । गुह्यम्–छिपाहुआ । भग्नम्–फूटाहुआ । खल्वाटः, गञ्जा । प्रत्यक्षम्–ज़ाहिर । रम्यम्–सुन्दर । पक्षपातः–तासुब । अभिप्रायः = मतलब । तलप्रहारः–चपेटा । लुठनम् । लेटना । बुक्कनम्–भूकना । चिल्लिका–चील । [illegible] । [illegible] निर्गमनः–[illegible] ।

स्कुन्दनम्–कूदना । मोदनम्–खुशहोना। एजनम्–कांपना। क्रीडनम्–खेलना। लम्बनम्–लटकना। रेभनम्–रेंकना। ष्ठीवनम्–थूकना। पेषणम्–पीसना। स्पन्दनम्–चूना, बहना। वैचित्र्यम्।अजीबपना। सम्पर्कः–मेल। त्रासः–डर॥

भाषा बनाओ

वयं युष्माकं प्रातिभाव्यं कर्तुं नो वाञ्छामः। अयं विक्रमस्य कार्यं कृत्वा आनन्देन तिष्ठति। अस्यनम्रतायाः फलं वरं भविष्यति। कूपेकस्य नरस्य काञ्चनस्य घटोऽस्ति। इयं त्वदीया पिशुनता वरं नास्ति। नम्रतया संसारे मनुष्यस्य महती प्रतिष्ठा भवति। विक्रमसिंहस्य विक्रमस्य वार्तां कुर्वन्ति। तावकमिदं गुह्यं कार्यं तेद्दृष्टम्। खल्वाटाय परमात्मानखानि नोददाति।

संस्कृत बनाओ

तुम्हारी फूटी आंखका मैं इलाज करूंगा। इसके लेख में क्या देखूं। यह पक्षपात की बात है कि आप मेरी बात को नहीं सुनते। यह तो कहिये कि आप का इस से क्या मतलब है। उम लड़के के मुंहपर उस ने एक चपेटा लगाया। खेल में कब जाओगे मैं भी चलना चाहता हूं। दुष्टों के साथ मेल अच्छा नहीं॥

एकविंशः पाठः (२१)

रोकम् = नकद। समीचीनम् = यथार्थ। आरोग्यम्--तन्दुरुस्ती। गौरवम् = इज्जत। पटलम् = छत। पारसीकः = पारसदेशस्थ। पावकः = अग्नि। पीवरम् = मोटा। प्रणामः = आदाब, नमस्कृति। प्रतारणम् = ठगना। विक्षिप्तः = पागल। संरम्भः = क्रोध। सतीर्थ्यः--हम सकतब। मस्तिष्कम् = दिमाग़। आखेटः = शिकार। पञ्चत्वम् = मौत। प्रच्छनम् = पूंछना। महिषः = भैंसा। वर्णाङ्का = लेखनी। प्रस्तावः = तजवीज़। प्रविष्टम् = पेश। विषयः = मज़मून। अनुमोदनम् = ताईद। प्रत्याख्यानम् = तरदीद। निर्वाहः = गुजारा। विवशः = लाचार। निष्फलम्-बेमतलब। शुक्लम् = सफेद। नीलम्-नीला। पीतम्-पीला। हरितम्-हरा। कपिशम्-कपासी। रक्तम् = लाल। मार्जनी-झाड़ू। जनकः = पिता। स्मृतिः = याददास्त। विस्मृतिः-भूल। वृषलः = नीच। उर्वरा = ज़रखेज़ज़मीन। अबीजा-किसमिस। सेवम् = सेव। अमृतफलम् = नासपाती। दीपस्थलिः = दीवट। मृगया = शिकार।

भाषा बनाओ।

मया तस्मै पटकाराय रोकं रूप्यकं दत्तम्। गौरवाय सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति। अस्य गृहस्य पटले सर्पस्य

त्रासो नास्ति । पारसीकान् नृपान् जेतुं रघुरगमत् । अस्यपीवरस्य प्रतारणं किम् । यूयं विक्षिप्ताःस्थ येन चेत्थं वदथ । प्रणामाय आगतोऽस्मि । सः नृपः पञ्चत्व मगमत् । अयं वैश्यः कीदृशः पीवरः अस्ति ॥

संस्कृत बनाओ ।

क्या उनके मुकद्दमे का आज फैसला नहीं हुआ । यह तुम्हारा कहना क्यों सच है इस में सबूत की ज़रूरत है । तुम्हारा दिमाग ठीक नहीं है इस लिये उलटे काम करते हो । दशवें प्रस्ताव में क्या २ विषय थे । मैंभी आप के इस कथन को ताईद करता हूं ॥

---०---

सेवा—तावेदारी । पथिकः—रास्तेगीर । समर्थः—लायकक़ । मैत्री—दोस्ती । अशनम्—खाना । पानम्—पीना । पूर्त्तिः—पूरापन । सङ्कल्पः—इरादा । विकल्पः = सन्देह । कल्पना—फ़र्ज़ । मनोरथः—उम्मैद । प्रतोली—गली । मात्सर्य्यम् = हसद । मासिकम्—महीनेका । पलायनम् = भागना । प्रतिवासः—पड़ोस । नैसर्गिकम् = कुदरती । नैमित्तिकम् = सबबसे । औदार्यम्—फैयाज़ी । विशदः—विमल, साफ़ । विस्मितम् = हैरान । लोष्टम्—ढेला । सव्यम्—बांया । अपसव्यम्—दायां । नग्नः—नंगा । दृढबीजम्—अमरूद । खिङ्किरः—लोमड़ी । इन्द्रियम्—हवास ॥

भाषा बनाओ ।

मार्गे अशनंवरं न भवति । त्वं सेवां कर्त्तुं न जानासि । अहं प्रयत्नम् अकार्षं तत्र मनोरथस्य पूर्त्तिर्नोऽभूत् । अत्र भवता विकल्पो न कार्यः । कल्पनया कार्यं न भविष्यति । धर्मस्य कार्याणि बालकैः कर्तव्यानि ॥

संस्कृत बनाओ ।

यह गली कहां जाती है । हसद करना अच्छा नहीं है । एक मासिक पत्र मेरे पास आता है । भागना किसका काम है । ईश्वर आपके इरादे को पूरा करे । हमारा पड़ोस इस समय अच्छा नहीं है । लोमड़ी है । ईश्वर दयालु और न्याय कारी है ॥

द्वाविंशः पाठः (२२)

आशकः—खानेवाला । आलोचकः = देखनेवाला । अर्चकः = पूजा करनेवाला । पाठकः = पढ़नेवाला । क्रीडकः = खेलनेवाला । लम्बकः = लटकनेवाला । चर्वकः = चबानेवाला । चूषकः—चूषनेवाला । बोधकः--जतानेवाला । याचकः = मांगने वाला । व्ययकः—खर्च करनेवाला । हारकः—चुरानेवाला । धारकः—धरनेवाला । नायकः = लेचलनेवाला । सेहकः = सेचनकरनेवाला । पाचकः = पकानेवाला । रञ्जकः—रंगनेवाला । याजकः—यज्ञकरनेवाला । वापकः—बोनेवाला । आह्वायकः—बुलानेवाला ।

वायकः-बुननेवाला । दोहकः । दुहनेवाला । लेहकः-चाटनेवाला। शायकः--सोनेवाला।अध्यापकः = पढ़ाने वाला । वाचकः = बाचनेवाला । तोदकः-छेदनेवाला । रोधकः-रोकनेवाला । कारकः-करनेवाला । क्रायकः = खरीदने बाला । विक्रायकः-वेचनेवाला ।

भाषा बनाओ ।

आशका न तत्र पाकशालायां सन्ति । आलोचाः पश्यन्ति । पाठकाः पठन्तिः । अर्चकौ न पठिष्यतः । क्रीड़का बालका नो पठन्ति । लम्बकान् ते न पश्यन्ति पश्यन्ति च नायकान् याचकाय धनिको धनं ददाति । व्यायकधारकयोर्मध्ये कतरः श्रेष्ठः । पाचकः पक्त्वा गृहं गतः । अस्य ग्रामस्य नायकः कोस्ति । रञ्जकस्य रञ्जनाय शाटाः कदा दत्ताः । याजका अद्य नागताः ॥

संस्कृत बनाओ ।

सोनेवाला सोता है और बोनेवाले जाते हैं । वाचने वाले अखबार बांचते हैं । खरीदनेवाला खरीदकर और वेचनेवाला बेचकर जाते हैं । छेदनेवाले और रोकनेवाले कौन हैं ॥

त्रयोविंशः पाठः (२३)

कदर्यः—खोटा स्वामी । कपोलः—गाल । कासारः-सरोवर, ताल । [illegible] = किसान ।

दुराचारः—बुराचालचलन । सदाचारः—अच्छाचालचलन । निषण्णः—बैठाहुआ । प्रतिकृतिः—प्रतिमा । रक्षणम्—बचाव । भारतवर्षीयः—हिन्दुस्तानी । राजपुरुषः—अहलकार । राजद्वारम्—कचहरी । वसुधा—भूमि । विप्रियः—अपराध । विशुद्धम्—साफ़ । सन्देशः—खबर । पर्याकुलः—व्याकुल । अन्तःपुरम्—रनवास । अभिषेकः—पदपर नियत करना । अभ्युदयः—वृद्धि । अवद्यः—अधम, नीच । अनवद्यः—श्रेष्ठ । आराधनम्—उपासना । आशीर्वादः—असीस, दुआ । अद्यप्रभृति—आजसे लेकर । आयुष्कामः—अधिक उम्र चाहनेवाला । उपायनम् =भेंट । विक्रान्तः—बहादुर । अनुष्ठानम्—वेदविहित कर्मकरना । उपकण्ठम्—पास । हायनः—संवत् । सलिलम्—पानी । निर्विण्णः—उदासीन ॥

भाषा-बनाओ ॥

कदर्यं त्यक्त्वा भृत्यो गच्छति । कपोले किं भूतम् । अस्मिन् कासारे मत्स्या नित्रसन्ति । भवतः कृतज्ञतां ते मन्यन्ते । अस्य देशस्य कृषीवला दुःखिताः सन्ति । दुराचारेण मनुष्यः सुखं न लभते । सदाचारेण पुरुषस्य संसारे महती प्रतिष्ठा भवति । त्रिविक्रमः स्वकीये कार्ये निमग्नोऽस्ति, स निरतिशयेन भवन्तं वाञ्छति । निषण्णाय भवते नमः । नेदम् अनवद्यं कार्यम् ॥

संस्कृत--बनाओ ॥

यह किसकी प्रतिमा है, हिन्दुस्तानी हमारीरक्षा करेंगे। अहलकारों की यहां पर प्रतिष्ठा होती है। कचहरी में तुम्हारा क्या काम है। किस अपराध से उसकी भूमि तुमने लेली। इस तालाबका साफ पानी नहीं है। यहां की खबर वहां कौन लेजाता है। इस साल का तुम्हारा काम अच्छा नहीं है।

भाषा--बनाओ ॥

अस्य कासारस्य विशुद्धं सलिलं नास्ति। अहं तत्र भवतः सन्देशं नो नेष्यामि। अन्तः पुरे जना इदानीं पर्याकुलाः सन्ति। अभ्युदयाय सर्वे मनुजाः प्रयतन्ते। अवद्यस्य नरस्य वयं दर्शनं कर्त्तुं न वाञ्छामः। अनवद्यानां सम्पर्केण दुराचाराणां नाशो भवति, सायं प्रातः परेशस्य आराधनं सकलैःपुरुषैः कर्तव्यम्॥

संस्कृत--बनाओ ॥

अधिक उम्र चाहने वाला दुराचार को छोड़कर सदाचारका आश्रयले। आज तुमने भेंटमें क्या दिया। समुद्रके किनारे पर बेचनेवाला क्या करेगा। बहादुर की सब जन तारीफ करतेहैं। हम दोनोंविद्यार्थी हैं॥

चतुर्विंश: पाठः (२४)

सैनिकः—फौज का आदमी। उपवनम्—बाग। जगदीशः—ईश्वर। संग्रामः—युद्ध, लड़ाई। भवितव्यता—भाग्य, किस्मत। साहाय्यम्—मदद। आसीनः—बैठा हुआ। गुप्तचरः—दूत। आर्यावर्त्तः—भारतवर्ष, हिन्दुस्तान। प्रपन्नः = शरणागत। प्रायेण—अकसर। कनिष्ठः—छोटा। ज्येष्ठः—बड़ा। समाजः—सभा। उत्सवः—जलसा। खेदः—दुःख। स्वेदः—पसीना॥

पाकः—पकाना,। त्यागः—छोड़ना। रागः—रंगना। मोदः—खुशी। बोधः—ज्ञान। हासः—हंसना। ज्वाला—अग्निकी लपट। भारः—बोझः। लाभः—फाइदा। ह्लादः—हंसना। तापः = गर्मी। वासः—रहना। रोषः—गुस्सा। मेलः—मिलना। लेपः—लीपना। सेचः—सींचना। रोधः—रुकावट॥

भाषा बनाओ।

अस्मिन् उपवने सैनिकाः भ्रमन्ति। संग्रामे भवतो जगदीश्वरो रक्षां करिष्यति। भवितव्यता साहाय्यं नो ददाति। भटाः संग्रामाय गमिष्यन्ति न वा?। आसीनस्य गुप्तचरस्य रोषः त्वया श्रुतः। आर्यावर्ते प्रायेण प्रजा दुःखितास्ति। ज्येष्ठाय नराय कनिष्ठः प्रणमति। बोधेन बोधो भवति नराणाम्। मेलेन लाभो भवतीति सत्यम्। धर्मस्य लाभाय यतनीयम्॥

संस्कृत बनाओ।

गुस्से से बहुत दुःख होगा। शरणागत के लिये शरण देना चाहिये। श्रेष्ठ पुरुषके पास रहना अच्छा होता है। ईश्वर हमारे सब काम देखता है ॥

॥ ओ३म् ॥

मित्राय पत्रम्।

इन्द्र प्रस्थतः— चैत्रशुक्ला पञ्चमी

मित्रवर्य्य ! नमस्तेऽस्तु

अद्य पञ्च घस्रा अभूवन् भवतः कुशल पत्रमागमत् तत् पठित्वा परमाऽऽनन्दोभूत्—इत्थमेव सर्वदा नूतनेन समाचारेणाऽहं भवता प्रबोधनीयः—इदानीं पर्य्यन्तं परीक्षायास्तिथिरस्माभिर्न विज्ञाता यदा विज्ञास्याम-स्तदाप्रबोधयिष्याम इति शम्।

भवत सखः।

देहली से-- सत्यानन्दः

भावार्थ—मित्रजी नमस्ते

आज पांचदिन हुये तब आप की कुशलता का पत्र आया था पढ़कर बहुत ही खुशी हुई इसीत-रह हमेशा नवीन हाल से मुझे सूचित करना चाहिये अभी तक इम्तिहान की तारीख हमने नहीं जानी जानने पर सूचित करदेंगे ॥

जनकाय पत्रम्

॥ ओ३म् ॥

मुरादाबादतः फाल्गुनकृष्णा सप्तमी

श्रीयुक्तपरम माननीय—जनक!—नमस्करोमिभवन्तम्

भवदीयं पत्रमागमत् समाचारश्च विज्ञातः भवान् जानाति शीतकाले एव सम्यक् पठनं भवति परीक्षाया श्च द्वौ मासौ शेषौ स्तः—मदीयानि च पाठ्य पुस्तका नि सर्वाणीदानीं पर्य्यन्तं समाप्तिं न गतानि सन्ति—इत्थं भूतायां दशायां ममाऽऽगमनं मे हानिप्रदं भविष्य तीति मे विचारः अग्रे यादृशी भवत आज्ञा भवतु तथैव भविष्यतीत्यलम् ॥ भवदीयानुचरः—

मुरादाबाद से— श्यामशरणः

भाषार्थः—श्रीयुत परम माननीय पिताजी! प्रणाम आपका पत्र आया हाल मालूम हुआ—

आप जानते हैं कि शीतकाल में ही अच्छे प्रकार पढ़ना होता है और इम्तिहान के दोमहीने बाक़ीहैं अभी तक मेरे कोर्स की किताबें पूरी नहीं हुईं ऐसी हालत में मेरा आना मेरे लिये नुक़सान पहुंचानेवाला होगा यह मेरा विचार है—आगे जैसी आपकी आज्ञा हो वैसा ही होगा ॥

आवेदनपत्रम् ।

श्रीमन् ! मान्यवर !

प्रथमाऽध्यापक महाशयवर ! नमस्यामि भवन्तम् अद्यमम पितामहस्य चित्तं वरंनोवरीवर्त्ति—एतदर्थमहं वैद्यस्य समीडं गच्छामि—आशासे मदीयां घण्टाद्वयस्यानुपस्थितिं क्षमिष्यते—अष्टसुनादेषु नदत्सु सत्सु पाठशालायां समुपस्थितो भविष्यामीतिशम्—

पौष शुक्ला चतुर्दशी
विक्रमीसंवत् १९६२
सृष्टिसंवत्१९७२९४९००७ } भवदीयः सेवकः
चन्द्रपीडः

भाषार्थः—श्रीमान् ! मान्यवर !

महाशय ! हेडमाष्टरजी—नमस्ते ।

आज मेरे दादेकी तवियत अच्छी नहीं है इस वास्ते मैं डाक्टर के पास जाता हूं मैं उम्मेद करता हूं कि मेरी दो घण्टे की गैरहाज़िरी मुआफ कीजावेगी—मैं आठ बजे स्कूल में हाजिर होजाऊंगा ।

पौषसुदि १४ } आपका सेवक चन्द्रपीडः

विज्ञापन

काशी की प्रथमा व मध्यमा परीक्षा के दशवर्षों के एकत्रित कियेहुये प्रश्नपत्र (पर्चे) मू० ॥)

रघुवंश

द्वितीयसर्ग से पञ्चम सर्ग तक सान्वय पर्यायवाचक शब्दों के सहित मू० ।=)

रामायण महाभारत (परीक्षा संकलितांश) सान्वय पर्याय वाचक शब्दों के सहित मू० ।)

तर्कसंग्रह

प्रत्येक पारिभाषा पर सलक्षण भिन्न २ संख्या देकर न्याय के गूढ़ार्थ को प्रचलित भाषामें सम्यक् दर्शाया है। मू० ।)

श्रुतबोध

सलक्षण पर्याय वाचक शब्दयुक्त =)

किरातार्जुनीयमाद्य सर्गत्रयम्

सान्वय पर्यायवाचक शब्दयुक्त मू० ।–)

माघसर्ग द्वयात्मकम्

सान्वय पर्यायवाचक शब्दयुक्त मू० ।=)

संस्कृत शिक्षा

परीक्षा देने वाले तथा संस्कृत बनाने एवं साधारण बोलने का अभ्यास करने वालों के लिये एक अनर्घ रत्न है। जिस की प्रशंसा बंगवासी भारतमित्र तथा वेंकटेश्वर प्रभृति महत् समाचार पत्रों ने की है। प्रथमभाग -) द्वितीयभाग -)॥ तृतीयभाग ≡) चतुर्थभाग ।=)

अष्टाध्यायी भाष्य ।

जिसका क्रम इस प्रकार है—मूलसूत्र, पदच्छेद, विभक्ति, वार्तिक, संस्कृत वृत्ति तथा भाषा वृत्ति एवम् उदाहरणमय विशेष टिप्पनियों के सहित हैं। मू. ३) सजिल्द ३।-) डा० व्यय ।≡)

नोट—अन्य सर्व प्रकार की पुस्तकें भी यहां से मिल सक्ती हैं।

पुस्तकें मिलने का पता

प० जीवाराम शर्म्मा (आर्य) मुरादाबाद.

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत—

तृतीयपुस्तकम् ।

जीवारामशर्मविरचितम्

तच्चेदम्

लक्ष्मीनारायणमुद्रणयन्त्रे

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्.

स० १९६७ वि०

मूल्यम् ≡)　　　　तृतीय संस्करणम्

Printer–Lakshmi Narayan
the Lakshmi Narayan Press, Moradabad.
Publisher–P. Jivaram Sharma, Moradabad.

ओ३म्

संस्कृत-

तृतीय-पुस्तकम्

बलदं सकलं मतिदं विमलं सवितारमजं विनयेन विभुम्
अनघंभगवन्तमतीव विधुं प्रणपत्य नमामिनमाम्यहकम्

अइउण्^1 ॥ १ ॥ ऋलृक्^2 ॥ २ ॥ एओङ्^3 ॥ ३ ॥ ऐऔच्^4 ॥ ४ ॥ हयवरट्^5 ॥ ५ ॥ लण्^6 ॥ ६ ॥ ञमङणनम्^7 ॥ ७ ॥ झभञ्^8 ॥ ८ ॥ घढधष्^9 ॥ ९ ॥ जबगडदश्^10 ॥ १० ॥ खफछठथचटतव्^11 ॥ ११ ॥ कपय्^12 ॥ १२ ॥ शषसर्^13 ॥ १३ ॥ हल्^14 ॥ १४ ॥

इतिप्रत्याहारसूत्राणि ।

१—अण् । २—अक् इक्, उक्, । ३—एङ् । ४—अच्, इच् एच् ऐच्, । ५—अट् । ६—अण् इण् यण् । ७—अम् यम्, ङम् । ८—यञ् । ९—झष् भष् । १०—अश्, हश्, वश् भश्, जश् बश् । ११—छव् । १२—यय्, मय्, झय् खय्, चय्, । १३—यर् झर् खर्, चर्, शर्, । १४—अल् हल् वल्, रल्, झल् शल्, । इतने प्रत्याहार जानने चाहियें ॥

(प्रत्याहार के प्रत्येक वर्णका ज्ञान)

१ अण्—अ इ उ ॥ २ अक्—अ इ उ ऋ ऌ ॥३॥ अच्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ॥ ४ ॥ अट्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ॥ ५ ॥ अण्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥ ६ ॥ अम्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न ॥ ७ ॥ अश्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥ ८ ॥ अल्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥ ९ ॥ इक्—इ उ ऋ ऌ ॥ १० इच्—इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ॥ ११ ॥ इण्—इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥ १२ ॥ उक्—उ ऋ ऌ ॥ १३ ॥ एङ्—एओ ॥ १४ ॥ एच्—एओ ऐ औ १५ ऐच्—ऐ औ ॥ १६ ॥ हश्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ जब ग ड द ॥१७॥ हल्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह॥१८—यण्—य व र ल१९ यम्—य व र ल ञ म ङ ण न ॥ २० ॥ यञ्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ ॥ २१ ॥ यय्—य व र ल ञ म ङ ण न

झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प
॥ २२ ॥ यर्–य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब
ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥ २३ वश्–व र
ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥ २४ वल्—
व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ
ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥ २५ ॥ रल्–र ल ञ म ङ ण
न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ च ट त क प श
ष स ह ॥ २६ ॥ मय्—म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब
ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ २७ ङम्–ङ ण न
॥ २८ झष्–झ भ घ ढ ध ॥ २९ झश्–झ भ घ ढ ध
ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ ३१ झर्–
झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त
क प श ष स ॥ ३२ झल्–झ भ घ ढ ध ज ब ग ड
द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष ह ॥ ३३ भष्–भ घ
ढ ध ॥ ३४ जश्–ज ब ग ड द ॥ ३५ बश्–ब ग ड द ॥
३६ खय्–ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥ ३७ खर्–ख फ
छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥ ३८ छव्–छ ठ थ च ट त
॥ ३९ चय्–च ट त क प ॥ ४० चर्–च ट त क प श
ष स ॥ ४१ शर्–श ष स ॥ ४२ शल्–श ष स ह ॥

अथाऽच्सन्धिप्रकरणम् ॥

(१) इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । इक् (इ, उ, ऋ, लृ) के स्थानमें यण् (य, व, र, ल) हो अच् परे तो सन्धि करनेमें जैसे - दधि-आनय = द, ध्, य्-आनय = दध्यानय । (तू दहीला) मधु-अत्र = म ध् व्-अत्र = मध्वत्र (शहद यहां) । पितृ-अर्चा = पि त् र्-अर्चा = पित्रर्चा । (पिता की पूजा) लृ-उच्चारणम् = ल्-उच्चारणम्=लुच्चारणम् । (लृ का बोलना) ॥ (२) एचोऽयवायावः ॥ ६ । १ । ७८ ॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् इमेस्युरचि । एच् (ए, ओ, ऐ, औ) प्रत्याहारको क्रम (सिलसिलेवार) से अय्, अव्, आय्, आव् ये आदेश हों (यानी उन की जगहपर होजावें) अच् परे हो तो । जैसे—चे अनम् = च्-अय्-अनम् = चयनम् (इकट्ठा करना) लो-अनम् = ल्-अव्-अनम् = लवनम् (काटना, छेदना) चै-अकः = च्-आय्-अकः = चायकः (इकट्ठा करनेवाला) । लौ-अकः=

१ दो वर्ण परस्पर निकट होनेसे मिलजाते हैं, उस का नाम संधि है जिसमें स्वरोंका मेलहोता है वह स्वरसन्धि और जिसमें व्यञ्जन का मेलहोता है वह हल्सन्धि कहाजाता है॥

ल्-आव्-अकः = लावकः ॥ (३) अदेङ् गुणः ॥१।१।२॥ अत् एङ् च गुणसञ्ज्ञः स्यात् ॥ अत् (अ) और एङ् (ए, ओ) गुण संज्ञक हों अर्थात् इनको गुण कहते हैं ॥ (४) आद् गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥ अवर्णादचिपरे पूर्व परयोरेको गुणादेशः स्यात् । अवर्ण (ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत तीनों प्रकारका अकार) से अच् परे होतो पूर्व और परके स्थानमें एक गुण (३) आदेश हो । जैसे-मनुज-इन्द्रः = मनुज्-ए-न्द्रः = मनुजेन्द्रः (राजा) । गङ्गा-उदकम् = गङ्ग्-ओ-दकम् = गङ्गोदकम् (जङ्गाजल) यहां मनुजके जकार का अकार और इन्द्रकी इ इन दोनोंको मिलकर ए होगया गङ्गाके अन्तका आ और उदक का उ इन दोनोंको मिलके ओ होगया ॥ (५) उरण् रपरः ॥ १ । १ । ५१ ॥ उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरः प्रवर्त्तते ॥ ऋ के स्थानमें में जो अण् (अ, इ, उ) आदेश हो वह रपर् हुआ ही प्रवृत्त हो (अर्, इर्, उर्) इसमें अण् प्रत्याहारके अक्षरों से परे र् दिखलाया है-जैसे-कृष्ण-ऋद्धिः = इसमें (४) गुण हुआ तब 'उरण् रपरः'-इस सूत्रसे कृष्ण के णकार का अकार और ऋद्धिकी ऋ को मिलकर अर् गुण हुआ तब कृष्णर्द्धिः (कृष्णकी वृद्धि) सिद्ध हुआ । एवमेच

१ जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ।

तव-लृकारः = तव् अल् कारः = तवल्कारः (तेरी लृ)।
(६) लोपः शाकल्यस्य ॥८।३।१९॥ अवर्णपूर्वयो पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे। अश् परे हो तो अवर्ण-पूर्वक पदान्त (सुप् और तिङ् जिसके अन्तमें हो) यकार और वकारका विकल्पसे लोप हो। जैसे—कवे इह = यहां (२) कव् अय् इह = कय इह। और द्वितीय पक्षमें जहां यकारका लोप नहीं हुआ वहां कवायिह (हे कवि यहां) प्रभो-आशु = (२) प्रभ्-अव्-आशु = प्रभ आशु। द्वितीय पक्षमें प्रभवाशु (हे स्वामिन् जल्दी) ॥ (७) वृद्धिरादैच् ॥१।१।१॥ आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ आ और ऐच् (ऐ, औ) की वृद्धि संज्ञा (इस्म) हो ॥ (८) वृद्धिरेचि ॥६।१।८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ अवर्ण से एच् (ए, ओ ऐ, औ) परे हो तो पूर्व और परके स्थान में एक वृद्धि आदेश हो। जैसे—तत्र-एकदा = तत्रैकदा (वहां एक समय) गङ्गा-ओघः = गङ्गौघः (गङ्गा का वेग) आर्य-ऐश्वर्यम् = आर्यैश्वर्यम् (आर्योंकी प्रभुता, इकबाल)। पण्डित-औदार्यम् = पण्डितौदार्यम् (पण्डित की उदारता, फैयाज़ी)। यहां पर तत्र में त्र का अ और एकदा का ए इन दोनों को मिलके ऐ हुई गङ्गाके अन्तका आ

और ओघ का ओ इन दोनोंको मिलके औ हुआ। आर्य्य के यकार का अ और ऐश्वर्य की ऐ इन दोनोंको मिलके ऐ हुई। पण्डित के त का अ और औदार्यका औ इन दोनों को मिलके औ हुआ॥ (९) उपसर्गाः क्रियायोगे॥ १।४।५९॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः॥ प्रादिक क्रिया के योग में उपसर्ग संज्ञक हों॥ प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, एते प्रादयः॥ (१०) उपसर्गादृति धातौ॥ ६।१। ९१॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ अवर्ण है अन्त में जिस के ऐसे उपसर्ग (९) से ऋकार है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पूर्व पर के स्थान में वृद्धि एकादेश हो। जैसे-प्र-ऋच्छति = प्र्-आर्-च्छति = प्रार्च्छति प्र का अ और ऋच्छति की ऋ इन दोनों को मिलके आर् वृद्धि हुई॥ (११) एङि पररूपम्॥ ६।१।९४॥ आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्॥ अवर्णान्तउपसर्ग (९) से एङ् (ए, ओ) है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पररूप एकादेश हो। जैसे-प्र एजते = प्रेजते (वह बहुत

कांपता है)। उप-ओषति = उपोषति (वह बहुत जलता है) यहांपर प का अ एजेत के एकाहीरूप होगया अर्थात् उसमें जामिला। उप में प का अ ओषति के ओ का ही रूप हो गया अर्थात् ओ में जामिला॥ (१२) अचोऽन्त्यादिटि ॥ १ । १ । ६४ ॥ अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टि संज्ञंस्यात्॥ अचों के मध्य में जो अन्तका अच् वह है आदि में जिस समुदाय के वह टि संज्ञक हो। जैसे—मनस् यहां नकार में अकार अन्तका अच् है इससे आगे सकार हल् है उसके सहित अस् मात्र की टि संज्ञा हुई (१३) ओमाङोश्च ॥ ६ । १ । ६५ ॥ ओमि आङिचात् परे पररूप मेकादेशः स्यात् ॥ अकारसे ओम् अथवा आङ् परे हो तो पूर्व पर के स्थान में पररूप एकादेश हो । जैसे—शिवाय-ओम्-नमः = शिवायोन्नमः (कल्याणकारी परमात्माके लिये नमस्कृतिः)। शिव आङ्-इहि=शिव-एहि = (४) शिवेहि । यहां शिवायके यकार का अकार पररूप ओकार होगया । ङ् की इत् संज्ञा होकर लोप हो जाता है आ और इहि की इकोगुण होकर ए होता है पश्चात् शिव के वकार का अकार पररूप होजाताहै अर्थात् ए का ही रूप होजाताहै॥(१४) अकःसवर्णेदीर्घः॥ ६ । १ । १००॥

अकः सवर्णेऽचिपरे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् अक् (अ, इ, उ, ऋ, लृ) से सवर्णी अच् परे हो तो पूर्व तथा परके स्थान में दीर्घ एकादेश हो। जैसे मुरा-अरिः = मुरारिः (मुराका दुश्मन) । कवि-ईशः=कवीशः । (कवियोंका स्वामी) भानु-उदयः = भानूदयः (सूर्य का निकलना) भ्रातृ-ऋद्धि = भ्रातॄद्धिः (भाईकी वृद्धि) ॥ (१५) एङः पदान्तादति ॥ ६ । १ । १०८ ॥ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । पदान्तके एङ् (ए, ओ) से अ परे हो तो पूर्व रूप एकादेश हो । जैसे—नृपते-अव = नृपतेऽव (हे राजन्! बचा) यहां ह्रस्व अ को पूर्वरूप एकार होगया । पूर्वरूप में अकार का "ऽ" यह चिह्न होता है । प्रभो-अलम् = प्रभोऽलम् । (हे स्वामिन्! बस) ॥ (१६) दूराद्धूते च ॥ ८ । २ । ८४ ॥ दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतः स्यात् । दूर से पुकारने में वाक्यकी टि (१२) को प्लुत हो । जैसे—अत्रेहि देवदत्त ३ । जिस अक्षर के आगे तीनका अक्षर हो उसको प्लुत समझना चाहिये ॥ (१७) **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** ॥ ६ । १ । १२४ ॥ एतेऽचि प्रकृत्या स्युः ॥ प्लुतसंज्ञक और प्रगृह्य संज्ञक अच्-परे हो तो नित्य प्रकृति से (ज्योंके त्यों) बने रहें । जैसे—

आगच्छ चैत्र ३ अत्र (हे चैत्र ! यहां आ) यहां चैत्र ३. अत्र वाक्य की टि को प्लुत होनेसे (१४) से सन्धि नहीं हुआ॥ (१८) ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्॥ईदन्त ऊदन्त और सदन्त जो द्विवचनान्त शब्दरूप उनकी प्रगृह्य (१७)संज्ञा हो । जैसे कवी-इमौ = कवी इमौ । साधू-एतौ = साधू एतौ । सुते-इमे= सुते इमे । यहांपर प्रगृह्य संज्ञा होने से (१४) कवी इमौ सन्धि नहीं हुआ । (१९) अदसो मात् ॥ १।१।१२॥ अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्याताम् ॥ अदस् शब्द के मकार से परे ईदन्त और ऊदन्त शब्द प्रगृह्य संज्ञक हों । जैसे- अमी-ईश्वराः = अमी ईश्वराः (ये मालिक) । अमू-आर्यौ = अमू आर्यौ (वे दोनों आर्य हैं) प्रगृह्य संज्ञा हो-जाने से (१४, १) स० कार्य नहीं हुआ ॥ (२०) ओत् ॥ १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ॥ ओदन्त जो निपात वह प्रगृह्य संज्ञक हो । जैसे अहो आश्चर्यम् = अहो आश्चर्यम् (अह ! अचम्भे की बात है) प्रगृह्य संज्ञा होने से(२)से सन्धि नहीं हुआ॥(२१)अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ८ । ४ । ४५ ॥ अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्या मुत्तरस्य यरो द्वे वा स्याताम्॥ अच् से परे जो रेफ हकार और

रेफ हकारसे परे जो यर् उसको विकल्प से द्वित्व (दो) हो जैसे- वारि-अमलम् = वार्य् अमलम् = (९) वार्य्यमलम् (साफ पानी)। द्वितीय पक्ष में जहां द्वित्व न हुआ वहां वार्यमलम् । एवमेव गौरी-औ = गौर्य्यौ। अथवा गौर्य्यौ यहां रेफ से परे यकार को विकल्पसे द्वित्व हुआ है (२२) ऋँत्यकः ॥ १ । १ । १२७ ॥ ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद् वा ॥ ऋकार परे हो तो पदान्त अक् को विकल्प से ह्रस्वादेश हो ।-जैसे-ब्रह्मा-ऋषिः = ब्रह्म ऋषिः । द्वितीय पक्ष में (४, ५) स० से ब्रह्मर्षिः (वेदके अर्थ को जानने वाला)॥

इत्यच्सन्धिः ॥

अथ हल्सन्धिः ॥

(२३) स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ८ । ४ । ३९ ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्याताम् ॥ सकार और तवर्ग (त थ द ध न) को शकार और चवर्ग (च छ ज झ ञ) के योग (मेल) में शकार और चवर्गादेश हो । जैसे—बालस्शेते = बालश्शेते (बालकहोता है)बालस्चिनोति = बालश्चिनोति (लड़का इकट्ठा करता है) सत्-चित् = सच्चित् (आत्मा)। जगत्-जीवनम् = जगज्जीवनम्-

(संसार में जीना)। शार्ङ्गिन् जय = शार्ङ्गिञ्जय(हे धनुषधारी! जीत)॥(२४)शात्॥८।४।४३॥शात् परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात्॥शकार से परे तवर्गका योगहो तो तवर्गको चवर्गादेश न हो। जैसे-विश्-नः = विश्नः (घुसना)। प्रश्-नः प्रश्नः (पूंछना)॥(२५) ष्टुना ष्टुः ॥ ८।४।४०॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुःस्यात् ॥ सकार और तवर्ग को षकार और टवर्गके योगमें षकार और टवर्गादेश (ट ठ ड ढ ण) हों । जैसे-बालस्-षष्ठः = बालष्षष्ठः (छठा बालक)। बालस्-टीकते=बालष्टीकते।(बालक जाता है)पेष्-ता = पेष्टा (पीसने वाला)। तत्-टीका=तट्टीका(उसका तिलक)। चक्रिन्! ढौकसे = चक्रिण्ढौकसे (अयिचक्रधारी, हथियार वाले) तू जाता है)॥(२६) न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ८।४।४२॥ पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामस्तोः ष्टुर्न स्यात् । पदान्त टवर्ग से परे नाम शब्द के नकार को छोड़कर सकार और तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो।जैसे-षट्-सन्तः= षट्सन्तः (छः होतेहुये) षड्-ते = षड्ते (वे छह)॥ (२७) तोःषि ॥ ८।४।४३॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् ॥ षकारपरे हो तो तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो। जैसे-सन्-षष्ठः = सन्षष्ठः (छठाहोताहुआ)

यहांपर (२५) से नकार को णकार नहीं हुआ ॥(२८) झलां जशोऽन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥ पदान्ते झलांजशः स्युः ॥ पदान्तमें झल् के स्थान में जश् आदेश हो जैसे- वाक्-ईशः = वागीशः (वाणीका स्वामी) । (२९) यँरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८ । ४ । ४४ ॥ यरः पदान्तास्याऽनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात् ॥ पदान्त यर् से अनुनासिक (ङ ञ, ण, न्, म्) परे होतो यर् को विकल्प से अनुसासिका देश हो । जैसे-एतत्-मन्त्रम्= एतन्मत्रम्।यह सलाह।जब अनुनासिक न हुआ तब एतद् मन्त्रम् (२८) से दकार हुआ ॥(३०) तोर्लि ॥८।४।५९॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णादेशःस्यात्॥तवर्ग से लकार परे होतो पर सवर्णादेश हो। जैसे-बृहत्-ललाटम्=बृहल्ललाटम्(बड़ामाथा) विद्वान्-लिखति = विद्वांल्लिखति (विद्वान लिखता है) ॥ (३१)खरि च ॥ ८ । ४ । ५४॥ खरि झलां चरःस्युः खर् परे हो तो झलों को चर् आदेश हो । जैसे भेद्-तव्यम्-भेत्तव्यम् (फाड़ना चाहिये) ॥ (३२) झयोहोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ । ४ । ६१ ॥ झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः झय् से परे हकार को पूर्वसवर्णादेश विकल्प से हो । जैसे बृहत्-होमः = बृहद्धोमः (बडा हवन) द्वितीय पक्षमें(२८)

से बृहद्‌होमः ॥ (३३) शश्छोऽटि ॥ ८ । ४ । ६१॥ झयः परस्य शस्यछो वाऽटि । झय् से परे शकार को छ-कार विकल्पसे हो । अट् परे हो तो । जैसे-परिक्षित्-शासनम् = परिक्षिच् (२३)-शासनम् = परिक्षिच्-छासनम् = परीक्षिच्छासनम् (परिक्षित् की आज्ञा) ॥ (३४) मोऽनुस्वारः ॥ ८ । ३ । २३ ॥ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारो हलि ॥ हल् परे हो तो पदान्त मकार को अनुस्वार हो । जैसे—गृहम्-याति = गृहंयाति (घर को जाता है) ॥ (३५) नश्चाऽपदान्तस्य झलि ॥ ८ । ३ । २४ । नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः ॥ झल् परे हो तो अपदान्त नकार और मकार को अनुस्वारादेश हो । जैसे-यशान्-सि = यशांसि (कीर्ति) । अधिजिगाम्-सते = अधिजिगांसते (वह पढ़ना चाहता है) ॥ (३६) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ८ । ४ । ५९ ॥ यय् प्रत्याहार परेहो तो अनुसार को परसवर्णादेश हो। जैसे-शाम्-तः = शां(३५) तः = शान्तः (शान्तिवाला ३७) वापदान्तस्य ॥ ८ । ४ । ५८ ॥ पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् ॥ यय् प्रत्याहार परे तो पदान्त अनुस्वार को विकल्प से पर

सवर्णादेश हो। जैसे—त्वम् करोषि = त्वं (३४) करोषि त्वङ्करोषि। पक्षमें त्वं करोषि (तू करता है)॥

इतिहल्सन्धिः

अथ विसर्गसन्धिः॥

(३८) खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ ८। ३। १५॥ खरि अवसाने च पादन्तस्य रस्य विसर्गः। खर् प्रत्याहार परेहो अथवा अवसान में पदान्त रेफ को विसर्ग हो। जैसे—वृक्षस्-छादयति=वृक्षरु(४१)छादयतिवृक्षः(३८) छादयति=वृक्षस्-(३९) छादयति = वृक्षश्छादयति (२३) (तरु ढांकता है)॥ (३९) विसर्जनीस्यसः॥ ८। ३। ३४॥ विसर्जनीयस्य सः स्यात् खरि परे॥ खर् परे हो तो विसर्जनीय (:) को सकारादेश हो। जैसे—बालः तरति = बालस्तरति (लड़का तैरता है)॥ (४०) वाशरि॥ ८। ३। ३६॥ शरि विसर्गस्य विसर्गो वा॥ शर् प्रत्याहार परे हो तो विसर्ग को बिकल्प से बिसर्ग हो। जैसे-बालःशेते = बालःशेते पक्षमें (३९) बालस्- (शेते = बालश्शेते (वह लड़का सोता है)॥ (४१) ससजुषो रुः॥ ८। २। ६६॥

पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥ पदान्त सकार और सजुष शब्द के सकार को रु (र्) आदेश हो । जैसे- शिवस् अर्च्यः = शिव रु-अर्च्यः ॥ (४२) अतोरोरप्लुतादप्लुते । ६ । १ । ११३ । अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेति । ह्रस्व अकार से परे रु को उकारादेश हो ह्रस्व अकार परे हो तो । जैसे (४१) शिव रु-अर्च्यः । इस स्थान में वकार के अन्तर्गत अप्लुत अकार से परे रु है और रु से आगे अर्च्य का अप्लुत अकार है अतएव रु के स्थान में 'उ' हुआ तब शिव-उ-अर्च्यः (४)से शिवो-अर्च्यः (१५)=शिवोऽर्च्यः (ईश्वर पूजनीय है) ॥ (४३) हशि च ॥ ६ । १ । ११४ ॥ अप्लुतात् अतः परस्य रोः उः स्याद् हशिपरे । अप्लुत अ से परे रु को उकारादेश हो हश् प्रत्याहार परे हो तो । जैसे-शिवस्-वन्द्यः = इस में प्रथम सकार के स्थान में (४१) से रु हुआ तब शिव रु-वन्द्यः = शिव शब्द के वकार में जो अकार है वह अप्लुत है इस से परे रु है और रु से परे वन्द्य का वकार हश् प्रत्याहार में है तब रु के स्थान में 'उ' हुआ शिव-उ वन्द्यः = (४) शिवोवन्द्यः (ईश्वर वन्दना करने योग्य है) ॥ (४४) भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ ८ । ३ ।

१७ ॥ एतत् पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि ॥ अश् परे हो तो भोस् भगोस् अघोस् तथा अवर्ण है पूर्व जिस के ऐसे रु के रेफ को यकारादेश हो। जैसे—भोस्-आगच्छ = (४१) भो रु-आगच्छ = भो य्-आगच्छ (६) भो आगच्छ (हे आ)। (४५) हलि सर्वेषाम्॥८।३।२२॥ भो भगो अघो अपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि॥ हल् प्रत्याहार परे हो तो सर्व वैयाकरणों के मत में भोस् भगोस् अघोस् और अवर्ण पूर्वक यकार का लोपहो। जैसे—भोस्-भृत्य ! = (४१) भोरु भृत्य ! = (४३) भोय्-भृत्य ! = (४४) भो भृत्य! (हे नौकर!)। एवमेव भगोस्-नमस्ते = भगो नमस्ते (हे ऐश्वर्यवान् तेरे लिये प्रणाम है) ऐसे ही अघोस्-याहि अघो याहि (रे तू आ)। बालास्-यत्र = (४१) बाला रु-यत्र = (४३) बाला य्-यत्र = (४४) बाला यत्र (लडके जहां) (४६) रो रि॥८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः॥ रेफ (र्) से रेफ परे होतो पूर्व रेफ का लोपहो। जैसे—पुनर् रमते = पुन-रमते॥ (४७) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥६।३।१११॥ ढ्रेफयोर्लोप निमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः॥ लोप निमित्तक ढ और रेफ परे होतो पूर्व अण् को दीर्घ हो। जैसे—(४६) से

पुन-रमत = पुनारमते (फिर खेलता है) । एवमेव पतिस् रम्यः = पति रु-(४१) रम्यः = पति (४६) रम्यः होकर (४७) से दीर्घ होकर पतीरम्यः (सुन्दर-स्वामी) एवमेव भानुस्-राजते = भानु रु-(४१) राजते = भानु(४६) राजते = भानू (४७) राजते (सूर्य्य चमकता है) ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

अथ सुबन्तप्रकरणम् ।

(सर्वादि) प्रोनाउन ।

सर्व १ (सब) विश्व २ (सम्पूर्ण) उभ ३ (दो) उभय ४(दो अवयव विशेष)डतर और डतम यह प्रत्यय हैं, इन प्रत्ययों के अन्तवाले शब्द लिये जाते हैं जैसे-कतर ५ (दो में से कौन) कतम ६ (सब मे कौनसा) अन्य ७ (दूसरा) अन्यतर ८ (दो में से एक) इतर ९ (दूसरा) त्वत् १० त्व ११ (दूसरा) नेम १२ (आधा) सम १३ सिम १४ (सर्व) पूर्व १५ (पहिला) पर १६ (अगला) अवर १७ (अन्तिका) दाक्षिण १८ (दहिना) उत्तर १९ (बायां) अपर २० (द्वितीय) अधर २१ (नीचे) स्वः

२२ (अपना) अन्तर २३ (बीच) त्यद् २४ तद् २५ (वह)यद् २६ (जो) एतद् २७ इदम् २८ (यह) अदस् २९ (वह) एक ३० (एक) द्वि ३१ (दो) युष्मद् ३२ (तुम) अस्मद् ३३ (हम) भवतु ३४ (आप) किम् ३५ (कौन) ॥ इति सर्वादिः ॥

(पुँल्लिङ्ग अकारान्त सर्वशब्दः)

सर्वः, सर्वौ, सर्वे, १ सर्वम्, सर्वौ, सर्वान् २ सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः ३ सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ४ सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ५ सर्वस्य,सर्वयोः,सर्वेषाम् ६ सर्वस्मिन् सर्वयोः, सर्वेषु ७ हे सर्व ! हे सर्वौ, हे सर्वे ८ इसी प्रकार विश्व, अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, सम, सिम, नेम और एक शब्द के रूप होते हैं ॥

(उभशब्दः) यह शब्द दो वचन में ही आता है ॥ उभौ १ उभौ २ उभाभ्याम् ३, ४, ५ उभयोः ६, ७ ॥ (उभयशब्दः) इस में दो वचन नहीं होता ॥ उभयः, उभये १ उभयम्, उभयान् २ उभयेन, उभयैः ३ उभयस्मै, उभयेभ्यः ४ उभयस्मात्, उभयेभ्यः ५ उभयस्य, उभयेषाम् ६ उभयस्मिन, उभयेषु ७ हे उभय ! हे उभये ! ८ ॥ पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर, इन नव शब्दोंके

प्रथमा विभक्ति के बहुवचन पञ्चमी तथा सप्तमी के एक वचन में भेद है, जैसे—पूर्वाः पूर्वे १ पूर्वात्, पूर्वस्मात् ५ पूर्वे, पूर्वस्मिन् ७। शेषरूप सर्वके तुल्य होते हैं॥ प्रथम = पहिला। चरम = पिछिला। द्वितीय = दूसरा तृतीय = तीसरा। अल्प = थोड़ा। अर्ध = आधा। कतिपय = कुछ। उक्त प्रथमादि शब्दोंके बहुवचन में भेद है। जैसे प्रथमाः, प्रथमे, शेष विभक्तियों के रूप बालक के समान होते हैं॥ द्वितीय और तृतीय शब्दों के चतुर्थी पञ्चमी तथा सप्तमी विभक्तिके एक वचन में दो २ रूप होते हैं जैसे द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ४ द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् ५ द्वितीयस्मिन, द्वितीये ७ तृतीयस्मै तृतीयाय ४ तृतीयस्मात्. तृतीयात् ५ तृतीयस्मिन्, तृतीये ७शेषरूप बालक के समान होते हैं॥

प्रकाशः = रोशनी। पङ्कजः = कमल। वैयात्यम् = वेशर्मी। उपयोगः = इस्तेमाल।भारः = बोझा। निवासः = रहना।प्रतिबन्धः = रुकावट। प्रथितः = मशहूर। निहितम् = रक्खा हुआ। परस्परम् = आपस में। दुर्विनीतः = अशिक्षित, वेतमीज़। युगुलम्। दो। सम्पर्कः = मेल। प्रतिक्षणम् = हरवक्त। पर्यवसानम् = अन्त। कारागारः = जेलखाना। कर्त्तनम् = काटना।अर्ज्जनम् = इकट्ठा करना।भेषजम् = दवा।

खर्ज्जनम् = खुजलाना । मार्जनम् = शुद्ध करना । भर्जनम् = भूनना, भूंजना । विमर्दः = व्याघात, धक्कमधक्का । विमर्दनम् = घोटना । मर्दनम् = रगड़ना ॥

(निर्जर शब्दः) जो बुड्ढा न हो ।

निर्जरः निर्जरौ, निर्जरसौ, निर्जराः, निर्जरसः १ निर्जरम्, निर्जरसम्, निर्जरौ, निर्जरसौ, निर्जरान्, निर्जरसः २ । निर्जरेण, निर्जरसा, निर्जराभ्याम्, निर्जरैः । ३ निर्जराय, निर्जरसे, निर्जराभ्याम्, निर्जरेभ्यः। ४ निर्जरात्, निर्जरसः, निजराभ्याम्, निर्जरेभ्यः । ५ निर्जरस्य, निर्जरसः, निर्जरयोः, निर्जरसोः, निर्जराणाम्, निर्जरसाम् । ६ निर्जरसि, निर्जरे, निर्जरयोः, निर्जरसोः, निर्जरेषु । ७ हे निर्जर ! हे निर्जरौ, हे निर्जरसौ, हे निर्जराः हे निर्जरसः ८ ॥

(पु० अकारान्त विश्वपा शब्दः) ईश्वर ।

विश्वपाः, विश्वपौ, विश्वपाः १ विश्वपाम्, विश्वपौ विश्वपाः २ विश्वपा, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभिः ३ विश्वपे, निश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः ४ विश्वपः, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः, ५ विश्वपः, विश्वपोः विश्वपाम् ६ विश्वपि, विश्वपोः विश्वपासु ७ हे विश्वपाः!

हे विश्वपौ, हे विश्वपाः ८। इसी प्रकार निधिपा (कोषाध्यक्ष गोपा (ग्वाला) शंखध्मा (शंखबजाने वाला) आदि समस्त आकारान्त शब्दों के रूप होते हैं ॥

(भाषाबनाओ)

धर्मस्य प्रकाशाय विद्यां पठामि। अत्र पङ्कजस्योपयोगस्याऽऽवश्यकता नाऽस्ति। ते भारं तत्र कथं नयन्ति। अस्माकमत्र निवासे प्रतिबन्धोऽस्ति। भवन्तः शाटानां कर्त्तने प्रथिताः सन्ति। कस्य पुस्तकानि निहितानि सन्ति। परस्परं यूयं विमर्दं कथमकार्ष्ट। खलस्य सम्पर्कः प्रतिक्षणं दुःखदो भवति। विश्वपि ते विश्वासोनास्ति ॥

(संस्कृत बनाओ)

आपके व्याख्यान का कभी अन्त भी होगा। इस शहर के जेलखाने में कितने वन्दी हैं। पापों का इकट्ठा करना अच्छा न होगा। घरका शुद्ध करना सदा अच्छा है। ईश्वर में उसका विश्वास नहीं है। इस खजानची के पास कितने रुपये हैं ॥

(हाहा शब्दः) शोक की आवाज।

हाहाः, हाहौ, हाहाः १ हाहाम्, हाहौ, हाहान् २ हाहा,

हाहाभ्याम्, हाहाभिः ३ हाहै, हाहाभ्याम्, हाहाभ्यः ४ हाहाः, हाहाभ्याम्, हाहाभ्यः ५ हाहाः, हाहौः, हाहाम् ६ हाहे, हाहौः, हाहासु ७ स० हे हाहाः, हे हाहौ, हे हाहाः८॥

(ह्रस्व इकारान्त असि शब्दः) तरवार।

असिः, असी, असयः १ असिम्, असी, असीन् २ असिना, असिभ्याम्, असिभिः, ३ असये, असिभ्याम्, असिभ्यः ४ असेः, असिभ्याम्, असिभ्यः ५ असेः, अस्योः असीनाम् ६ असौ, अस्योः, असिषुः, ७ स० हे असे! हे असी! हे असयः! ॥

इसी प्रकार—निधि (खजाना) विधि (तरकीब) आधि (मनकी पीड़ा) व्याधि (बीमारी) उपाधिः (पदवी) पयोधि (समुद्र) प्रणिधि (दूत) सन्धि (मेल) अग्नि (आग) अहि (सांप) कवि (शायर) ग्रन्थि (गांठ) पाणि (हाथ) छादि (छत) दुर्मति (बेवकूफ) नाभि (टूंडी) गिरि (पहाड़) राशि (समूह) प्रतिनिधि (एवजी) रवि (सूर्य) इकारान्त पुँल्लिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं॥

(उकारान्त वायु शब्दः) हवा।

वायुः, वायू, वायव १ वायुम्, वायू, वायून्, २ वायुना, वायुभ्याम्, वायुभिः ३ वायवे, वायुभ्याम्, वायुभ्यः

४वायोः, वायुभ्याम्, वायुभ्यः ५ वायोः, वाय्वोः, वायूनाम् ६वायौ, वाय्वोः, वायुषु ७ स० हे वायो! हे वायू! हे वायवः!॥ इसीप्रकार—मन्यु (क्रोध) पशु (ढोर) ऊरु (जङ्घा) प्रभु (स्वामी) पटु (चतुर) वटु (बालक) चटु (प्यारा वचन) तन्तु (धागा) तर्कु (तकला) धातु (मसूदर) पङ्गु (लङ्गड़ा) पिचु (कपास) बन्धु (भाई) बाहु (भुजा) भविष्णु (होनहार) भीरु (डरपोक) मृत्यु (मौत) परमाणु (ज़र्रा) चाटुचटु (खुशामदी) असु (प्राण) आखु (चूहा) इषु (बाण) क्रतु (यज्ञ) रिपु (दुश्मन) सूनु (लड़का) चरिष्णु (चालाक) उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं॥

(सखिशब्दः) मित्र।

सखा, सखायौ, सखायः १ सखायम्, सखायौ, सखीन् २ सख्या, सखिभ्याम्, सखिभिः ३ सख्ये, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ४ सख्युः, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ५ सख्युः सख्योः, सखीनाम् ६ सख्यौ, सख्योः, सखिषु ७ स० हे सखे! हे सखायौ, हे सखायः॥

(पतिशब्दः) मालिक।

पतिः, पती, पतयः १ पतिम्, पती, पतीन् २ पत्या पतिभ्याम्, पतिभिः ३ पत्ये, पतिभ्याम्, पतिभ्यः ४ पत्युः,

पतिभ्याम्, पतिभ्यः ५ पत्युः, पत्योः, पतीनाम् ६ पत्यौ, पत्योः, पतिषु ७ स० हे पते ! हे पती ! हे पतयः ! ॥

(भाषा बनाओ)

प्रभो ! पङ्गुरयं क्रवुं कर्तुं वाञ्छति । पटो ! वटोरिदं शकटं भविष्यति । अस्य शाटस्य तन्तवो वरं न सन्ति । मम बाहो-र्बलं भविष्यति तर्हि द्रक्ष्यामि । चाटुचटोर्वचनानि नो मन्या-महे । अयं तर्कुः कीदृशोऽस्ति । कस्य धातोरिदं रूपं भवति । तत्रत्यानां भीरूणां सूनूनामियं वार्त्ताऽस्ति । मृत्योरिमां वेलां भवत्सु के जानन्ति । अस्माकमयमसिः सर्वेष्वासिषु वरमस्ति

(संस्कृत बनाओ)

खजाने में इस समय कितना रुपया है । यह पदवी आप के लिये किस चतुर आदमी ने दी है । समुद्र में डरपोक आदमी कब जाते हैं । ऐसे काम बेवकूफ लड़कोंके होते हैं । इस मकान की छत पर क्या कोई मनुष्य रहते हैं ? । पहाड़ में जाकर आपने क्या २ देखा । उन लड़कों के हाथों में कौन २ पुस्तक हैं ? ।

(बहुवचनान्त कति शब्दः) कितने ।

कति १ कति २ कतिभिः ३ कतिभ्यः ४ कतिभ्यः ५ कतीनाम् ६ कतिषु ७ ॥

(बहुवचनान्त त्रिशब्दः) तीन ।

त्रयः १ त्रीन् २ त्रिभिः ३ त्रिभ्यः ४ त्रिभ्यः ५ त्रयाणा ६ त्रिषु ७ ॥

(द्विवचनान्त द्विशब्दः) दो

द्वौ १ द्वौ २ द्वाभ्याम् ३, ४, ५, द्वयोः ६, ७ ॥

(ईकारान्त पपीशब्दः) सूर्य ।

पपीः, पप्यौ, पप्यः १ पपीम्, पप्यौ, पपीन् १ पप्या, पपीभ्याम्, पपीभिः ३ पप्ये, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ४ पप्यः, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ५ पप्यः पप्योः, पप्याम् ६ पपी, पप्योः, पपीषु ७ स० हे पपीः, हे पप्यौ, हे पप्यः ॥

कुविन्दः = जुलाहा । नेजकः = रजकः, धोबी । सन्दर्भः = रचनम्, बनाना । संरम्भः = कोपः, गुस्सा । समासः = संक्षेप, मुख्तासिर । व्यासः = विस्तार, फैलाव । वैषम्यम् = विरोधः, बरखिलाफ । कोविदारः = कचनाल । गताक्षरः = मूर्ख । पेचकः = उलूकः, उल्लू । परिवादः = असूया, निन्दा । अलीकम् = मृषा, झूठ । प्रतीकारः = प्रायश्चित्तम्, उपाय ।

१ इसके तीनो लिङ्गोमें ऐसे ही रूप होते हैं ।

प्रणयः = स्नेह । आयासः = परिश्रम । प्रयासः = प्रयत्न ॥

(बहुश्रेयसी शब्दः)

बहुत कल्याणप्रद स्त्रियों वाला ।

बहुश्रेयसी, बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयस्यः १ बहुश्रेयसीम्, बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयसीन् २ बहुश्रेयस्या, बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभिः ३ बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयसीभ्याम, बहुश्रेयसीभ्यः ४ बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेयसीभ्याम् , बहुश्रेयसीभ्यः ५ बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेस्योः, बहुश्रेयसीनाम् ६ बहुश्रेयस्याम्, बहुश्रेयस्योः, बहुश्रेयसीषु ७ स० हे बहुश्रेयसि, हे बहुश्रेयस्यौ, हे बहुश्रेयस्यः । इसीप्रकार अतिलक्ष्मी शब्द के रूप होते हैं, प्रथमा में अति लक्ष्मीः रूप होताहै ॥

(संस्कृत बनाओ)

आप जानते हैं सूर्य कितने हैं? । जी हां जानता हूं बहुत हैं । यहां के जुलाहों का काम कैसा चलता है । आपका धोबी कपड़ोंको कब देगा क्योंकि हमको शीघ्र ही आवश्यकताहै । इस किताबकी रचना कैसी होगी यह मैं जानना चाहता हूं । गुस्से से आपस में विरोध होता है अतएव आप ऐसा न करें ।

(भाषा बनाओ)

अहं समासेन वदिष्यामि न तु व्यासेन। वार्त्तेयं गताक्षराणामस्त्यतो वयं न श्रोष्यामः। अयं पेचकः साधूनां सदा परिवादं करोत्यतोऽस्य भेषजमस्माभिः कर्त्तव्यम्। तेषां पङ्गूनां वचनान्यलीकानि न च सत्यानि। भवतामायासस्य प्रणयस्य च ते श्लाघामकार्षुः। कतीनां मनुष्याणामत्र भोजनं भविष्यति द्वयोरथवा त्रयाणाम्?॥

(प्रधी शब्दः) महा बुद्धिमान्।

प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः १ प्रध्यम्, प्रध्यौ, प्रध्यः २ प्रध्या, प्रधीभ्याम्, प्रधीभिः ३ प्रध्ये, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ४ प्रध्यः प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ५ प्रध्यः, प्रध्योः, , प्रध्याम् ६ प्रध्यि, प्रध्योः, प्रधीषु ७ स० हे प्रधीः, हे प्रध्यौ, हे प्रध्यः। इसी प्रकार ग्रामणी (गांव का मालिक) सेनानी (फौज का अफसर) के रूप होते हैं परंतु सप्तमी के एक वचन में भेद है जैसे—ग्रामण्याम्। सेनान्याम्।

(नी शब्दः) लेजानेवाला।

नीः, नियौ, नियः १ नियम्, नियौ, नियः २ निया, नीभ्याम्, नीभिः ३ निये, नीभ्याम्, नीभ्यः ४ नियः

नीभ्याम्, नीभ्यः ५ नियः नियोः, नियाम् ६ नियाम्, नियोः, नीषु ७ स० हे नीः, हे नियौ, हे नियः ॥

(सुश्री शब्दः) श्रेष्ठशोभायुक्त।

सुश्रीः, सुश्रियौ, सुश्रियः १ सुश्रियम्, सुश्रियौ, सुश्रियः २ सुश्रिया, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभिः ३ सुश्रिये, सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः ४ सुश्रियः, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः ५ सुश्रियः, सुश्रियोः, सुश्रियाम् ६ सुश्रियि, सुश्रियोः सुश्रीषुः ७ स० हे सुश्रीः, हे सुश्रियौ, हे सुश्रियः । इसी प्रकार यवक्री (जौ खरीदने वाला) शुद्धधी (पवित्र बुद्धिवाला) सुधी (अच्छी बुद्धि वाला) शब्दों के रूप होते हैं ॥

(सुखी शब्दः) सुखकी इच्छा करनेवाला।

सुखीः, सुख्यौ, सुख्यः १ सुख्यम्, सुख्यौ, सुख्यः, २ सुख्या, सुखीभ्याम्, सुखीभिः ३ सुख्ये, सुखीभ्याम् सुखीभ्यः ४ सुख्युः, सुखीभ्याम्, सुखीभ्यः ५ सुख्युः, सुख्योः सुख्याम् ६ सुख्यि, सुख्योः, सुखीषु ७ हे सुखीः, हे सुख्यौ, हे सुख्यः । इसी प्रकार सुती (पुत्र की इच्छा करने वाला) शब्दके रूप समझो ॥

(क्रोष्टु शब्दः) शृगाल, स्यार ।

क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः १ क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून्

क्रोष्टुना, क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः ३ क्रोष्टवे, क्रोष्ट्रे क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ४ क्रोष्टोः, क्रोष्टुः, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ५ क्रोष्टोः, क्रोष्टुः, क्रोष्ट्वोः, क्रोष्ट्रोः, क्रोष्टूनाम् ६ क्रोष्टौ, क्रोष्टरि, क्रोष्ट्वोः क्रोष्ट्रोः, क्रोष्टुषु ७ सं० हे क्रोष्टो ! हे क्रोष्टारौ ! हे क्रोष्टारः !॥

अनुनयः, = विनयः, आजिजी । नीहारः = कुहिरा । प्रातराशः = कलेवा, सुबह का भोजन । प्रचयः = समूह । प्राचीनम् = पुराना । अर्वाचीनम् = नया । उपचयः = वृद्धि, तरक्की । अपचयः = हानि, नुकसान । बीजम् = कारण । पर्यवस्था = विरोध । बहिरङ्गम् = बाहरी । अन्तरङ्गम् = भीतरी । कुङ्कुमम् = केशर । पर्युषितम् = बासी । अरण्यम् = वन । विचक्षणः = होशियार । कृपणः = सूम। पाणिपीडनम् = विवाह । इषीका = सींक । वितानम् = तम्बू । श्रान्तः = थकाहुआ । दलम् = पत्र । वार्षिकम् = सालाना । उपयोगः = इस्तेमाल । वियोगः = जुदाई । प्रयोगः = नुसखा । नियोगः = आज्ञा । पटहः = ढोल । झल्लकम् = मजीरा । महर्घम् = महगा । सुलभम् = सस्ता । क्लेदनम् = भिगोना । उपालम्भः = शिकायत । आरोहः =

ऊंचाई । परिणाहः = मुटाई । आयामः = लम्बाई । विस्तृतिः = चौड़ाई । चित्तम् = तबीयत

(ऊकारान्त हूहू शब्दः) हूहू करनेवाला ।

हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः १ हूहूम्, हूहूवौ, हूहून् २ हूह्वा, हूहूभ्याम्, हूहूभिः ३ हूह्वे, हूहूभ्याम्, हूहूभ्यः ४ हूह्वः, हूहूभ्याम् हूहूभ्यः ५ हूह्वः, हूह्वोः, हूह्वाम्, ६ हूह्वि, हूह्वोः, हूहूषु ७ सं० हे हूहूः, हे हूह्वौ, हे हूह्वः ॥

(अतिचमूशब्दः) बहुत सेनावाला ।

अतिचमूः, अतिचम्वौ, अतिचम्वः १ अतिचमूम् अतिचम्वौ, अतिचमून् २ अतिचम्वा, अतिचमूभ्याम्, अतिचमूभिः ३ अतिचम्वै, अतिचमूभ्याम्, अतिमूभ्यः ४ अतिचम्वाः, अतिचमूभ्याम्, असिचमूभ्यः ५ अतिचम्वाः, अतिचम्वोः, असिचमूनाम् ६ अतिचम्वाम्, अतिचम्वोः, अतिचमूषु ७ सं० हे अतिचमु ! हे अतिचम्वौ हे अतिचम्वः॥

(खलपू शब्दः) दुष्टों को पवित्र करनेवाला ।

खलपूः, खलप्वौ, खलप्वः १ खलप्वम्, खलप्वौ, खलप्वः २ खलप्वा, खलपूभ्याम्, खलपूभिः ३ खलप्वे, खलपूभ्याम् खलपूभ्यः ४ खलप्वः, खलपूभ्याम्, खलपूभ्यः ५ खलप्वः

खलप्वोः, खलप्वाम् ६ खलप्वि, खलप्वोः, खलपूषु ७ स०
हे खलपूः ! हे खलप्वौ, हे खलप्वः ! ८

इसी प्रकार सुलू (अच्छे प्रकार काटनेवाला) वर्षाभू (वर्षा में पैदा होने वाला) दृन्भू (वज्र) करभू (हाथ में उत्पन्न होने वाला) पुनर्भू (फिर होने वाला) शब्दों के रूप होते हैं ॥

(स्वभूशब्दः) ईश्वर

स्वभू, स्वभुवौ, स्वभुवः, १ स्वभुवम्, स्वभुवौ, स्वभुवः, २ स्वभुवा, स्वभूभ्याम्, स्वभूभिः ३ स्वभुवे, स्वभूभ्याम्, स्वभूभ्यः ४ स्वभुवः, स्वभूभ्याम्, स्वभूभ्यः ५ स्वभुवः, स्वभुवोः, स्वभुवाम् ६ स्वभुवि, स्वभुवोः, स्वभूषु ७ स० हे स्वभूः ! हे स्वभुवौ, हे स्वभुवः ॥

(ऋकारान्त धातृ शब्दः) धारण या पोषण-करनेवाला ॥

धाता, धातारौ, धातारः १ धातारम्, धातारौ, धातॄन् २ धात्रा, धातृभ्याम् धातृभिः ३ धात्रे, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ४ धातुः, धातृभ्याम् धातृभ्यः ५ धातुः, धात्रोः, धातॄणाम् ६ धातरि, धात्रोः धातृषु ७ स० हे धातः ! हे धातारौ ! हे धातारः ! इसी प्रकार

कर्तृ बनानेवाला । भर्तृ = (पति) नप्तृ = नाती, धेवता)
होतृ = होम करनेवाला । प्रशास्तृ = (हुक्म करनेवाला)
वक्तृ = (कहनेवाला)

(ऋकारान्त भ्रातृशब्दः) भाई ।

भ्राता, भ्रातरौ, भ्रातरः १ भ्रातरम् भ्रातरौ । इन पांच-
वचनों के सिवाय समस्त रूप धातृ के समानहोते हैं, । पितृ =
पिता । जामातृ = दामाद । देवृ=देवर । नृ = मनुष्य शब्द में
के रूप भ्रातृ के समान होतेहैं परन्तु नृशब्द के षष्ठी विभक्ति
के बहु वचन में भेद है जैसे नृणाम्, नॄणाम् ।

(ऐकारान्त रैशब्दः) धन

राः, रायौ, रायः १ रायम्, रायौ, रायः २ राया, राभ्याम्
राभिः ३ राये, राभ्याम्, राभ्यः ४ रायः, राभ्याम्, राभ्यः ५ रायः, रायोः, रायाम्
६ रायि, रायोः, रासु ७ स० हे राः! हेरायौ ! हे रायः! ॥

(ओकारान्त गोशब्दः) बैल

गौः, गावौ, गावः १ गाम्, गावौ, गाः २ गवा, गोभ्याम्
गोभिः ३ गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः । गोः, गोभ्याम्, गोभ्यः
५ गोः, गवोः, गवाम् ६ गवि, गवोः, गोषु ७ स० हे गौः!
हे गावौ ! हे गावः ! ॥

(संस्कृत बनाओ)

इस वन में स्यार बहुत रहते हैं। उन दोनों बालकों में विनय बहुत है। आज रात्रि में कुहिरा गिरेगा। ये सब काम पुराने हैं एक भी नया नहीं। विद्याकी वृद्धि सबको करना चाहिये। उसके कहने में विरोध है।

(भाषा बनाओ)

किमत्र बीजं येन भवन्तोऽत्र नाऽऽगच्छन्ति ?। प्रचुराणि बीजानि सन्ति तानीदानीं वक्तुं न शक्नुमः। भवद्भिः प्रातराशः कृतः ? वायुनोत्खातास्तरवो विश्वेऽस्माकम्। बहिरङ्गंकार्य्यमस्त्यन्तरङ्गंवा ?। पर्युषितमशनं कदापि नो अशनीयम्। किं भवन्तः खलप्वः सन्ति ?॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गः॥

अथाऽजन्तस्त्रीलिङ्गः (सर्वाशब्दः)।

सर्वा, सर्वे, सर्वाः १ सर्वाम्, सर्वे, सर्वाः २ सर्वया, सर्वाभ्याम्, सर्वाभिः ३ सर्वस्यै, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ४ सर्वस्याः, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ५ सर्वस्याः, सर्वयोः, सर्वासाम् ६ सर्वस्याम्, सर्वयोः, सर्वासु ७ स० हे सर्वे, हे सर्वे हे सर्वाः

१ इसी प्रकार विश्वा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, समा, सिमा नेमा, एका शब्दों के रूप होते हैं॥

(इकारान्त मतिशब्दः) बुद्धि ।

मतिः, मती, मतयः १ मतिम्, मती, मतीः २ मत्या, मतिभ्याम्, मतिभिः ३ मत्यै, मतये, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ४ मत्याः, मतेः, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ५ मत्याः, मतेः, मत्योः, मतीनाम् ६ मत्याम्, मतौ, मत्योः मतिषु ७ हे मते ! हे मती, हे मतयः ।

इसी प्रकार धृति, (धीरज) कृति (करना) भृति (नौकरी) नति (प्रणाम) नीति (न्याय) जामि (भगिनी, बहिन) व्रतति (बेल) तति (पङ्क्ति) छवि (शोभा) जग्धि (भोजन) क्षिति (पृथ्वी) क्षति (हानि) यष्टि (लाठी) उष्टि (निवास) गति (चाल) समिति (सभा) प्राप्ति (लाभ) मुष्टि (घूंसा, मुक्का) स्मृति (याद्दास्त) विस्मृति (भूल) भ्रान्ति (झूँठी समझ) वृत्ति (जीविका) कीर्ति (यश) दृष्टि(देखना) कृषि (खेती) प्रतिपत्ति (सिद्धि) विपत्ति (आफत) उप-(स्थिति) (हाजिरी) नीवि (कमरबंध, चुल्लि चुल्ला) पद्धति रास्ता शब्दों के रूप होते हैं ।

(ईकारान्त नदीशब्दः) दरिया ।

नदी, नद्यौ, नद्यः १ नदीम्, नद्यौ, नदीः २ नद्या, नदी-

भ्याम्, नदीभिः ३ नद्यै, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ४ नद्याः, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ५ नद्याः, नद्योः, नदीनाम् ६ नद्याम् नद्योः, नदीषु ७ हे नदि ! हे नद्यौ हे नद्यः। इसी प्रकार कुटी (कोठरी) मैत्री (दोस्ती) लिपी (छापी) शैली (रीति) श्रेणी (जमात) नारी (स्त्री) सखी (सहेली) कर्त्री (करने वाली) हर्त्री (चुराने वाली) क्रोष्ट्री (शृगाली) पुत्री (लड़की) चोली (अंगिया) देहली (चौखट) महती (बड़ी) महिषी (भैंस) छागी (बकरी) गर्दभी (गदही) शष्कुली (पूड़ी) घृतपौरी (कचौड़ी) तन्त्री (सितार)

(श्री शब्दः) शोभा

श्रीः, श्रियौ, श्रियः १ श्रियम्, श्रियौ, श्रियः २ श्रिया, श्रीभ्याम्, श्रीभिः ३ श्रिये श्रियै, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ४ श्रियःश्रियाः, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ५ श्रियःश्रियाः, श्रियोः, श्रियाम् श्रीणाम् ६ श्रियि श्रियाम्, श्रियोः, श्रीषु ७

(स्त्रीशब्दः) नारी

स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः १ स्त्रियम् स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः, स्त्रीः २ स्त्रिया, स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः ३ स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ४ स्त्रियाः, स्त्रीभ्याम श्रीभ्यः ५ स्त्रियाः स्त्रियोः, स्त्रीणाम् ६ स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु ७ स० हे स्त्रि, हे स्त्रियौ, हे स्त्रियः

(उकारान्त धेनुशब्दः) गाय।

धेनुः, धेनू धेनवः १ धेनुम्, धेनू, धेनूः २ धेन्वा, धेनुभ्याम् धेनुभिः ३ धेन्वै, धेनवे, धेनुभ्याम्, धेनुभ्यः ४ धेन्वाः, धेनोः धेनुभ्याम्, धेनुभ्यः ५ धेन्वाः, धेनोः धेन्वोः, धेनूनाम् ६ धेन्वाम्, धेनौ, धेन्वोः, धेनुषु ७ स० हे धेनो ! हे धेनू, हे धेनवः इसी प्रकार रज्जु (रस्सी)।

(ऊकान्त वधू शब्दः) बहू।

वधूः, वध्वौ, वध्वः १ वधूम् वध्वौ, वधूः २ वध्वा, वधूभ्याम्, वधूभिः, ३ वध्वै, वधूभ्याम्, वधूभ्यः ४ वध्वाः, वधूभ्याम् वधूभ्यः ५ वध्वाः, वध्वोः, वधूनाम् ६ वध्वाम्, वध्वोः, वधुषु ७ स० हे वधु ! हे वध्वौ, हे वध्वः। इसी प्रकार श्वश्रू (सास) भ्रू (भौंह) इस के रूप पु० स्वयम्भू के समान होते हैं अलाबू (तुम्बी) तनू (शरीर) खर्जू (खाज) शब्दों के रूप होते हैं।

(ऋकारान्त दुहितृ शब्दः) लड़की

दुहिता, दुहितरौ, दुहितरः १ दुहितरम्, दुहितरौ, दुहितॄः २ दुहित्रा, दुहितृभ्याम्, दुहितृभिः ३ दुहित्रे, दुहितृभ्याम्, दुहितृभ्यः ५ दुहितुः, दुहित्रोः, दुहितॄणाम्, ६ दुहितरि,

दुहित्रोः, दुहितृषु ७ स० हे दुहितः ! हे दुहितरौ, हे दुहितरः । इसी प्रकार मातृ (मा) ।

(स्वसृ शब्दः) बहिन ।

स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः १ स्वसारम् स्वसारौ स्वसृः शेष रूप दुहितृवत्—

(ओकारान्त द्योशब्दः) आकाश ।

द्यौः, द्यावौ, द्यावः १ द्याम्, द्यावौ, द्याः २ द्यवा, द्योभ्याम्, द्योभिः ३ द्यवे, द्योभ्याम्, द्योभ्यः ४ द्योः, द्योभ्याम् द्योभ्यः ५ द्योः, द्यवोः, द्यवाम् ६ द्यवि, द्यवोः, द्यवि ७ ।

(ओकारान्त नौशब्दः) नाव ।

नौः, नावौ, नावः १ नावम्, नावौ नावः २ नावा, नौभ्याम्, नौभिः ३ नावे, नौभ्याम्, नौभ्यः ४ नावः, नौभ्याम्, नौभ्यः ५ नावः, नावोः, नावाम् ६ नावि, नावोः, नौषु ॥

नैर्मल्यम् = पवित्रता । मालिन्यम् = मलिनता । काठिन्यम् = कठिनता । आनुकूल्यम् = अनुकूलता । प्रातिकूल्यम् = प्रतिकूलता । प्राचुर्यम् = बहुतायत । दार्ढ्यम् = मजबूती । दौर्बल्यम् = कमजोरी ! पाण्डित्यम् = विद्वत्ता, आलिमपन ॥ मौर्ख्यम् = मूर्खता । वैचित्र्यम् = विचित्रता, अजीवपना ।

वैशिष्ट्यम् = विशेषता । कौशल्यम् = कुशलता । कौटिल्यम्-कुटिलता । न्यौनाधिक्यम् = तरमीम । सौकर्यम्=आसानी । वैपरीत्यम् = उलटा । आकस्मिकम् = अचानक । सुषिरम्=घुनाहुआ । गर्त्तम्=गड्ढा । विनिमयः = बदला । अभिज्ञानम्=निदर्शन,नमूना । प्रहारः = चोट । विहारः=भ्रमण

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

(सर्वशब्दः) सब

सर्वम्. सर्वे, सर्वाणि १ सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि शेष रूप पुँल्लिङ्गवत् ॥

(कतरच्छब्दः) कौन

कतरत् द्, कतरे, कतराणि १ हे कतरत् ! कतरे, कतराणि २ शेषरूप सर्ववत् एवमेव कतमत् इतरत् अन्यत् अन्यतरत् शब्दों के भी रूप होते हैं ॥

(आकारान्त श्रीपा शब्दः) धनपालक ।

श्रीपम्, श्रीपे, श्रीपाणि १, २ शेष रूप पुस्तकवत् ।

(इकारान्त वारिशब्दः) पानी ।

वारि, वारिणी, वारीणि १ वारि, वारिणी, वारीणि २

वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभिः ३ वारिणे, वारिभ्याम्, वारिभ्यः ४ वारिणः, वारिभ्याम्, वारिभ्यः ५ वारिणः, वारिणोः, वारीणाम् ६ वारिणि, वारिणोः, वारिषु ७ वारि ! हे वारे ॥

(दधिशब्दः) दही।

दधि, दधिनी, दधीनि, १ दधि, दधिनी, दधीनि २ दध्ना, दधिभ्याम्, दधिभिः ३ दध्ने, दधिभ्याम्, दधिभ्यः ४ दध्नः, दधिभ्याम् दधिभ्यः ५ दध्नः, दध्नोः दध्नाम् ६ दधनि, दध्नि, दध्नोः, दधिषु ७ इसीप्रकार अस्थि (हाड़) अक्षि (आंख) सक्थि (ऊरू) के रूपहोते हैं और शेष इकारान्त नपुंसक शब्दों के रूप वारिवत् समझो॥

(संस्कृतबनाओ)

मैंने और सबपाठशाला देखी हैं परंतु आपकी पाठशाला कभी भी नहीं देखी।मेरी बुद्धिमें तुम्हारीयह बात नहीं आती। क्या वे सब हानि और लाभ को मानते हैं ?। उनकी याददास्त बहुत अच्छी है मैंने कई वार परीक्षा की है। तुमने लाठी उसकी मुष्टि में मारीथी। कमरबन्ध अच्छा नहीं लगता है। नदी में स्त्रियां स्नान करने को जाती हैं। तुम्हारी बहू की अब तबियत कैसी।

(भाषाबनाओ)

भवतो दुहितुः पाणिपीडनं कस्मिन् मासे भविष्यति। अस्माकं मातुरियमाज्ञानाऽस्त्यतो वयंगन्तुं न वाञ्छामः। यज्ञदत्तस्य मैत्र्या मदीया महती हानिरभूत्। अनुनयेन लिखामि दलं प्रभो!। गताक्षराणां न शृणोमि वार्त्ताम्। अलीकं नेजकस्येदं कथनं विश्वं मया श्रुतम्।

(उकारान्त मधुशब्दः) शहद।

मधु, मधुनी, मधूनि, १ मधु, मधुनी, मधूनि २ मधुना, मधुभ्याम्, मधुभिः ३ मधुने, मधुभ्याम्, मधुभ्यः, ४ मधुनः मधुभ्याम्, मधुभ्यः ५ मधुनः, मधुनोः, मधूनाम् ६ मधुनि मधुनोः मधुषु ७ स० हे मधु! मधो!, मधुनी, मधूनि॥

(ऋकारान्त धातृ शब्दः)

धातृ धातृणी, धातॄणि १ धातृ, धातृणी, धातॄणि २ धात्रा, धातृणा, धातृभ्याम् धातृभिः ३ धातृणे, धात्रे, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ४ धातृणः, धातुः धातृभ्याम्, धातृभ्यः ५ ५ धातृणः, धातुः धातृणोः धात्रोः, धातॄणाम् ६ धातृणि धातरि, धातृणोः, धात्रोः, धातृषु ७ स० हे धातः! हे-धातृ! हेधातृणी! हे धातॄणि।

(प्रारिशब्दः) जिस कुल में अधिक धनहो ॥

प्रारि, प्ररिणी, प्ररीणि १ प्ररि, प्ररिणी, प्ररीणि २ प्ररिणा, प्रराभ्याम्, प्रराभिः३ प्ररिणे, प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ४ प्ररिणः, प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ५ प्ररिणः, प्ररिणोः, प्ररीणाम् ६ प्ररिणि, प्ररिणोः प्ररिषु ७ स० हे प्ररे, हे प्ररिणी, हे प्ररीणि ॥

इत्यजन्त नपुंसकलिङ्ग प्रकरणम् ॥

अथ हलन्तपुंल्लिङ्ग प्रकरणम् ।

(हान्त लिह् शब्दः) चाटनेवाला ।

लिड् लिट्, लिहौ, लिहः १ लिहम्, लिहौ, लिहः २ लिहा, लिड्भ्याम्, लिड्भिः ३ लिहे, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ४ लिहः, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ५ लिहः, लिहोः, लिहाम् ६ लिहि, लिहोः, लिट्सु लिट्त्सु ७ स० हे लिट् हे लिहौ हे लिहः

(ह्रान्त दुह् शब्दः) दुहनेवाला ।

धुकृग्, दुहौ, दुहः १ दुहम्, दुहौ, दुहः २ दुहा, धुग्भ्याम् धुग्भिः ३ दुहे धुग्भ्याम्, धुग्भ्यः ४ दुहः, धुग्भ्याम्, धुग्भ्यः ५ दुहः, दुहोः दुहाम् ६ दुहि, दुहोः, धुक्षु ७ स० हे धुगृक्, हे दुहौ, हे दुहः ॥

(हान्त द्रुह् शब्दः) द्रोही ।

ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड्, द्रुहौ, द्रुहः, १ द्रुहम्, द्रुहौ, द्रुहः २ द्रुहा, ध्रुग्ड्भ्याम्, ध्रुग्ड्भिः ३ द्रुहे, ध्रुग्-ड्भ्याम्, ध्रुग्ड्भ्यः ४ द्रुहः, ध्रुग्ड्-भ्याम्, ध्रुग्-ड्भ्यः ५ द्रुहः, द्रुहोः, द्रुहाम् ६ द्रुहि, द्रुहोः, ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु ध्रुक्षु ७ स० हे ध्रुक् ग्-ट्-ड् हे द्रुहौ, हे द्रुहः । इसीप्रकार मुह (वे सुध होनेवाला) के रूप होतेहैं ॥

(स्नुहशब्दः) उगलनेवाला

स्नुक्-ग्-ट्-ड्, स्नुहौ, स्नुहः १ स्नुहम्, स्नुहौ, स्नुहः २ स्नुहा, स्नुग्ड्भ्याम्, स्नुग्ड्-भिः ३ स्नुहे, स्नुग्-ड्-भ्याम्, स्नुग्ड्भ्यः ४ स्नुहः, स्नुग्ड्भ्याम्, स्नुग्ड्भ्यः ५ स्नुहः स्नुहोः, स्नुहाम् ६ स्नुहि, स्नुहोः, स्नुक्षु, स्नुट्त्सु, स्नुट्सु ७ स० हे स्नुक् ग्- ट् ड् हे स्नुहौ, हे स्नुहः इसी प्रकार स्निह् (स्नेहकर्त्ता) शब्द के रूप होते हैं॥

(विश्ववाह्शब्दः) सर्व संसार का धारक ।

विश्ववाट्-ड् विश्ववाहौ, विश्ववाहः १ विश्ववाहम्, विश्वौहौ, विश्वौहः २ विश्वौहा, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भिः ३ विश्वौहे, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ४ विश्वौहः, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ५ विश्वौहः, विश्वौहोः,

विश्वौहाम् ६ विश्वौहि, विश्वौहोः, विश्ववाट्त्सु विश्व-
वाट्सु ७ स० प्रथमावत् ।.

(अनडुह् शब्दः बैल ।

अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः १ अनड्वाहम्, अनड्वा
हौ, अनडुहः २ अनडुहा, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः ३ अनडुहे,
अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भ्यः ४ अनडुहः, अनडुद्भ्याम्, अनडु
द्भ्यः, ५ अनडुहः, अनडुहोः, अनडुहाम्, ६ अनडुहि, अ-
नडुहोः, अनडुत्सु ७ स० हे अनड्वन् ! हे अनड्वाहौ,
हे अनड्वाहः ॥

(भाषा बनाओ)

भवतोऽस्य शकटस्याऽनड्वाहौ वरं स्तः । भवन्तोऽबलेहं
वाञ्छन्ति तर्हि तत्रागच्छन्तु । द्रुहि भवति तेषां विश्वासो-
न भविष्यति । इयं कस्य पुत्री देहल्यां तिष्ठति युवां जानीथः?
अस्माकं कुड्यां तस्कराः प्रविष्टाः संति सत्वरमागन्तु भवन्तः।
क्षिताविदानीं यूयं न शेध्वं कुतो वृश्चिका अत्र निर्गच्छन्ति।
भवन्तावास्मिन् विषये मह्यं कां सम्मतिं दत्तः । तत्र तृतीय-
स्मिन् गृहे के गमिष्यान्ति, अहं तु न गच्छामि ।

(संस्कृत बनाओ)

इस समाज का वार्षिक उत्सव कब होगा । आपजानते

हैं धर्म के कामों में विघ्न हुआ ही करते हैं। इस संसारमें हमारी रक्षा करने वाला परमात्मा है। शहद में दही मिलाकर कैसा होता है। आपको इस समय कौन बीमारीहै उसी का इलाज हो। इस शीशी की दवा नई है अथवा पुरानी॥

(तुरासाह् शब्दः) सूर्य, विजली।

तुराषाट् ड्- तुरासाहौ, तुरासाहः१ तुरासाहम्, तुरासाहौ तुरासाहः २ तुरासाहा, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भिः ३ तुरासाहे, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ४ तुरासाहः तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ५ तुरासाहः, तुरासाहोः, तुरासाहाम् ६ तुरासाहि, तुरासाहोः, तुराषाट्त्सु तुराषाट्सु ७ स० प्रथमावत्

(सुदिव् शब्दः) श्रेष्ठ आकाश।

सुद्यौः, सुदिवौ, सुदिवः, १ सुदिवम् सुदिवौ, सुदिवः २ सुदिवा, सुद्युभ्याम्, सुद्युभिः ३ सुदिवे, सुद्युभ्याम्, सुद्युभ्यः ४ सुदिवः, सुद्युभ्याम्, सुद्युभ्यः ५ सुदिवः, सुदिवोः, सुदिवाम् ६ सुदिवि, सुदिवोः, सुद्युषु ७सं० प्रथमावत्॥

(रेफान्त चतुर्शब्दः) चार

चत्वारः १ चतुरः २ चतुर्भिः ३ चतुर्भ्यः ४, ५ चतुर्णाम् ६ चतुर्षु ॥ ७ ॥

(प्रशाम् शब्दः) अतिशान्त ।

प्रशान्प्रमामौ,प्रशामः१ प्रशामम्, प्रशामौ,प्रशामः२प्रशामा प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भिः ३ प्रशामे प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ४ प्रशामः, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ५ प्रशामः, प्रशामोः, प्रशामाम् ६ प्रशामि, प्रशामोः, प्रशान्सु ७ स० हे प्रशान्! हे प्रशामौ ! हे प्रशामः ॥

(इदम् शब्दः) यह ।

१ अयम्, इमौ, इमे २ इमम्, इमौ, एनौ, इमान् एनान् ३ अनेन एनेन, आभ्याम्, एभिः ४ अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः ५ अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः, ६ अस्य, अनयोः, एनयोः एषाम् ७ अस्मिन्, अनयोः एनयोः, एषु ॥

(राजन् शब्दः) राजा

राजा, राजानौ,राजानः १ राजानम् राजानौ, राज्ञः,२ राज्ञा राजभ्याम्, राजभिः ३ राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः ४ राज्ञः राजभ्याम्, राजभ्यः ५ राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् ६ राज्ञि, राजनि, राज्ञोः, राजसु ७ स० हे राजन ! हे राजानौ !. हे राजानः॥

(यज्वन् शब्दः) यज्ञ करनेवाला ।

यज्वा, यज्वानौ, यज्वानः १ यज्वानम्, यज्वानौ,

यज्वनः २ यज्वना, यज्वभ्याम् यज्वभिः ३ यज्वने, यज्व-भ्याम्, यज्वभ्यः ४ यज्वनः, यज्वभ्याम्, यज्वभ्यः ५ यज्वनः, यज्वनोः, यज्वनाम् ६ यज्वनि, यज्वनोः, यज्वसु ७ स० हे यज्वन्, हे यज्वानौ, हे यज्वानः।

इसी प्रकार ब्रह्मन् शब्द के रूप होते हैं॥

(वृत्रहन् शब्दः) बादल को दूर करनेवाला।

वृत्रहा, वृत्रहणौ, वृत्रहणः १ वृत्रहणम्, वृत्रहणौ, वृत्रघ्नः २ वृत्रघ्ना, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः ३ वृत्रघ्ने, वृत्रहभ्याम् वृत्र-हभ्यः ४ वृत्रघ्नः, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभ्यः ५ वृत्रघ्नः, वृत्रघ्नोः, वृत्रघ्नाम् ६ वृत्रहणि, वृत्रघ्नि, वृत्रघ्नोः, वृत्रहसु ७ स० हे वृत्रहन् हे वृत्रहणौ, हे वृत्रहणः। इसी प्रकार शार्ङ्गिन् (धनुषधारी) यशस्विन् (यशवाला) अर्यमन् (सूर्य) शब्दों के रूप होते हैं।

(मघवन् शब्दः) सूर्य, बिजली।

मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः १ मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः २ मघवता, मघवद्भ्याम्, मघवद्भिः ३ मघवते, मघवद्भ्याम् मघवद्भ्यः ४ मघवतः, मघवद्भ्याम्, मघ-वद्भ्यः ५ मघवतः, मघवतोः, मघवताम् ६ मघवति, मघ-

...:, मघवत्सु ७स० हे मघवन् ! हे मघवन्तौ, हे मघवन्तः॥

मघवा, मघवानौ, मघवानः १ मघवानम्, मघवानौ, मघोनः २ मघोना, मघवभ्याम्, मघवाभिः ३ मघोने मघवभ्याम्, मघवभ्यः ४ मघोनः, मघवभ्याम् मघवभ्यः ५ मघोनः मघोनो,: मघोनाम् ६ मघोनि मघोनोः, मघवसु ७ स० हे मघवन् ! हे मघवानौ, हे मघवानः ॥

(युवन् शब्दः) जवान ।

युवा, युवानौ, युवानः १ युवानम्, युवानौ यूनः २ यूना युवभ्याम्, युवभिः ३ यूने, युवभ्याम्, युवभ्यः ४ यूनः, युवभ्याम्, युवभ्यः ५ यूनः, यूनोः, यूनाम् ६ यूनि, यूनोः युवसु ७ स० हे युवन् ! हे युवानौ, हे युवानः ॥

(अर्वन् शब्दः) घोड़ा ।

अर्वा, अर्वन्तौ, अर्वन्तः १ अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः २ अर्वता, अर्वद्भ्यम्, अर्वद्भिः ३ अर्वते, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः ४ अर्वतः, अर्वद्भ्याम् अर्वद्भ्यः ५ अर्वतः, अर्वतोः, अर्वताम् ६ अर्वति, अर्वतोः अर्वत्सु ७ स हे अर्वन् हे अर्वन्तौ, हे अर्वन्तः ॥

प्राची = पूर्व, मशरक़ । प्रतीची = पश्चिम, मगरब ।

उदीची = उत्तर, शुमाल । अवाची = दक्षिण, जनू
आग्नेयी = पूर्व और दक्षिण के बीचकी दिशा । नैर्ऋती =
दक्षिण और पश्चिम के मध्य की दिशा । वायवी = पश्चिम
और उत्तरके बीचकी दिशा। ऐशानी = उत्तर और पूर्व के बीच
की दिशा। राजकीयम् = सरकारी। यौष्माकीणम् = तुम्हारा ।
आस्माकीनम् = हमारा । तावकीनम् = तेरा । मामकीनम् =
मेरा । सायन्तनम् = शामका । प्रातस्तनम् = सुबह का । श्व-
स्तनम् = आगामी कलका । ह्यस्तनम् = गयेकलका । दोषा-
तनम् = रात्रिका । ईषद्धसनम् = मुसकराना । परिसर्गः =
लपेटना । परिष्कारः = सजावट मार्जनम् = शुद्ध करना ।

(पथिन् शब्दः) मार्ग ।

पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः १ पन्थानम्, पन्थानौ, पथः
२ पथा, पथिभ्याम्, पथिभिः ३ पथे, पथिभ्याम्, पथिभ्यः
४ पथः, पथिभ्याम्, पथिभ्यः ५ पथः, पथोः, पथाम् ६
पथि, पथोः, पथिषु ७ इसी प्रकार मथिन् (बिलोने वाला)
ऋभुक्षिन् (अन्तरिक्ष) शब्दों के रूप जानो ॥

(नान्त[1] पञ्चन् शब्दः) पांच ।

पञ्च १ पञ्च २ पञ्चभिः ३ पञ्चभ्यः ४, ५ पञ्चानाम्

[1] पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन् शब्दों के रूप तीनों लिङ्गों में सम होते हैं ॥

६ पञ्चसु ७ इसी प्रकार सप्तन् (सात) नवन् (नौ) दशन् (दस) शब्दों के रूप होते हैं ।

(अष्टन् शब्दः) आठ ।

अष्टौ, अष्ट १ अष्टौ, अष्ट २ अष्टभिः, अष्टाभिः ३ अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः ४ अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः ५ अष्टानाम् ६ अष्टसु, अष्टासु ७ ॥

(ऋत्विज् शब्दः) हवनकर्त्ता ।

ऋत्विक्,–ग्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः १ ऋत्विजम्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः २ ऋत्विजा, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भिः ३ ऋत्विजे, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भ्यः ४ ऋत्विजः, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भ्यः, ५ ऋत्विजः, ऋत्विजोः, ऋत्विजाम् ६ ऋत्विजि, ऋत्विजोः, ऋत्विक्षु ७ स० प्रथमावत् ।

(भाषा बनाओ)

एभिर्बालकैरिदानीं जलं न पीतम् पीत्वाऽऽगमिष्यन्ति । आस्माकीना वडवा प्राच्यां गतोदीच्यां वा । वयमिदानीं प्रतीच्या आगच्छामोऽतो न जानीमः । ह्यस्तनं तावकीनं किं कार्यमस्ति । सायन्तनस्य कार्यस्य स्मृतिरस्ति नास्ति वा ? । नगरस्यैशान्यां मुरादाबादस्य राजकीया महती पाठशालास्ति ।

(संस्कृत बनाओ)

ये किस राजके घोड़े हैं क्या आप जानते हैं?। यह तुम्हारे आठ दिनका काम है या दशका?। इस वनमें चार रास्ते हैं इस लिये मैं किस रास्ते से जाऊँ। तुम सब आठ आदमियों में से युद्धके लिये कौन जायगा। जवानोंका काम जवान ही करते हैं लड़के नहीं करते।

(युज् शब्दः) मिलनेवाला।

युङ्, युञ्जौ, युञ्जः १ युञ्जम्, युञ्जौ, युजः २ युजा, युग्भ्याम्, युग्भिः ३ युजे, युग्भ्याम्, युग्भ्यः ४ युजः, युग्भ्याम्, युग्भ्यः ५ युजः, युजोः, युजाम् ६ युजि, युजोः, युक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(सुयुज् शब्दः) सम्यग् मिला हुआ)

सुयुक् ग् सुयुजौ, सुयुजः १ सुयुजम्, सुयुजौ, सुयुजः २ सुयुजा, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भिः ३ सुयुजे, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ४ सुयुजः सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ५ सुयुजः, सुयुजोः, सुयुजाम् ६ सुयुजि, सुयुजोः, सुयुक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(खञ्ज् शब्दः) लूला।

खन्, खञ्जौ, खञ्जः १ खञ्जम्, खञ्जौ, खञ्जः २

खञ्जा, खनृभ्याम्, खनृभिः ३ खञ्जे, खनृभ्याम्, खन्भ्यः ४ खञ्जः, खन्भ्याम्, खन्भ्यः ५ खञ्जः, खञ्जोः, खञ्जाम् ६ खञ्जि, खञ्जोः खन्सु ७ स० प्रथमावत् ॥

(विश्वराज् शब्दः) ईश्वर ।

विश्वाराट्-ड्, विश्वराजौ, विश्वराजः १ विश्वराजम्, विश्वराजौ, विश्वराजः २ विश्वराजा, विश्वराड्भ्याम्, विश्वाराड्भिः ३ विश्वराजे, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्यः ४ विश्वराजः, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्य ५ विश्वराजः विश्वराजोः, विश्वराजाम् ६ विश्वराजि, विश्वराजोः, विश्वाराट्त्सु, विश्वाराट्सु ७ स० प्रथमावत् ॥

(भृस्ज् शब्दः) भून)(ज) ना

भृट्-ड्, भृज्जौ, भृज्जः १ भृज्जम्, भृज्जौ, भृज्जः २ भृज्जा, भृड्भ्याम्, भृड्भिः ३ भृज्जे, भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ४ भृज्जः, भृड्भ्याम् भृड्भ्यः ५ भृज्जः, भृज्जोः, भृज्जाम् ६ भृज्जि, भृज्जोः, भृट्त्सु भृट्सु ७ स० प्रथमावत् ॥

(त्यद् शब्दः) वह ।

त्यः, त्यौ, त्ये, १ त्यम्, त्यौ, त्यान् २ त्येन, त्याभ्याम्, त्यैः ३ त्यस्मै, त्याभ्याम्, त्येभ्यः ४ त्यस्मात्, त्याभ्याम्,

त्येभ्यः ५ त्यस्य, त्ययोः त्येषाम् ६ त्यस्मिन्, त्ययोःत्येषु

(एतद् शब्दः) यह

एषः, एतौ, एते, १ एतम् एनम्, एतौ एनौ, एतान् एनान् २ एतेन एनेन, एताभ्याम्, एतैः ३ एतस्मै, एताभ्याम्, एतेभ्यः ४ एतस्मात्, एताभ्याम्. एतेभ्यः ५ एतस्य, एतयोः एनयोः एतेषाम् ६ एतस्मिन, एतयोः एनयोः,एतेषु ७

(सुपाद् शब्दः) अच्छे पैर वाला

सुपाद्-त्, सुपादौ सुपादः १ सुपादम्, सुपादौ सुपदः २ सुपदा, सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भिः ३ सुपदे, सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भ्यः ४ सुपदः, सुपाद्भ्याम्, सुपाद्भ्यः, ५ सुपदः सुपदोः, सुपदाम् ६ सुपादि, सुपदोः, सुपात्सु ७ स० प्रथमावत्॥

(अग्निमथ् शब्दः) अग्नि मथने वाला ।

अग्निमद्-त्, अग्निमथौ. अग्निमथः १ अग्निमथम्, अग्निमथौ, अग्निमथः २ अग्निमथा अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भिः ३ अग्निमथे, अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भ्यः ४ अग्निमथः, अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भ्यः ५ अग्निमथः । अग्निमथोः, अग्निमथाम् ६ अग्निमथि, अग्निमथोः, अग्निमत्सु ७

(प्राञ्च् शब्दः) पूर्वदिशा ।

प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः १ प्राञ्चम्, प्राञ्चौ, प्राचः २ प्राचा, प्राग्भ्याम्, प्राग्भिः ३ प्राचे, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः, ४ प्राचः, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः ५ प्राचः, प्राचोः, प्राचाम् ६ प्राचि, प्राचोः प्राक्षु ७ स प्रथमावत् ॥

(प्रत्यञ्च् शब्दः) उत्तर दिशा

प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः १ प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ, प्रतीचः २ प्रतीचा, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भिः ३ प्रतीचे, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भ्यः ४ प्रतीचः, प्रत्यग्भ्याम्, प्रत्यग्भ्यः ५ प्रतीचः, प्रतीचोः, प्रतीचाम् ६ प्रतीचि, प्रतीचोः, प्रत्यक्षु ७ स० प्रथमावत्।

(उदञ्च्शब्दः) उत्तरदिशा

उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः १ उदञ्चम्, उदञ्चौ. उदीचः २ उदीचा, उदग्भ्याम्, उदग्भिः ३ उदीचे, उदग्भ्याम्, उदग्भ्यः ४ उदीचः उदग्भ्याम्, उदग्भ्यः ५ उदीचः उदीचोः, उदीचाम् ६ उदीचि, उदीचोः, उदक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(सम्यच्शब्दः) मनोहर

सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः १ सम्यञ्चम्, सम्यञ्चौ, समीचः २ समीचा, सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भिः ३ समीचे,

सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ४ समीचः सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ५ समीचः, समीचोः, समीचाम् ६ समीचि, समीचोः सम्यक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(सध्र्यञ्च् शब्दः) साथ चलनेवाला

सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः १ सध्र्यञ्चम्, सध्र्यञ्चौ, सध्रीचः २ सध्रीचा, सध्र्यग्भ्याम्, सध्र्यग्भिः ३ सध्रीचे, सध्र्यग्भ्याम्, सध्र्यग्भ्यः ४ सध्रीचः सध्र्यग्भ्याम्, सध्र्यग्भ्यः ५ सध्रीचः, सध्रीचोः, सध्रीचाम् ६ सध्रीचि, सध्रीचोः, सध्र्यक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(तिरसञ्च शब्दः) तिरछी चालवाला ।

तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः १ तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः २ तिरश्चा, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भिः ३ तिरश्चे, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भ्यः ४ तिरश्चः, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भ्यः ५ तिरश्चः, तिरश्चोः तिरश्चाम् ६ तिरश्चि, तिरश्चोः, तिर्यक्षु ७ स० प्रथमावत् ।

(प्राञ्च् शब्दः) पूजावाचक ।

प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः १ प्राञ्चम्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः २ प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भिः ३ प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम् प्राङ्भ्यः ४ प्राञ्चः,

प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः ५ प्राञ्चः, प्राञ्चोः प्राञ्चाम् ६ प्राञ्चि प्राञ्चोः प्राङ्षु-प्राङ्क्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(क्रुञ्च् शब्दः) तिरछा चलनेवाला ।

क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः १ क्रुञ्चम्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः २ क्रुञ्चा, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भिः ३ क्रुञ्चे, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भ्यः ४ क्रुञ्चः, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भ्यः ५ क्रुञ्चः, क्रुञ्चोः, क्रुञ्चाम् ६ क्रुञ्चि, क्रुञ्चोः, क्रुङ्षु क्रुङ्क्षु ७ स० प्रथमावत्॥

लवपुरम् = लाहौर । जयपुरम् = जयपुर । योधपुरम् = जोधपुर । उदयपुरम् = उदयपुर । लक्ष्मणपुरम् = लखनौ । पुरुषपुरम् = पेशावर । कर्णपुरम् = कानपुर । वाराणसी = बनारस । प्रयागः = इलाहाबाद । कालिकता = कलकत्ता । मुम्बापुरी = बम्बई । मयराष्ट्रम् = मेरठ । अजमीढः = अजमेर । सुघ्नः = आगरा । पाटलिपुत्रम् = पटना । अवान्तिपुरी = उज्जैन । कृष्णपुरी = मथुरा ॥

(पयोमुच् शब्दः) बादल ।

पयोमुक्-ग्, पयोमुचौ, पयोमुचः १ पयोमुचम्, पयोमुचौ, पयोमुचः २ पयोमुचा, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भिः ३ पयोमुचे, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भ्यः ४ पयोमुचः, पयोमु-

ग्भ्याम्, पयोमुग्भ्य: ५ पयोमुच:, पयोमुचो:, पयोमुचाम् ६ पयोमुचि, पयोमुचो: पयोमुक्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(महत् शब्द:) बड़ा ।

महान्, महान्तौ, महान्त: १ महान्तम्, महान्तौ, महत: २ महता, महद्भ्याम्, महद्भि: ३ महते, महद्भ्याम्, महद्भ्य: ४ महत:, महद्भ्याम्, महद्भ्य: ५ महत: महतो:, महताम् ६ महति, महतो:, महत्सु ७ स० हे महन् ! हे महान्तौ, हे महान्त: ।

(ददत् शब्द:) देता हुआ

ददत्, ददतौ, ददत: १ ददतम्, ददतौ, ददत: २ ददता, ददद्भ्याम्, ददद्भि: ३ ददते, ददद्भ्याम्, ददद्भ्य: ४ ददत:, ददद्भ्याम्, ददद्भ्य: ५ ददत:, ददतो:, ददताम् ६ ददति, ददतो: ददत्सु ७ स० प्रथमावत् इसी प्रकार जक्षत् (खाताहुआ) जाग्रत् (जागताहुआ) दरिद्रत् (कंगाल होताहुआ) शासत् (शिक्षा करताहुआ) चकाशत् (प्रकाश करता हुआ) के रूप होते हैं

(तादृश शब्द:) तैसा

तादृक्-ग्, तादृशौ, तादृश: १ तादृशम्, तादृशौ, तादृश:

२ तादृशा, तादृग्भ्याम्, तादृग्भिः ३ तादृशे, तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ४ तादृशः तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ५ तादृशः, तादृशोः, तादृशाम् ६ तादृशि, तादृशोः, तादृक्षु ७ स० प्रथमावत्

(विश् शब्दः) प्रवेशकर्त्ता

विट्-विड्, विशौ, विशः १ विशम् विशौ, विशः २ विशा, विड्भ्याम्, विड्भिः ३ विशे, विड्भ्याम्, विड्भ्यः ४ विशः, विड्भ्याम्, विड्भ्यः ५ विशः विशोः, विशाम् ६ विशि, विशोः, विट्त्सु, विट्सु ७ स० प्रथमावत् ॥

(नश्शब्दः) नाशवान्

नक्-ग्, ट् ड्, नशौ, नशः १ नशम्, नशौ, नशः २ नशा, नड्-ग्भ्याम्, नड्-ग्भिः ३ नशे, नड्-ग्भ्याम्, नड्-ग्भ्यः ४ नशः नड्-ग्भ्याम्, नड्-ग्भ्यः ५ नशः, नशोः नशाम् ६ नशि, नशोः, नक्षु, नट्त्सु-नट्सु ७ स० प्रथमावत्

(भाषा बनाओ)

युष्माकं युञ्जः खञ्जः सन्ति । एते राजानो विश्वराजि विश्वासं कुर्वन्ति । तस्मै सुपदे नमोऽस्तु मे । एतस्याऽग्निमथो भृज्जः पात्रं वरं नास्ति । भवतस्तरवो नगरात् प्राचि प्रतीचि उदीचि वा दिशि सन्ति । तिरश्चां कुटिला गतिः । यादृक् करणं तादृक् भरणम् मितीश्वरीयानियमः ।

(षष् शब्दः) छः

षट् ड् १ षट् ड् २ षड्भिः ३ षड्भ्यः, षड्भ्यः ५ षण्णाम् ६ षट्त्सु, षट्सु ७

(पिपठिस् शब्दः) पढ़ने की इच्छा करनेवाला

पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः, १ पिपठिषम्, पिपठिषौ पिपठिषः २ पिपठिषा, पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भिः ३ पिपठिषे, पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भ्यः ४ पिपठिषः, पिपठीर्भ्याम् । पिपठीर्भ्यः ५ पिपठिषः, पिपठिषोः, पिपठिषाम् ६ पिपठिषि, पिपठिषोः, पिपठीःषु–ष्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(चिकीर्ष् शब्दः) करनेकी इच्छा करनेवाला ।

चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः १ शेष रूप पिपठिष्वत् ॥

(विद्वस् शब्दः) आलिम ।

विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः १ विद्वांसम्, विद्वांसौ, विदुषः २ विदुषा, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः ३ विदुषे, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भ्यः ४ विदुषः, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भ्यः ५ विदुषः विदुषोः विदुषाम् ६ विदुषि, विदुषोः विद्वत्सु ७ हे विद्वन् ! हे विद्वांसौ, हे विद्वांसः ॥

(पुंस् शब्दः) पुरुष ।

पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः १ पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः २

पुंसा, पुंभ्याम्, पुंभिः ३ पुंसे, पुंभ्याम्, पुंभ्यः ४ पुंसः, पुंभ्याम्, पुंभ्यः ६ पुंसः, पुंसोः, पुंसाम् ६ पुंसि, पुंसोः, पुंसु ७ हे पुमन्, हे पुमांसौ, हे पुमांसः ।

(उशनस् शब्दः) शुक्र ।

उशना, उशनसौ, उशनसः १ उशनसम्, उशनसौ, उशनसः २ उशनसा, उशनोभ्याम्, उशनोभिः ३ उशनसे, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ४ उशनसः, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ५ उशनसः उशनसोः, उशनसाम् ६ उशनसि, उशनसोः, उशनस्सु ७ स० हे उशनन्-उशनः-उशन, हे उशनसौ, हे उशनसः ॥

(अनेहस् शब्दः) समय

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः १ अनेहसम्, अनेहसौ, अनेहसः २ अनेहसा, अनेहोभ्याम्, अनेहोभिः ३ अनेहसे, अनेहोभ्याम्, अनेहोभ्यः ४ अनेहसः, अनेहोभ्याम्, अनेहोभ्यः ५ अनेहसः, अनेहसोः, अनेहसाम्, ६ अनेहसि, अनेहसोः, अनेहस्सु,७स० हे अनेहः! हे अनेहसौ, हेअनहसः

(वेधस् शब्दः) विधाता

वेधाः, वेधसौ, वेधसः १ शेषरूप अनेहस्वत् ॥

(अदस् शब्दः) वह

असौ, अमू, अमी १ अमुम्, अमू, अमून् १ अमुना, अमूभ्याम्, अमीभिः ३ अमुष्मै, अमूभ्याम्, अमीभ्यः ४ अमुष्मात्, अमूभ्याम्, अमीभ्यः ५ अमुष्य, अमुयोः अमीषाम् ६ अमुष्मिन, अमुयोः, अमीषु ७ ॥

(धनिन् शब्दः) धनवान्

धनी, धनिनौ, धनिनः १ धनिनम्, धनिनौ, धनिनः २ धनिना, धनिभ्याम्, धनिभिः ३ धनिने, धनिभ्याम्, धनिभ्यः ४ धनिनः, धनिभ्याम्, धनिभ्यः ५ धनिनः, धनिनोः, धनिनाम् ६ धनिनि, धनिनोः, धनिषु ७ स० हे धनिन ! हे धनिनौ हे धनिनः

(क्वसु प्रत्ययान्त तस्थिवस् शब्दः) ठहराहुआ ।

तस्थिवान्, तस्थिवांसौ, तस्थिवांसः १ तस्थिवांसम्, तस्थिवांसौ, तस्थुषः २ तस्थुषा, तस्थिवद्भ्याम्, तस्थिवद्भिः ३ तस्थुषे, तस्थिवद्भ्याम्, तस्थिवद्भ्यः ४ तस्थुषः, तस्थिवद्भ्याम्, तस्थिवद्भ्यः ५ तस्थुषः, तस्थुषोः, तस्थुषाम् ६ तस्थुषि, तस्थुषोः, तस्थिवत्सु ७ स० हे तस्थिवन् ! ॥

(शुश्रुवस् शब्दः) सुनताहुआ

शुश्रुवान, शुश्रुवांसौ, शुश्रुवांसः १ शुश्रुवांसम्, शुश्रुवां-

सौ, शुश्रुवुषः २ शुश्रुवुषा, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भिः ३ शुश्रुवुषे, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्यः ४ शुश्रुवुषः, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्यः ५ शुश्रुवुषः, शुश्रुवुषोः, शुश्रुवुषाम् ६ शुश्रुवुषि शुश्रुवुषोः, शुश्रुवत्सु ७ । स० हे शुश्रुवन् ! ॥

इति हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

बलिष्ठः = बहुतबलवान् । कनिष्ठः = छोटा । घनिष्ठः = बहुत गाढा । दविष्ठम् = बहुतदूर । पटिष्ठः = बहुतचतुर । धर्म्मिष्ठः = बहुत धर्मात्मा । पापिष्ठः = बडा पापी । भूयिष्ठम् = बहुतही । हस्ताक्षेपः = दस्तन्दाजी ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरणम् ।

(हान्त उपानह्ह शब्दः) जूता

उपानत्, द् उपानहौ, उपानहः १ उपानहम्, उपानहौ, उपानहः २ उपानहा, उपानद्भ्याम्, उपानद्भिः ३ उपानहे उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ४ उपानहः, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ५ उपानहः, उपानहोः, उपानहाम् ६ उपानहि, उपानहोः, उपानत्सु ७ स० प्रथमावत ॥

(हान्त उष्णिह्ह शब्दः)

उष्णिक्, ग्, उष्णिहौ, उष्णिहः १ उष्णिहम्, उष्णिहौ,

उष्णिहः २ उष्णिहा, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भिः ३ उष्णिहे उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ४ उष्णिहः, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ५ उष्णिहः, उष्णिहोः, उष्णिहाम् ६ उष्णिहि, उष्णिहोः, उष्णिक्षु ७ स० प्रथमावत् ।

(वान्तोदिव् शब्दः) आकाश

द्यौः, दिवौ, दिवः १ दिवम्, दिवौ, दिवः २ दिवा, द्युभ्याम्, द्युभिः ३ दिवे, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ४ दिवः, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ५ दिवः दिवोः, दिवाम् ६ दिवि, दिवोः द्युषु

(रेफान्तो गिर् शब्दः) वचन

गीः, गिरौ, गिरः १ गिरम्, गिरौ, गिरः २ गिरा, गीर्भ्याम्, गीर्भिः ३ गिरे, गीर्भ्याम् गीर्भ्यः ४ गिरः, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः ५ गिरः, गिरोः, गिराम् ६ गिरि, गिरोः, गीर्षु॥ एवं 'पुर्' शब्दस्यरूपाणि विज्ञेयानि ॥

(रेफान्तश्चतुर् शब्दः) चार

चतस्रः १ चतस्रः २ चतसृभिः ३ चतसृभ्यः ४ चतसृभ्यः ५ चतसृणाम् ६ चतसृषु ॥

(मान्तः किम् शब्दः) कौन

का, के, काः १ काम्, के, काः २ कया, काभ्याम्,

काभिः ३ कस्यै, काभ्याम्, काभ्यः ४ कस्याः, काभ्याम्, काभ्यः ५ कस्याः, कयोः, कासाम् ६ कस्याम्, कयोःकासु॥

(मान्त इदम्शब्दः) यह

इयम्, इमे, इमाः १ इमाम्, एनाम् इमे, एने इमाः एनाः २ अनया, एनया आभ्याम्, आभिः ३ अस्यै, आभ्याम्, आभ्यः ४ अस्याः आभ्याम्, आभ्यः ५ अस्याः, अनयोः, एनयोः आसाम् ६ अस्याम्, अनयोः, एनयोः आसु।

(दान्तस्त्यद् शब्दः)

स्या, त्ये, त्याः १ त्याम्, त्ये, त्याः २ त्यया, त्याभ्याम्, त्याभिः ३ त्यस्यै, त्याभ्याम्, त्याभ्यः ४ त्यस्याः, ताभ्याम्, त्याभ्यः ५ तस्याः, तयोः, त्यासाम् ६ त्यस्याम्, त्ययोः, त्यासु ॥ एव मेव तद् यद् एतद् शब्दानां रूपाणि बोध्यानि ॥

(चान्तः वाच्शब्दः) वाणी

वाक्, ग्, वाचौ, वाचः १ वाचम्, वाचौ, वाचः २ वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः ३ वाचे, वाग्भ्याम्, वाग्भ्यः ४ वाचः, वाग्भ्याम, वाग्भ्यः ५ वाचः वाचोः, वाचाम् ६ वाचि, वाचोः वाक्षु ॥

(पान्तोऽप् शब्दः) जल

आपः १ अपः २ अद्भिः ३ अद्भ्यः ४ अद्भ्यः ५ अपाम् ६ अप्सु ७ ॥

(शान्तोदिश् शब्दः) दिशा

दिक्, ग्, दिशौ, दिशः १ दिशम्, दिशौ, दिशः २ दिशा, दिग्भ्याम्, दिग्भिः ३ दिशे दिग्भ्याम्, दिग्भ्यः ४ दिशः दिग्भ्याम्, दिग्भ्यः ५ दिशः, दिशोः, दिशाम् ६ दिशि, दिशोः, दिक्षु ॥

(भाषा बनाओ)

भवतेयमुपानत् कियतामूल्येन क्रीता ?। तिसृभिर्मुद्राभिः । द्यौः शान्तिः । चतस्रोऽवस्था शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता किञ्चित्परिहाणिश्चेति । अद्यस्त्रीसमाजे कासांकासां विदुषीनामबलानां व्याख्यानानि भविष्यन्ति ? । श्रीमत्याः सरलादेव्याः सावित्रीदेव्याः प्रियंवदायाश्च । वाचमुवाचकौत्सः । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति । चतसृषुदिक्षु परिभ्रम्य समागतोऽहम् ॥

(संस्कृत बनाओ)

आपने यह जूता कितने में लियाहै । चार रुपये में । हे

परमात्मन् ! आशाक शान्तिमय हो। देहकी चार दशा होतीहै वृद्धियौवन सम्पूर्णता और चतुर्थी ह्रासयुक्त। आज-महिला परिषद् में किन २ विदुषी स्त्रियोंके व्याख्यान होंगे?। श्रीमती सरलादेवी सावित्रीदेवी और प्रियंवदाजीके। जल से शरीरके अवयव शुद्ध होतेहैं। चारों दिशामें घूमकर आयाहूं॥

(शान्तो दृश्शब्दः) देखना।

दृक्, ग्, दृशौ, दृशः १ दृशम्, दृशौ दृशः २ दृशा दृग्भ्याम्, दृग्भिः ३ दृशे दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ४ दृशः दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ५ दृशः, दृशोः, दृशाम् दृशि, दृशोः, दृक्षु ॥

(षान्तस्त्विष्शब्दः) प्रकाश

त्विट्,ड् त्विषौ,त्विषः १ त्विषम् त्विषौ,त्विषः २ त्विषा, त्विड्भ्याम्, त्विड्भिः ३ त्विषे त्विड्भ्याम्, त्विड्भ्यः ४ त्विषः त्विड्भ्याम्, त्विड्भ्यः ५ त्विषः, त्विषोः त्विषाम् ६ त्विषि त्विषोः त्विट्त्सु, त्विट्सु ॥

(षान्तः सजुष् शब्दः) साथमें ॥

सजूः, सजुषौ, सजुषः १ सजुषम्, सजुषौ, सजुषः २ सजुषा, सजूर्भ्याम्, सजूर्भिः ३ सजुषे, सजूर्भ्याम्, सजूर्भ्यः ४ सजुषः, सजूर्भ्याम्, सजूर्भ्यः ५ सजुषः सजुषोः सजुषाम् ६ सजुषि सजुषोः सजूःषु, ष्षु ॥ एवमाशीः ॥

(सान्तोऽदस्शब्दः) बह

असौ, अमू, अमूः १ अमूम्, अमू, अमूः २ अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः ३ अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ४ अमुष्याः, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ५ अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् ६ अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ॥

इतिहलन्त स्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

सहृदयः=दयालु प्रवणः = चतुष्पथ, चौराहा। धावल्यम्= सफेदी। अधीरः = भीरुः । कथङ्कारम् = क्यों। अङ्कः = गोद। साधुवादः = मुबारिकवादी। शुभसंवादः = खुशखबरी। क्षुभितः = व्याकुल । हर्षः = खुशी। विषादः = रंज प्रणिपातः = अदब । प्रकम्पनम् = कांपना। चङ्क्रमणम् = बार२घूमना। तोलनम् = तोलना। मापनम् = नापना। प्रभातम् = प्रातःकाल, सुबह। प्रवरः = श्रेष्ठ, अच्छा।

भाषावनाओ ॥

सहृदयानांमित्राणामुपदेशं हृदि धारयामि। चतुष्पथे सन्ति न वञ्चकास्ते। ददामि साधुवादांस्ते। कीदृशः शुभसंवादः श्रोतुमिच्छामि भोसखे ! हर्षविषादौ कथङ्कारं भवतः। अभूत्सनम्रः प्रणिपातशिक्षया। विषं चङ्क्रमणं रात्रौ। प्रभातं

प्रभूतं तमस्तद्गतम् । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तेलभते फलम् । मद्यपानां मांसाशकानां च बुद्धिर्विपरीता भवति, अत एव बुद्धिमद्भिराभ्यां दूरंस्थेयम् ।

संस्कृतवनाओ ॥

मेहरवानमित्रों के उपदेशको हृदयमें धारण करताहूं । बेवञ्चक चौराहेपर नहींहैं । आपकेलिये मुबारिकवादी: देताहूं हे मित्र ! कैसी खुशखबरी है उसको सुनना चाहताहूं । हर्ष विषाद क्यों होता है ? प्रणपातकी शिक्षासे वह नम्र हुआ ॥

अथ हलन्त नपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

(स्वनडुह् शब्दः) सुन्दर बैल वाला कुल ।

स्वनडुद्-त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि १ स्वडुद् त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि २ ॥ *

(वार् शब्दः) जल

वाः, वारी, वारि १ वाः, वारी, वारि २ वारा, वार्भ्याम् वार्भिः ३ वारे, वार्भ्याम्, वार्भ्यः ४ वारः, वार्भ्याम्, वार्भ्यः ५ वारः, वारोः, वाराम्, ६ वारि, वारोः, वार्षु ७ स० प्रथमावत्

* प्रथमा तथा द्वितीया विभक्ति के जहां केवल रूप लिखे गये हों वहां शेषरूप पुँल्लिङ्गवत् समझना चाहिये ॥

(किम् शब्दः) कौन ।

किम्, के, कानि १ किम्, के, कानि २ ॥

(इदम् शब्दः) यह ।

इदम्, इमे, इमानि १ इदम्, एनत्, इमे, एने, इमानि, एनानि २ ॥

(एतद् शब्दः) यह ।

एतत्, एते एतानि १ एतत्, एते, एतानि २ ॥

(ब्रह्मन् शब्दः) ईश्वर ।

ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि १ ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि २ ॥

(अहन् शब्दः) दिन ।

अहः, अहनी, अहानि १ अहः, अहनी, अहानि २ अह्ना, अहोभ्याम्, अहोभिः ३ अह्ने, अहोभ्याम्, अहोभ्यः ४ अह्नः, अहोभ्याम्, अहोभ्यः ५ अह्नः, अह्नोः, अह्नाम् ६ अह्नि, अह्नोः, अहस्सु ७ स० प्रथमावत् ॥

(दण्डिन् शब्दः) दण्ड ग्रहणकर्त्ता कुल ।

दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि १ दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि २

(सुपथिन् शब्दः) सुपथगामी कुल

सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि १ सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि २

(ऊर्ज् शब्दः) बलीकुल ।

ऊर्क्-ग्, ऊर्जी, ऊर्न्जि १ ऊर्क्-ग्, ऊर्जी ऊर्न्जि २ ऊर्जा, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भिः ३ ऊर्जे, ऊर्ग्भ्याम् ऊर्ग्भ्यः ४ ऊर्जः ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भ्यः ५ ऊर्जः ऊर्जोः, ऊर्जाम् ६ ऊर्जि, ऊर्जोः ऊर्क्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

(तद् शब्दः) वह

तत्, ते, तानि, १ तत्, ते, तानि २

(यद्शब्दः) जो

यद्, ये, यानि १ यद्, ये, यानि २

(शकृत् शब्दः) विष्ठा

शकृत्, शकृती, शकृन्ति १ शकृत्, शकृती, शकृन्ति २ शकृता, शकृद्भ्याम्, शकृद्भिः ३ शकृते, शकृद्भ्याम्, शकृद्भ्यः ४ शकृतः, शकृद्भ्याम्, शकृद्भ्यः ५ शकृतः, शकृतोः शकृताम् ६ शकृति, शकृतोः शकृत्सु, स० प्रथमावत् ॥

(ददत् शब्दः) देताहुआ कुल

ददत्-द्, ददती, ददन्ति-ददति १ ददत्-द्, ददती, ददन्ति-ददति २

(तुदत् शब्दः) पीडा देताहुआ कुल

तुदत्-द्, तुदन्ती, तुदती, तुदन्ति १ तुदत्-द्, तुदन्ती-

तुदती, तुदन्ति २ शेषरूप ददत् शब्दके समान।

(भात् शब्दः) प्रकाश

भात्-द्, भाती भान्ती, भान्ति, १ भात्-द्, भान्ती-भाती, भान्ति २ शेष रूप तुदत् पुंवत् ॥

(पचत् शब्दः) पकाताहुआ कुल

पचत्, पचन्ती, पचन्ति १ पचत् पचन्ती, पचन्ति २

(दीव्यत् शब्दः) खेलताहुआ कुल

दीव्यत्-द्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति १ दीव्यत्-द्,दीव्यन्ती दीव्यन्ति २ शेष रूप तुदत् वत् ॥

(धनुष् शब्दः) चाप।

धनुः धनुषी, धनूंषि १ धनुः, धनुषी, धनूंषि २ धनुषा धनुर्भ्याम्, धनुर्भिः ३ धनुषे, धनुर्भ्याम्, धनुर्भ्यः ४ धनुषः, धनुर्भ्याम्, धनुर्भ्यः ५ धनुषः, धनुषोः, धनुषाम् ६ धनुषि, धनुषोः, धनुःषु-धनुष्षु ७ स० प्रथमावत् ॥

इसीप्रकार चक्षुष् (आंख) हविष् (होमकी सामग्री) पयस् (जल) ओकस् (स्थान) शब्दों के रूप होते हैं ॥

(सुपुंस् शब्दः) श्रेष्ठ पुरुषोंका कुल

सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि १ सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि २ सुपुंसा, सुपुंभ्याम्, सुपुंभिः ३ सुपुंसे, सुपुंभ्याम्, सुपुंभ्यः ४

सुपुंसः सुपुंभ्याम्, सुपुंभ्यः ६ सुपुंसः, सुपुंसोः सुपुंसाम् सुपुंसि, सुपुंसोः, सुपुंसु ७ स० प्रथमावत् ॥

(अदस् शब्दः) वह

अदः, अमू, अमूनि १ अदः, अमू, अमूनि २

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गाः शब्दाः समाप्ताः ॥

याचनम् = मांगना । नर्त्तनम् = नाचना । कर्त्तनम् = काटना । निक्षेपणम् = फेंकना । प्रेषणम् = भेजना । वादनम् = बजाना । शयनम् = सोना । जागरणम् = जागना । अवलम्बनम् = सहारा । करणम् = करना । भरणम् = भरना । धरणम्=धरना । अध्ययनम्=पढ़ना । अध्यापनम् = पढ़ाना । मानम्=तौलना । दर्शनम्=देखना । निष्क्रमणम्=निकलना । प्रवेशनम्=घुसना । अवगुण्ठनम् = घूंघट । लुण्ठनम् = लेटना । आरोहणम्=चढ़ना । लम्बनम् = लटकना ॥

अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति = अच्छे पुरुष अपने कौल को पूरा करते हैं । परोपकाराय सतां विभूतयः = सज्जनों का ऐश्वर्य दूसरों की मदद के लिये होता है । अधि-

कस्याधिकं फलम्=अधिक का अधिक फल होता है।

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति=बुरे रास्ते पर चलनेवाले को भाई भी छोड़ देता है। अल्पविद्योमहागर्वी = थोड़ी विद्यावाला बहुत घमण्डी होता है। अविद्याजीवनं शून्यम् = विना विद्या के जीना वेफायदा है। अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः=चञ्चल चित्तवाले पुरुष की प्रसन्नताभी डर को पैदा करने वाली होती है।

कस्यचित् किमपि नो हरणीयम् = किसीका कुछ भी न चुराना चाहिये। कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखम्? = खोटी औरत को पाकर घर में कहां सुख। क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना = भूमि पर विना यश के जन्म निष्फल है। गतं न शोचामि कृतं न मन्ये = गये हुये का शोच नहीं करता और किये हुये का घमण्ड नहीं करता॥

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः = हित करनेवाला और मन को आनन्द देनेवाला वचन दुर्लभ है। गुणी गुणंवेत्ति न वेत्ति निर्गुणः=गुणी गुणको जाना करता है निर्गुणी नहीं। चिन्ता समं नास्ति शरीरशोषणम् = फिक्र के बराबर और कोई देह को सुखानेवाला नहीं है।

छिद्रेष्वनर्थी बहुली भवन्ति = थोड़े दुःख में बहुत दुःख समुपस्थित होजाते हैं। दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् = जहांपर मेडक व्याख्याता हों वहां पर चुप रहना ही अच्छा है। नये च शौर्ये च वसन्ति सम्पदः = न्याय और शूरतामें ही धन रहता है। निर्वाणदीपे किमु तैलदानम् = दीपकके समाप्त होजाने पर तेल देना निष्फल है। मतिरेव बलाद्गरीयसी = बुद्धि बलसे भी बड़ी है। मूर्खस्य किं शास्त्रकथा प्रसङ्गः = मूर्खको शास्त्रकी कथासे क्या। रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि = प्रथम किये हुये पुण्य रक्षा करते हैं। विद्या समं नास्ति शरीरभूषणम् = विद्याके बराबर और शरीरका जेवर नहीं है। विनाशकाले विपरीतबुद्धिः = कष्ट होनेके समय बुद्धि उलटी होजाती है सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्दम् = पूरा भरा हुआ घड़ा शब्द नहीं करता। संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति = सोहबतसेही दोष और गुण होते हैं। अर्द्धो घटो घोषमुपैति नूनम् = आधाघड़ा जरूरही बोलताहै न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति = पहाड़की चोटीपर कमलिनी नहीं पैदा होती। अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य = पीडित पुरुषकी पुष्टि अन्धे की दृष्टि के समानहै।

साधारणोपदेशः।

ईश्वरः सर्वव्यापकोऽस्ति । यौष्माकीणानि समानि कार्याणीश्वरः पश्यति[१]तेन किमप्यज्ञातंनास्ति । तद्गृहं शीघ्रं नश्यति यस्मिन् गृहे सदा कलहोभवति । सज्जना यत्कर्मारभते तन्मध्ये न त्यजन्ति । विपदि धैर्यमेव सहायतां ददाति । विद्यासमं नास्ति धनं जगत्याम् । प्रतिवासिभिः सहमेलनं रक्षणीयं जनैः समैश्चसह बन्धुवद् वर्तितव्यम । शरीरं पवित्रं रक्षणीयं पवित्रैर्बालकैः सह समेजनाः स्नेहं कुर्वन्ति । अधर्मेण यद् धनमर्ज्यते तन्नतिष्ठति यथाऽऽगच्छति तथैव गच्छति ।

साधारणोपदेशः (२)

कश्चिदपिजीवो न क्लेशनीयः, यथात्मनि सुखदुःखे भव-स्तथैव सर्वत्र विज्ञेयम् । यः शुद्धभावेन कार्यं करोति जग-दीश्वरस्तस्य सहायतां करोति । परोपकारिणो जनाः सुखि-नो भवन्ति । योऽन्येषां वृद्धिं दृष्ट्वा विषीदति स सर्वदा दुःखं लभते । यत्कार्यं स्वकीयेऽधिकारेभवेत तत्सत्यतया कार्यम् । यो युष्माकं विश्वासं कुर्यात्तेन सह विश्वासघातो-

१ इकट्ठा कियाजाता है ॥

न कर्तव्यः। कटुभाषणं कदापि न विधेयम्, कटुवचनं शायकवद् हृदि क्षतं करोति। दुर्जनानां सङ्गतिः कदापि न कर्तव्या, अनया हानि रेव भवति न च लाभः। दुर्जनाः स्वमित्रैः सहविश्वासघातं कुर्वन्ति, अतएव इत्थंभूतेषु नरेषु विश्वासो न विधेयः। धर्मकार्येषु विघ्नाबाहुल्येन भवन्ति, अत एव तत्करणे विलम्बो न कर्तव्यः।

साधारणोपदेशः (३)

शुभकर्मणां शुभं फलं भवति, अशुभकर्मणां चाशुभम्। मित्रं तदेवास्ति यदापत्काले न विजहाति। शत्रुर्मधुरालापमपि कुर्यात्तथापि तस्य विश्वासो न कार्यः। महतामाज्ञा सर्वदा मन्तव्या, अनेनैव युष्माकं कल्याणमस्ति। अविचार्य किञ्चिदपित्कार्यं न कार्यम्, नतु पश्चात्पश्चात्तापं करिष्यथ। असत्यं न भाषणीयम्, असत्यभाषिणांकश्चिदपि विश्वासं न करोति। सविद्यस्य नरस्य सर्वत्र प्रतिष्ठा भवति, मूर्खस्य चाऽप्रतिष्ठा भवति। सर्वेषां शुभचिन्तकतायां स्थेयं न चाऽशुभचिन्तकतायाम्। मरणान्ते पापपुण्यमन्तरा नान्यत् सत्रा गच्छति। सर्वैः सह मधुरालापेन भाव्यं कटुवचनं केनापि सहनोच्चारणीयम्॥

१ घाव। २धोखादेना। ३ छोडताहै। ४मीठा बोलना। ५बिना विचारके। ६झूठ बोलने वालोंका। ७पढ़े लिखेका। ८ मूर्खकी। ९बिना।

साधारणोपदेशः (४)

सद्गुणैर्मनुष्याः पूज्यन्ते गुणमन्तरा कस्या प्यादरो न भवति। यथा शुकान् सारिकाश्च[1] जनाः पालयन्ति न च काकान्[2]। शिक्षाप्रदानि वाक्यानि न रोचन्ते[3], इदं मायकं दृष्टम् यथा यावत्कटुकं भेषजं न पीयते तावद् ज्वरो न नश्यति। महतां समीपे निवासेन लघवोऽपि मह्यीयन्ते, इदं प्रत्यक्षमस्ति यथा लता वृक्षसदृशी वर्धते। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये। पयः पानं भुजङ्गानां[6] केवलं विषवर्धनम्। पापकर्माणि कृत्वा कश्चित् सुख न कामयेत[7]स कथं सुखभाग् भवेत्, यथा-अर्कवृक्षारोपणेन[9] किमसौ आम्रो भवितुमर्हति अपितु न

साधारणोपदेशः (५)

वेदः सत्यविद्यानां पुस्तकमस्ति तस्य पठनं पाठनं श्रवणं श्रावणं च मनुष्यमात्रस्य परमधर्मोऽस्ति। सत्यग्रहणकरणे असत्यस्य च परित्यागे सर्वदासर्वैरुद्यतेन भाव्यम्। सर्वाणि कर्माणि धर्मानुसारेण सत्यमसत्यं च विचार्य कर्तव्यानि। सर्वैः सहप्रीतिपूर्वकं धर्माणुसारेण यथायोग्यं वर्त्तितव्यम्॥ शिशवः! प्रभातमुत्थाय प्रागीश्वरस्य ध्यानं कुरुत येन युष्म-

१ मैना। २ कव्वों को। ३ अच्छे लगते हैं। ४ छोटे। ५ बड़े होजाते हैं। ६ सांपोंका। ७ चाहे। ८ सुखी। ९ आकड़ेका पेड़।

दर्थं नाना[1]विधानि वस्तूनि विरचितानि[2] । प्रातरुत्थाय यत्कार्यं क्रियते तस्मिन्मनः सम्यग् लगति । यथा पठनं प्रभाते भवति न तथेतरस्मिन् काले संजायते । प्रातःकालेयत् स्मियते न तच्छीघ्रं विस्मियते, बुद्धिश्च विवर्धते ।

साधारणोपदेशः (६)

उपहासो[3] वैरस्य मूलमस्ति, अत एवोपहासः केनापि सह न कर्तव्यः । यदि कश्चिद् युष्माकमुहपासं कुर्यादेवं वैरं च मन्येत तथापि युष्माभिर्नैवं कार्यम्, एवमेव करणेन युष्माकं कल्याणं भविष्यति । यो नरोऽनुपकारे[4] उपकारं[5] करोति स उत्तमः, योऽनुपकारेऽनुपकरं करोति स मध्यमः, यश्चोपकारेऽनुपकारं कुरुतेऽसौ नीचः । मातापित्राचार्याणां ये बालका अज्ञांमन्तारस्त एव सुखं भोक्तारो भवन्ति । अभिवादनशी[6]लस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्त आयुर्विद्या यशोबलम् । निम्नलिखितानां महानुभावानां जीवनचरितानिपाठितुं योग्यानि । श्रीयुत शिवराजस्य महाराजप्रतापस्य विक्रान्तस्य रणजीतसिंहस्य । वेदमतप्रचारकस्य स्वामिदयानन्दस्य च ॥

१ वहुत तरह के । २ वनाये हैं । ३ हँसीठट्ठा । ४ बुराई । ५ भलाई । ६ प्रणाम कर्ता की ।

साधारणोपदेशः (७)

दुःखे केवलमीश्वर एव साहाय्यं करोति । तेनैव, अस्मदीयानि शरीराणि मातुरुदरे विरचितानि । तेनैव च सकलानीन्द्रियाणि दत्तानि । यैरिन्द्रियै रूपरसगन्धस्पर्श शब्दादीन् विषयान् गृह्णीमः । यथा नेत्रेण रूपं पश्यामः । जिह्वयारसमास्वादामहे । नासिकया गन्धं जिघ्रामः । त्वचा स्पर्शं विजानीमः । श्रोत्रेण शब्दं शृणुमः । इमानि विश्वानीन्द्रियाणि ज्ञानसाधनानि सन्ति । नेत्रे विकारेसति वयं द्रष्टुमसमर्थाः । सर्वं जगद् ध्वान्तमयं प्रतीयते । रसनायां विकारे सति मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तरसान् विज्ञातुमसमर्थाः । एवमेव सर्वत्र विज्ञेयम् । य इत्थमुपकर्ताकिं तस्याज्ञा नहि मन्तव्या? अपितु, अवश्यमेव मन्तव्या स्वप्नेऽपिनविस्मर्तव्या॥

साधारणोपदेशः (८)

धर्मस्य सार्वभौमानि कानि लक्षणानि ? इति जिज्ञासा वर्तते । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीराविद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ १ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ इति मनुमहाराजेन धर्मचिह्नानि प्रदर्शितानि । किमेतानि सार्वजनीनानि, उताहो विरुद्धानि ?

विज्ञानदृष्ट्यातु सार्वजनीनानि परन्त्वन्धपरम्परयाग्रहदोष-दृष्ट्या विरुद्ध विद्यथाचेदं सकलं प्रतीपं प्रतीयते । वेदाविहि-तानि च यानि कर्माणि सन्ति तानिसार्वजनीनानि न तत्र पक्षपातत्वं प्रवरेण नरेण कदापि विज्ञेयम् ॥

(पुत्र्याः पित्रे पत्रम्) प्रयागतः ।

श्रीमनज्ञानध्वांन्तानिवारक ! विज्ञानप्रकाशक ! प्रेमाकर ! परमपूज्यतम ! पितः ! अभिवादये

भवन्तामिमं हर्षप्रदं समाचारं श्रावयामि-वार्षिक्यां परीक्षायां सर्वासु कन्यकास्वहं प्रथमां संख्या सम्प्राप्तास्मि, पारितोषिके मह्यं पञ्चरूप्यकाणि विश्वेषां वेदानां समानि पुस्तकानि कौशेयवस्त्रसंवेष्टितानि च मिलितानि येनदानी महमतीव संहर्षास्मि नूतनायां कक्षायामधुना मे प्रवेशो भविष्यति, अतएव नव्यानां पुस्तकाना मावश्यकता भविष्यति तदर्थं त्रिंशतिर्मुद्राः प्रेषणीयाः । मातुश्चरणौ संगृह्य मुहुर्मुहुः प्रणमामि-शेषं कुशलम् ।

भावत्की-पुत्री प्रियंवदा

माघशुक्ला १९ ११९८७ वि०

१ अन्धकार । २ प्रेमकाखान । ३ रशमी । ४ खुशहूं । ५ आपकी ।

मित्राय-पलाशम्।　　　　कर्णपुरतः।

प्रियतमाय सहृदयाय सुहृज्जनाय धर्मदत्ताय नमोऽस्तु। सखे! अद्यप्रभाते भावत्कं पलाशं समुपलब्धम् अधीच च सकलः समाचारोऽवबोधि।

आत्मनीनां परीक्षोत्तीर्णतां समाकर्ण्य प्रसीदामि परन्तु भावत्कीमनुत्तीर्णतां विज्ञाय विषीदामि। अधुना पश्चात्तापकरणेन किं भवति यद् भूतं तद् भूतम्। 'हेयं दुःखमनागतम्' अनागतानि च यानि दुःखानि तेषां दूरीकरणाय नरेण प्रवरेण प्रयतितव्यमिति। येऽश्वारोहा भवन्ति त एव तु पतन्ति न च पैष्ट्यः। नेदमवद्यं कार्यं यत्र च लज्जेत भवान्। स्वकीयान् वर्तमानान् विचारान् विहाय पुनरपि विद्यालयगमनेन भाव्यमितिशम्॥

भवत्सखः-

त्रिविक्रमः। चैत्र शुक्लापञ्चमी १ १९८७ वि०

कथा प्रथमा (१)

जले प्रतिबिम्बितस्य शुनः।

कश्चिच्छ्वा मुखेऽपूपशकलं धृत्वा नद्याः परं गच्छन्नन्त-

१ पढ़कर। २ सब। ३ जाना। ४ अपनी। ५ सुनकर। ६ प्रसन्न हूं। ७ आपकी ८ फेल। ९ दुखी हूं। १० श्रेष्ठ। ११ सवार। १२ पीसनेवाली। १३ निन्दित। १४ कोई कुत्ता। १५ पुये के टुकड़े को। १६ जाता हुआ॥

रात्मनः प्रतिबिम्बं तोये[2]ऽपश्यत् । तदाऽसावचिन्तयत्—'यदयमपरः कुक्कुरो[3]ऽपूपखण्डं गृहीत्वा गच्छति ' इति । तस्मात्तं शकलं जिघृक्षु[4]र्लोभेन मुखमपावृत्य[5] तदादातुं यावत् प्रवृत्त[6]स्तावत्तन्मुखादपूपशकलमुदके पतितं तन्नद्यां जगाम । पुनः स तन्न लेभे ॥

तात्पर्यम् ।

य ईश्वरेण दत्तेऽर्थे[7] सन्तोषमनवाप्या[8]ऽन्यस्यार्थं गृहीतुं वाञ्छति तस्येतरस्मा[9]ल्लाभो न जायत एव । अन्यच्च स्वीयोऽर्थोऽपि नश्यति ॥

कथा द्वितीया (२)

जम्बुकद्राक्षा[10]फलानाम् ।

कश्चिज्जम्बुकः क्षुत्क्षामकण्ठः[11] परिभ्रमन् द्राक्षामण्डपमभ्यैत् तत्रागत्योर्ध्वं विलोकयता तेन बहवो दर्शनीयाः[12] पक्वफलानां स्तवका लम्बमाना[13] अदर्शिषत[14] । परंच मण्डपस्योच्चैस्त[15]तयैकमपि फलं न विविन्दे । उत्पतंस्तुशश्राम । अन्ततः[16] कि

१ अपनी परछाई । २ जल में । ३ कुत्ता । ४ पकडने वाला । ५ मुखको खोलकर । ६ लगा । ७ दिये हुये पदार्थ में । ८ सन्तुष्ट न होकर । ९ दूसरे से ॥ १० स्यार अंगूरोंका । ११ भूखसे घबड़ाया हुआ । १२ सुन्दर । १३ लटकते हुये । १४ देखे । १५ ऊंचे होनेसे । १६ आखिरकार ॥

यद्दूरं गत्वा पश्चाद्द्राक्षामण्डपे दृष्टिं[1] विधाय भर्त्सनापूर्वमिदमाह "गृह्णातु नाम कोऽप्येतानि फलानि। अहंत्वपक्वान्यम्लानीति[2] संत्यज्य गच्छामि।

तात्पर्यम् ॥

केचन[3] नरा अलभ्यवस्तुनि[4] कमपिदोषमारोप्यात्मनो[6] लघिमानं छादयन्ति। नेदं साधुकृत्यम् ॥

कथा तृतीया (३)

आदित्यक्रमेलयोः।

एकदा कश्चित् क्रमेलक आदित्यं समर्थ्यं याचितवान्-"भो आदित्य! यथा गोमाहिषादयः शृङ्गिणः कृता भवता तथा किमहं न क्रिये। विषाणैरामैरहं शत्रुभ्यस्त्राणं विधास्यामि। एतां मे विज्ञप्तिं श्रोतुमर्हति देवः"। तं भगवानादित्योवदाति "रे मूढ! यन्मया तुभ्यं दत्तं तदलं विचार्यैव दत्तम्। तेन सन्तुष्टेन त्वया भाव्यम्। तदकृत्वा यदन्यस्मै दत्तं तत्पुरस्कृत्य तद्याचसे। अस्य धृष्टत्वस्य दण्डं तद्गृहाण। तव कर्णौ ह्रस्वौ। भविष्यतस्त्वं चातिभार वाहको भविष्यसि" ॥

तात्पर्यम्।

अस्मिञ्जगतीशेन यद्यद्दत्तं तत्तदुपपन्नमेव। ये तदन्यथा

१ झिड़का के साथ यह बोला। २ कच्चे और खट्टे। ३ कोई। ४ न प्राप्त होने योग्य पदार्थ में ५ दोषलगाकर। ६ अपनी। ७ क्षुद्रभावको ८ ढांकते हैं ॥ ९ सूर्य और ऊंटका। १० प्रेमके साथ। ११ सींगोंसे। १२बचाव १३ उचित है

कर्त्तुं यतन्ते तेऽसमीक्ष्यकारिणो[1] मूढा इति वक्तव्यम्। ईदृशा-नामुपाया निष्फला भवन्ति। अपि च ते दुःखभाजोभवन्ति[2]

कथा चतुर्थी (४)

पात्रयोः।

मृत्पात्रं रीतिपात्रं[3] च नद्यास्तीर आस्ताम्। ऊर्ध्वप्रदेशा-[4]दागतेन पूरेणोह्यमानयो[5]स्तयोर्मृत्पात्रं चिन्तापरं बभूव। रीति-पात्राभिघाते[6] संवृत्तेऽहं भङ्क्तास्मि' इति। दुःखितं तद्दृष्ट्वा रीतिपात्रं तदुवाच "भोः, मा बिभीहि[7]! अहं त्वां रक्षिष्यामि" इति। मृत्पात्रं तदवदत्—भ्रातर्दूरत एव मां प्रतिभाषस्व[8]। त्व-त्तोऽहमतीव बिभेमि। यतः परस्पराभिघाते नाशो ममैव भविष्यति॥

तात्पर्यम्।

श्रीमता सार्धं सम्बन्ध आश्रभावो[9] वा दरिद्रं विपदि पात-यति। श्रीमतः प्रातिवेश्य कलहेऽयं कलहं करोतु, स वा कलहं करोतु, दरिद्र एव नश्यति॥

---

१ विचारशून्य। २ दुःखके भागी। इति। ३ पीतलका वर्तन। ४ ऊपरकी ओरसे आये हुयेसे। ५ जलके समूहसे। ६—पीतलके पात्रका धक्का लगनेपर ७ डर। ८ कहिये। ९ विश्वासका होना॥

कथा पञ्चमी (५)

हंसीमनुजयोः ।

कस्यचिन्मनुजस्यावासे एका हंसी बभूव। सा प्रत्यहं[1] स्वर्णस्यैकमण्डं[2] निचिक्षेप[3] । तद्गृह्णतस्तस्याशोपचितिरिष्टा[4]। परं तया उपचयोऽभवत् । सोऽचिन्तयत्-"अण्डनिर्गमस्थानमासाद्येयमपारं[5] धनमेकपद एव लभेय[6]" । तदा स तस्या उदरं विदारयामास[7] । ततोयावदन्तर वलोकयति[8] तावद्रिक्तं[9] मेव ददर्श । पश्चाद् बहुतप्यतं[10] ॥

तात्पर्यम् ।

ईश्वरोजगदात्मा यं प्रति त्यागभोगापालं भविष्णुं[11] धनं ददाति तस्य संग्रहेच्छा चेन्मितव्ययेन[12] तस्मादेव किञ्चित् स उद्धरेत्[13] । इदमनादृत्य[14] योऽतिलोभेनाऽकाशोड्डे[15] श्रीमान भवितुमीहमानो[16] महति साहसे आत्मानं योजयति स साहसे अनर्ध्य[17] प्रयत्नो भूत्वा मूलधनमपि हारयति[18] ॥

---

१ नित्य । २ सोनेका । ३ छोड़तीथी । ४ मनोरथहानिइष्टथी । ५ प्राप्तकरूं। ६ लेलूं । ७ फाड़डाला । ८देखताहै । ९ खाली । १० बहुत दुःखीहुआ । ११ होनहार । १२ उचितखर्चकरनेसे । १३ निकाले । १४ अनादरकरके । १५ विनाशसमयके । १६ चेष्टाकरता हुआ । १७ विना विचारे । १८ प्रयत्नमें बन्धाहुआ । १९ खोबैठता है ॥

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत

चतुर्थपुस्तकम्

मुरादाबादनगरस्थ-
बलदेवार्यसंस्कृतपाठशालाया भू. पू.
प्रथमाध्यापकेन जीवारामेण शर्म्मणा
व्यरचि.

मुरादाबादनगरे
"लक्ष्मीनारायण" मुद्रणयन्त्रे
मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्.

प्रथमावृत्तौ ११००, सन् १९१०

PUBLISHED BY
P. JIVA RAM SHARMA.
*PRINTED BY LAKSHMI NARAYAN AT THE
LAKSHMI NARAYAN PRESS,*
Moradabad.

ओ३म्

समर्पण

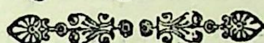
इस तुच्छ पुस्तकको मैं अपने परम अनुग्राहक और सहायक श्रीयुत राय केदारनाथजी आनरेरी माजिस्ट्रेट गोपामऊ रईस थमरवां ज़िला हरदोई एवं श्रीयुक्त-दीवान अघघविहारीलालजी आर्य की सेवामें सादर सार्पित करता हूं-

अनुगृहीत—
जीवारामशर्म्मा.

ओ३म्

संस्कृत-

चतुर्थपुस्तकम्

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम् ॥१॥

तीनों लिङ्गों में, सर्व विभक्तियों में और सब वचनों में जो एक रूप रहता है वह अव्यय कहलाता है॥ यथा-स्वर् = स्वर्गलोक, परलोक। अन्तर् = बीचमें। प्रातर् = प्रातःकाल। पुनर् = फिर, निश्चय। सनुतर् = छिपाना। उच्चैस् = ऊंचा। नीचैस् = नीचा। शनैस् = धीरे २। ऋधक् = उचित, स्वीकार। ऋते = विना। युगपत् = एकसाथ। आरात् = दूर समीप। पृथक् = अलग। ह्यस् = जो दिन बीतगया। श्वस् = आने वाला दिन। दिवा = दिन में। रात्रौ = रातमें। शायम् = शामको। चिरम् = देरी में। मनाक्, ईषत् = अल्प,

कुछ । जोषम् = आनन्द, चुप । तूष्णीम् = चुप । वहिस्, अवस् = बाहर । समया, निकषा = समीप स्वयम् = खुद । वृथा = निष्फल । नक्तम् = रात्रि । नञ् = नहीं । हेतौ = निमित्त विषयमें । इद्धा, अद्धा = साक्षात् = सामि = आधा । ब्राह्मणवत् = ब्राह्मणके तुल्य। क्षत्रियवत् = क्षत्रियके सदृश । सना, सनत्, सनात् = सदा । तिरस् = टेढा, तिरछा। अन्तरा = बीचमें । अन्तरेण = विना । ज्योक् = विलम्ब । कम् = जल, सुख । शम् = सुख । सहसा = शीघ्र विना विचारे । नाना = अनेक । स्वस्ति = मङ्गल । स्वधा = पितृदान । अलम् = बस, शोभा । वषट्, श्रौषट्, वौषट् = देवदान में आते हैं। अन्यत् = और । अस्ति = है । उपांशु = चुपचाप । विहायसा = आकाशसे । दोषा = रात्रि । मृषा, मुधा = मिथ्या । पुरा = पूर्वकाल में । मिथो, मिथस् = परस्पर । प्रायस् = बहुधा । मुहुस् = वार २ । प्रवाहिका, प्रवाहुकम् = समानकाल, ऊपर । आर्यहलम् = बलात्कार, जबरदस्ती । अभीक्ष्णम् = वारम्बार । साकम्, सार्द्धम् = साथ । नमस् = नमस्कार । हिरुक् = वर्जन । धिक् = धिक्कार, छि। अथ = अनन्तर । अम् = शीघ्र, अल्प । आम् = स्वीकार । प्रताम् = ग्लानि । प्रशान् = शान्त । प्रतान = बढ़ना । मा,

माङ् = निषेध, प्रश्न ॥ अथचादि–च, ह = प्रसिद्ध । अह = आदर । एव = निश्चय, केवल । एवम् = इस प्रकार । नूनम् = ठीक । शश्वत् = सदा । युगपत् = एकसाथ । भूयस् = फिर। कूपत् = प्रश्न । कुवित् = अधिक । नत = सन्देह । चेत्, चण = यदि । कच्चित् = इष्ट प्रश्न । नह = नहीं । हन्त = हर्ष, शोक । माकिः, माकिम्, नाकिः, नाकिम् = रोकना । यावत् = जबतक । तावत् = तबतक । द्वै, त्वै = वितर्कमें, अनादरमें।स्वाहा = देवदान निमित्त आहुतिदेना ।तथाहि = तैसेही । खलु = निषेध, सचमुच । किल = निश्चय, झूठ । अथ = पक्षान्तर, प्रश्न । सुष्ठु = अच्छा । स्म = भूतकालबोधक । आदह = धिक्कार ॥

भाषा बनाओ ।

स्वर्गे लोके महीयते । अन्तर्मदावस्थ इवाद्रिपेन्द्रः । प्रातर्भविष्यति गमिष्यति चौरभीतिः । उच्चैः पठन्ति शिशवोभवता निषेध्याः । नाहं व्रजामि भगवन् ! पठनाय नीचैः । शनैः कन्था शनैः पन्थाः शनैः पर्वतलङ्घनम् । ज्ञानादृते हि मनुजो-लभते न मुक्तिम् । युगपत् सर्वे समागताः । कर्माणि पृथगा-वयोः । ह्योममातुल आगतः । श्वस्ते श्रोतास्मि पाठनम् । रात्रौ गायन्ति गायकाः । क्षिप्रं विजानामि चिरं शृणोमि । बुधोन

तूष्णीं सामितौ भवन्ति। बहिर्गताब्राह्मणबालकाः समे। चरन्ति नद्या निकषा कुरङ्गाः। स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः। प्रतिप्रियं चेद् भवतां न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः। नक्तन्दिवं ध्यायति सत्यसन्धम्। भवति सामिफलं सुमते! पते! सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव। अलं महीपाल! तव श्रमेण। मृषा मुधा त्वया कत्रे! कदापि नो विधीयताम्। मिथो मन्त्रं न ते चक्रुः। निशीथे तस्कराः प्रायोविचरन्ति महीतले। मया सार्द्धं न गन्तव्यम्। नमस्ते भगवन्! भूयः। यावल्लिखामि भवता नहि तावदर्च्यम्॥

संस्कृत बनाओ।

स्वर्गलोक में महिमाको प्राप्त होता है। भीतर जिसके मद है ऐसे हाथी की नाईं था। सुबह होगा और चोर का डर जायगा। लड़के बलसे पढ़ते हैं आप मनें करदें। महाशय! मैं पढ़ने के लिये नीचे नहीं जाता हूं। गुदड़ी का गूंथना, मार्गका चलना और पहाड़ से उतरना धीरे २ होता है। बिना ज्ञानके मनुष्य मुक्तिको नहीं पासक्ता। एक साथ सब लड़के आगये। हम दोनों के काम भिन्न२ हैं। कल मेरे मामा आये हैं। कल तुम्हारा पढ़ाना सुनूंगा। गाने वाले

रात में गाते हैं। शीघ्र जानलेता हूं और बहुत देर तक सुनता हूं। सभा में विद्वान् चुप नहीं होते। ब्राह्मणों के सब लड़के बाहर चलेगये। नदी के समीप हरिण चरते हैं। वृक्ष अपने आप फल नहीं खाते। प्रत्युपकार यदि मैं आपका न करूं तो अपने पदकी उपलब्धि निरर्थक है। रात दिन परमेश्वर का ध्यान करता है। हे स्वामिन्! इसमें आधा फल होता है। विना बिचारे किसी कार्य को नहीं करना चाहिये क्योंकि मूर्खता तमाम दुःखों की जड़ है। हम कल्याणकारी मार्गपर सूर्य और चन्द्रकी तरह एक दूसरे के पीछे चलें। हे कवि! तुमको झूठ कभी न कहना चाहिये। उन्होंने आपस में सलाह नहीं की। अक्सर अर्धरात्रिमें चोर भूमिपर घूमा करते हैं। मेरे साथ नहीं चलना चाहिये। महाशय! आपको वार २ नमस्कार करता हूं। जबतक मैं लिखताहूं तबतक आपपूजा न करें। तुम दोनों अच्छा कार्य नहीं करते।

अथ तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

१–भू = होना, सत्ता ॥

१–लट्[1]- भवति भवतः भवन्ति भवसि भवथः भवथ

---

[1] लट् लट् लोट् लुङ् इनका अर्थ द्वितीय पुस्तक में लिखदिया है। लिट् लकारका प्रयोग भूतकालमें आता है लुट् का प्रयोग कालकी मर्यादा होने

भवामि भवावः भवामः । २-लिट्- बभूव बभूवतुः बभूवुः बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूविव बभूविम । ३-लुट्- भविता भवितारौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । ४-लृट्- भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । लोट्- भवतु, भवतात् भवताम् भवन्तु भव, भवतात् भवतम् भवत भवानि भवाव भवाम । ६लङ् अभवत् अभवताम् अभवन् अभवः अभवतम् अभवत अभवम् अभवाव अभवाम । ७ विधिलिङ्- भवेत् भवेताम् भवेयुः भवेः भवेतम् भवेत भवेयम् भवेव भवेम । आशीर्लिङ्- भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः भूयाः भूयास्तम् भूयास्त भूयासम् भूयास्व भूयास्म । ९ लुङ् अभूत् अभूताम् अभूवन् अभूः अभूतम् अभूत अभूवम् अभूव अभूम । १०लृङ् अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ॥

पर भविष्यमें । लङ्-आजको छोड़कर भूतमें । विधिलिङ्-आज्ञामें आशीर्लिङ्-आशीर्वाद में लृङ् क्रियातिपत्तिमें १--इस गण में जितने धातु आवेंगे उनके रूप अधिकतर भू, के सदृश होंगे और जिन रूपोंमें भेद होगा उनको लिखा जावेगा ॥

२-अत = निरन्तर चलना ।

लट्—अतति० लिट्—आत आततुः आतुः आतिथ आतथुः आत आत आतिव आतिम । लुट्—अतिता० लृट्—अतिष्यति० लोट्—अततु० लङ्—आत् आतताम् आतन् आतः आततम् आत आतम् आताव आताम । विधिलिङ्—अतेत्० आ० लिङ्—अत्यात् अत्यास्ताम् अत्यासुः अत्याः अत्यास्तम् अत्यास्त अत्यासम् अत्यास्व अत्यास्म लुङ्—आतीत् आतिष्टाम् आतिषुः आतीः आतिष्टम् आतिष्ट आतिषम् आतिष्व आतिष्म । लृङ्-आतिष्यत्० ॥

३—षिध = जाना, जानना, प्रापण ।

लट्—सेधति० लिट्—सिषेध सिषिधतुः सिषिधुः सिषेधिथ सिषिधथुः सिषिध सिषेध सिषिधिव सिषिधिम। लुट्-सेधिता० लृट्—सेधिष्यति० लोट् सेधतु० लङ्—असेधत् असेधताम् असेधन् असेधः असेधतम् असेधत असेधम् असेधाव असेधाम । विधि लिङ्—सेधेत्० आशीर्लिङ् सिध्यात् सिध्यास्ताम् सिध्यासुः० । लुङ्-असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः । लृङ् असेधिष्यत्० ॥

४—चिती = जानना, स्मरण ।

लट्—चेतति० । लिट्-चिचेत चिचिततुः चिचितुः चिचे-

तिथ चिचितथुः चिचित चिचेत चिचितिव चिचितिम । लुट्—
चेतिता० । चेतिष्यति । चेततु । अचेतत् । चेतेत् । चित्यात्
चित्यास्ताम् चित्यासुः । अचेतीत् अचेतिष्टाम् अचेतिषुः ।
अचेतिष्यत् ॥

५—शुच = शोक, शोच करना ।

शोचति । शुशोच शुशुचतुः शुशोचिथ शुशुचथुः शुशुच
शुशोच शुशुचिव शुशुचिम । शोचिता । शोचिष्यति । शोचतु।
अशोचत् । शोचेत् शोचेताम् शोचेयुः । शुच्यात् शु-
च्यास्ताम् शुच्यासुः । अशोचीत् अशोचिष्टाम् अशोचिषुः ।
अशोचिष्यत् ॥

नागरिकम् = शहरका, के, की । ग्राम्यम् = गांवका ।
वनजम् = वनमें पैदा हुवा । गिरिजम् = पर्वत में जन्मा ।
सामुद्रम् = समुद्रका । पार्थिवम् = पृथिवीका । आप्यम् =
जलका । तैजसम् = तेजका । वायव्यम् = वायुका । आम्बरम्=
आकाशका । मार्त्तिकम् = मिट्टीका । औपलम् = पत्थरका ।
सौवर्णम् = सोनेका । राजतम् = चांदीका । पैत्तलम् = पी-
तलका । हृद्यम् = मनोहर । व्यवसायः = उद्यम, रोजगार ।
आचरणम् = चालचलन ।

भाषा बनाओ ।

नागरिकानि वस्तूनि हृद्यानि भवन्ति। ग्राम्या प्रजा मे कथनं करोति । बालिकेयं वदति श्वोमे गृहे होमो भविता । ह्योऽत्र किं किमभूत् । यदाहमागच्छेयं तदा यूयं तत्रैव भवेत । भवन्तो विद्यावन्तो धनवन्तो भूयासुः । यदि यूयं पठने श्रममकरिष्यत तर्हि शीघ्रमेव विद्वांसोऽभविष्यत।गिरिजानि फलानि मिष्टानि भवन्ति । अत्रत्यानि मार्त्तिकानि पात्राणि सुष्ठु भवन्ति । किं तत्रत्यानि समानि मन्दिराण्युपलानि सन्ति ॥

संस्कृत बनाओ ।

शहरकी चीजें सुन्दर होती हैं । इस गांवकी प्रजा सब मेरा कहना मानती है । यह लड़की कहती है कि कल मेरे घर पर हवन होगा। कल यहां पर क्या २ हुवा । जब मैं आऊं तब तुम वहां होना।ईश्वर करे आप विद्वान् और धनवान् होवें । यदि तुम पढ़ने में मेहनत करोगे तो जल्द पण्डित होजावोगे । पहाड़के फल मीठे होते हैं । क्या यहांके मिट्टी के बर्तन अच्छे होते हैं । क्या वहांके सब मकानात पत्थरके हैं । इन लड़कोंका चाल चलन कैसा है ॥

६—गद = स्पष्ट बोलना ।

गदति । जगाद जगदतुः । जगदुः जगदिथ जगदथु जगद

जगाद, जगद जगदिव जगदिम । गदिता । गदिष्यति । गदतु अगदत् । गदेत् । गद्यात् । अगादीत्, अगदीत् । अगदिष्यत् ॥

७-णद = घण्टादिका शब्द, जो समझमें न आसके

नदति । ननाद नेदतुः नेदुः नदिता । नदिष्यति । नदतु । अनदत । नदेत् । नद्यात् । अनादीत्, अनदीत् अनादिष्टाम्, अनदिष्टाम् अनादिषुः अनदिषुः । अनदिष्यत् ॥

८—टु-नदि=फलना, फूलना, आनन्दहोना ॥

नन्दति । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः ननन्दिथ । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु नन्देत् । नन्द्यात् नन्द्यास्ताम् नन्द्यासुः । अनन्दीत् अनन्दिष्टाम् अनन्दिषुः । अनन्दिष्यत् ॥

९--अर्च = सत्कार करना ।

अर्चति । आनर्च आनर्चतुः आनर्चुः आनर्चिथ आनर्चथुः आनर्च आनर्च आनर्चिव आनर्चिम । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् आर्चताम् आर्चन् । अर्चेत् अर्चेताम् अर्चेयुः । अर्च्यात् अर्च्यास्ताम् अर्च्यासुः । आर्चीत् आर्चिष्टाम् आर्चिषुः । आर्चिष्यत् ॥

१०--व्रज-जाना ॥

व्रजति । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः वव्राजिथ वव्रजथुः वव्रज

वव्राज वव्रज वव्राजिव वव्रजिम। व्रजिता व्रजिष्यति। व्रजतु अव्रजत् व्रजेत्। व्रज्यात्। अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः अव्राजिष्यत्

आक्षेपः = तानादेना। विक्षेपः = फेंकना। निशाकरः — चन्द्रमा। दिवाकरः = सूर्य। दूषणम् = ऐब, एतराज। विस्मयापन्नः = हैरान। संशयापन्नः = शकमें पड़ाहुआ। भव्यम् = शुभ, सत्य। परमार्थविन्दः = परोपकारी॥

भाषा बनाओ॥

जगाद भूयोजगदेकनाथः। कतिघण्टा नदन्तीदानीम्। आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्। किमहं गदानि भवतां विदुषां पुरस्तात्। भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः। अद्य दिवाकरस्य सन्तापस्तीक्ष्णोऽस्ति। निशाकरस्य किरणा मोदयन्ति॥

संस्कृत बनाओ॥

आचार पहिला धर्म है। क्या आपमें कोई दूषण नहीं है। मैं हैरान हूं। कि आप ऐसे नरोंका सत्कार करते हैं। मैं बहुत समयसे शकमें पड़ा हुआ हूं। सचाई में पक्षपात होताहै। अनाचार से संसारमें पाप बढ़ते हैं॥

११--कट = वर्षना, ढाकना।

कटति। चकाट। कटिता। कटिष्यति। कटतु। अकटत्। कटेत्। कट्यात्। अकटीत्। अकटिष्यत्॥

१२—गुपू = रक्षण, बचाव ।

गोपायति ! लिट् गोपायाञ्चकार गोपायाञ्चक्रतुः गोपायाञ्चक्रुः गोपायाञ्चकर्थ गोपायाञ्चक्रथुः गोपायाञ्चक्र गोपायाञ्चकार, चकर गोपायाञ्चकृव गोपायाञ्चकृम । गोपायाम्बभूव गोपायाम्बभूवतुः गोपायाम्बभूवुः गोपायाम्बभूविथ गोपायाम्बभूवथुः गोपायाम्बभूव गोपायाम्बभूव गोपायाम्बभूविव गोपायाम्बभूविम। गोपायामास गोपायामासतुः गोपायामासुः गोपायामासिथ गोपायामासथुः गोपायामास गोपायामास गोपायामासिव गोपायामासिम । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः जुगोपिथ, जुगोप्थ जुगुपथुः जुगुप जुगोप जुगुपिव जुगुप्व जुगुपिम, जुगुप्म । लुट्—गोपायिता, गोपिता, गोप्ता लृट्—गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति । लोट्=गोपायतु अगोपायत् । गोपायेत् गोपायेताम् गोपायेयुः गोपायात् गोपाय्यास्ताम् गोपाय्यासुः, गुप्यात् गुप्यास्ताम् गुप्यासुः अगोपायीत्, अगोपीत् अगोप्सीत् अगौप्ताम् अगोप्सुः अगौप्सीः अगौप्तम् अगौप्त अगौप्सम् अगौप्स्व अगौप्स्म । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् ॥

१३—क्षि = नाश होना ।

क्षयति । चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः चिक्षयिथ, चिक्षेथ

चिक्षियथुः चिक्षिय चिक्षाय, चिक्षय चिक्षियिव चिक्षियिम। क्षेता। क्षेष्यति। क्षयतु। अक्षयत्। क्षयेत्। क्षीयात् क्षीयास्ताम् क्षीयासुः अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः। अक्षेष्यत्॥

१४—तप = तपना, जलना।

तपति। तताप तेपतुः तेपुः तेपिथ, ततप्थ तेपथुः तेप तताप ततप तेपिव तेपिम। तप्ता। तप्स्यति। तपतु। अतपत्। तपेत्। तप्यात्। अताप्सीत् अताप्ताम् अताप्सुः अताप्सीः अताप्तम् अताप्त अताप्सम् अताप्स्व अताप्स्म। अतप्स्यत्॥

१५—क्रमु = टहलना, चलना।

क्राम्यति, क्रामति। चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः चक्रमिथ चक्रमथुः चक्रम चक्राम, चक्रम चक्रमिव चक्रमिम। क्रमिता। क्रमिष्यति। क्राम्यतु, क्रामतु। अक्राम्यत्, अक्रामत्। क्राम्येत्, क्रामेत्। क्रम्यात् क्रम्यास्ताम् क्रम्यासुः अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः। अक्रमिष्यत्॥

१६—पा = पीना।

पिबति। पपौ पपतुः पपुः पपिथ, पपाथ पपथुः पप पपौ पपिव पपिम। पाता। पास्यति। पिबतु। अपिबत्। पिबेत्। पेयात् पेयास्ताम् पेयासुः। अपात् अपाताम् अपुः। अपास्यत्॥

१७--ग्लै=ग्लानि करना, नफरत ॥

ग्लायति । जग्लौ जग्लतुः जग्लुः जग्लिथ जग्लथुः जग्ल जग्लौ जग्लिव जग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु अग्लायत् । ग्लायेत् । ग्लायात् ग्लायास्ताम् ग्लायासुः, ग्लेयात् ग्लेयास्ताम् ग्लेयासुः । अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः । अग्लास्यत् ॥

१८--ह्वृ = कुटिलता करना ।

ह्वरति । जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर जह्वार जह्वर जह्वरिव जह्वरिम । ह्वर्ता । ह्वरिष्यति । ह्वरतु । अह्वरत् ह्वरेत् । ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वरिष्यत् ॥

१९--श्रु=सुनना ॥

शृणोति । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः शुश्रविथ शुश्रोथ शुश्रुवथुः शुश्रुव शुश्राव, शुश्रुव शुश्रुम । श्रोता । श्रोष्यति शृणोतु । अशृणोत् । अशृणुताम् अशृण्वन् अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत अशृणवम् अशृणुव, अशृण्व अशृणुम अशृण्म । शृणुयात् श्रूयात् श्रूयास्ताम् श्रूयासुः । अश्रौषीत् अश्रौष्टाम् अश्रौषुः। अश्रोष्यत् ॥

२०--गम्लृ = जाना।

गच्छति । जगाम जग्मतुः जग्मुः जगमिथ, जगन्थ, जग्मथुः जग्म जगाम, जगम जग्मिव जग्मिमागन्ता। गमिष्यति गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् अगमत्। अगमिष्यत्॥

पञ्चतत्त्वम् = पृथिवी जल तेज वायु आकाश । पञ्चत्वम् = मरना । प्रत्यवसानम् = भोजन । प्रतिमानम् = परछाईं । अजीर्णम् = बदहज्मी । अज्ञानम् = बेवकूफी । अध्ययनम् = पढ़ना । अध्यापनम् = पढ़ाना । अनुधावनम् = पीछेदौड़ना। सम्भ्रमः = आदर, तकल्लुफ । लमकः = लम्पट, अय्याश ।

॥ भाषा बनाओ ॥

गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धसीमाम् । अजीर्णं तव क्षेष्यति । तपस्तपति दुष्करम्। अश्वाःक्राम्यति नोगजाः । मदिरां पिबन्ति मूढा न ग्लायन्ति। मम वचनं शृणोषि भो!। सम्भ्रमो नहि कर्तव्यः । चैत्रन गन्तास्मि कदापि तत्र । क्षयन्तु पापानि समानि मे प्रभो ! गच्छन्ति पारं भवसागरस्य ॥

संस्कृत बनाओ ।

पांच तत्त्व कौन हैं क्या आप जानते हैं ? जलमें परछाईको

देखकर सिंह उसमें गिर गया । जितने रोगहैं वे सब बदहज्मी से होते हैं। हमारा पढ़ना पढ़ाना कुछभी नहीं होता । तकल्लुफ अच्छा नहीं होता ॥

अथात्मनेपदप्रकरणम् ॥

१--एध = बढना, वृद्धि ।

लट्--एधते एधेते एधन्ते एधसे एधेथे एधध्वे एधे एधावहे एधामहे । लिट्--एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव एधाम्बभूवतुः एधाम्बभूवुः एधाम्बभूविथ एधाम्बभूवथुः एधाम्बभूव एधाम्बभूविव एधाम्बभूविम । एधामास एधामासतुः एधामासुः एधामासिथ एधामासथुः एधामास एधामास एधामासिव एधामासिम । लुट्--एधिता एधितारौ एधितारः एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे लृट्--एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे । लोट्--एधताम् एधेताम् एधन्ताम् एधस्व एधेथाम् एधध्वम् एधै एधावहै

एधामहै । लङ्-ऐधत ऐधेताम् ऐधन्त ऐधथाः ऐधेयाम् ऐधध्वम् ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । विधिलिङ्-एधेत एधेयाताम् एधेरन् एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् एधेय एधेवहि एधेमहि । आशीर्लिङ्-एधिषीष्ट एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम् एधिषीध्वम् एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि। लुङ्-ऐधिष्ट,ऐधिषाताम् ऐधिषत ऐधिष्ठाः ऐधिषाथाम् ऐधिढ्वम् ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । लृङ्-ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि ॥

२--कमु = इच्छा करना ।

कामयते । कामयाञ्चक्रे, कामयाम्बभूव, कामयामास, चकमे चकमाते चकमिरे चकमिषे चकमाथे चकमिध्वे चकमे चकमिवहे चकमिमहे । कामयिता, कमिता । कामयिष्यते, कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट, कामिषीष्ट । लुङ्-अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त अचीकमथाः अचीकमेथाम् अचीकमध्वम् अचीकमे अचीकमावहि अचीकमामहि । अचकमत अचकमेताम् अचकमन्त । अकामयिष्यत, अकमिष्यत ॥

३—अय = जाना ।

अयते, प्लायते । अयाञ्चक्रे, अयाम्बभूव, अयामास ॥ अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत अयिषीष्ट अयिषीयास्ताम् अयिषीरन् । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत आयिष्यत । आयिष्येताम् आयिष्यन्त ॥

४--द्युत = प्रकाश, चमक ।

द्योतते । दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे दिद्युतिषे दिद्युताथे दिद्युतिध्वे दिद्युते दिद्युतिवहे दिद्युतिमहे । द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् अद्योतत द्योतेत । द्योतिषीष्ट । अद्योतिष्ट अद्योतिषाताम् अद्योतिषत । अद्युतत् । अद्योतिष्यत ॥

५--श्विता = वर्ण, रञ्जना ॥

श्वतते । शिश्विते शिश्विताते शिश्वितिरे शिश्वितिषे शिश्विताथे शिश्वितिध्वे शिश्विते शिश्वितिवहे शिश्वितिमहे । श्वेतिता । श्वेतिष्यते । श्वेतताम् । अश्वेतत । श्वेतेत । श्वेतिषीष्ट । अश्वेतिष्ट अश्वेतिषाताम् अश्वेतिषत । अश्वितत् अश्वितताम् अश्वितन् अश्वितः अश्वितम् अश्वितत अश्वितम् अश्विताव अश्विताम अश्वेतिष्यत ॥

६–ञिमिदा = स्नेहन, मिलना, चिकना ॥

मेदते । मिमिदे । मेदिता । मेदिष्यते । मेदताम् । अमेदत । मेदेत । मेदिषीष्ट । अमेदिष्ट । अमेदिष्यत ॥

७–ञिस्विदा = चिकना, त्याग ॥

स्वेदते । सिष्विदे । स्वेदिता । स्वेदिष्यते । स्वेदताम् । अस्वेदत । श्वेदेत । स्वेदिषीष्ट । अश्वेदिष्ट, अश्विदत् अश्विदताम् अश्विदन् । अस्वेदिष्यत ॥

८–ञिक्ष्विदा = चिकना, मोचन ।

क्ष्वेदते । चिक्ष्विदे । क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिष्यते । क्ष्वेदताम् । अक्ष्वेदत । क्ष्वेदेत । क्ष्वेदिषीष्ट अक्ष्वेदिष्ट अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्यत ॥

९–रुच = प्रकाश, अतिप्रीति, अच्छा लगना ।

रोचते । रुरुचे रुरुचाते रुरुचिरे रुरुचिषे रुरुचाथे रुरुचिध्वे रुरुचे रुरुचिवहे । रुरुचिमहे । रोचिता रोचिष्यते रोचताम् । अरोचत रोचेत । रोचिषीष्ट अरोचिष्ट, अरुचत् । अरोचिष्यत ॥

१०–घुट = घोटना ॥

घोटते । जुघुटे । घोटिता । घोटिष्यते । घोटताम् । अघोटत ।

घोटेत । घोटिषीष्ट । अघोटिष्ट, अघुटत् । अघोटिष्यत ॥

भाषा बनाओ ॥

अस्य वनस्य वृक्षाः स्वयमेवैधन्ते । भारतीयाः प्राचीनाः क्षत्रिया–किं कामायाञ्चक्रिरे । श्वोयुष्मासुको युद्धायाऽयिता। प्राच्यां भानुर्द्योतते । भवतामयं शाटः कथं न मेदताम् । वयं ते च समे मर्त्याः श्वोवः समितिमायितास्महे। मोदका मे न रोचन्ते । किं घोटायहमौषधम् ॥

संस्कृत बनाओ ॥

इस बनके वृक्ष अपने आप बढ़ते हैं । प्राचीन भारतवर्षके क्षत्रियोंने क्या चाहा । कल तुममें से कौन युद्धके लिये जावेगा । पूर्वकी ओर सूर्य चमकता है । आपका कपड़ा क्यों चिकना होवै । हम और वे सब मनुष्य कल तुम्हारी सभा में आवेंगे । लड्डू मुझे अच्छे नहीं लगते । क्या हम दवा को घोंटैं ॥

११–शुभ = शोभा, अच्छा लगना ॥

शोभते । शुशुभे । शोभिता । शोभिष्यते । शोभताम् । अशोभत । शोभेत । शोभिषीष्ट । अशोभिष्ट, अशुभत् । अशोभिष्यत ॥

१२-क्षुभ = व्याकुलता, कांपना, क्षोभ ॥

क्षोभते । चुक्षुभे । क्षोभिता । क्षोभिष्यते।क्षोभताम् ।अक्षोभत। क्षोभेत । क्षोभिषीष्ट । अक्षोभिष्ट, अक्षुभत् । अक्षोभिष्यत ॥

१३—णभ = हिंसा, दुःख देना ।

नभते । नने । नभिता । नभिष्यते । नभताम् । अनभत । नभेत नभिषीष्ट । अनभिष्ट, अनभत् । अनभिष्यत ।

१४—तुभ = हिंसा ।

तोभते तुतुभे तोभिता तोभिष्यते तोभताम् अतोभत तोभेत तोभिषीष्ट अतोभिष्ट, अतुभत् अतोभिष्यत ॥

१५—स्रंसु = रपटना, गिरना ।

स्रंसते सस्रंसे स्रंसिता स्रंसिष्यते स्रंसताम् अस्रंसत स्रंसेत स्रंसिषीष्ट अस्रंसिष्ट, अस्रसत् अस्रंसिष्यत ॥

१६--भ्रंसु = नाश, नीचे गिरना ।

भ्रंसते बभ्रंसे भ्रंसिता भ्रंसिष्यते भ्रंसताम् अभ्रंसत भ्रंसेत भ्रंसिषीष्ट अभ्रंसिष्ट अभ्रसत् अभ्रंसिष्यत ॥

१७—ध्वंसु = जाना, गिरना ।

ध्वंसते दध्वंसे ध्वंसिता ध्वंसिष्यते ध्वंसताम् अध्वंसत

ध्वंसेत ध्वंसिषीष्ट अध्वंसिष्ट, अध्वसत् अध्वंसिष्यत ॥

१८–स्रंभु = विश्वास, भरोसा ।

स्रंभते सस्रंभे स्रंभिता स्रंभिष्यते स्रंभताम् अस्रंभत स्रंभेत स्रंभिषीष्ट अस्रंभिष्ट, अस्रभत् अस्रंभिष्यत ॥

१९–वृतु = वर्तना, होना ।

वर्तते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते, वर्त्स्यति । वर्त्स्यतः । वर्त्स्यन्ति । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट, अवृतत् । अवर्तिष्यत, अवर्त्स्यत् ॥

२०--दद = देना ।

ददते । ददde । दददाते । ददादिरे । ददादिषे । दददाथे । ददादिध्वे । ददde । ददादिवहे । ददादिमहे । ददिता । ददिष्यते ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत। कक्षः = फूंस । मञ्जुलम् = मनोहर । पलाण्डुः = प्याज । लशुनम्=लहसुन । ताम्बूलाधानम्=पानदान । सरटः=घिरघट । प्रतीरम्=किनारा । प्रसाधनम्=सजावट । मज्जनम्=नहाना । नौवाहः=मल्लाह । शकटवाहः=गाड़ीवान । रथवाहः=रथवान । हलवाहः=हलवान । पलाटः=मुद्ग, मूंग । वालिशः = बेवकूफ । प्रणाली=पनाला । वल्लकी=वीन । वल्लरी=बाल ॥

भाषा बनाओ।

मूर्खोऽपि शोभते तावद् यावत् किञ्चिन्न भाषते। चुक्षुभे द्विषतां मनः। गजं नभते केसरी। स्रंसिष्यते पादोऽत्र। दर्पेण ध्रंसते ज्ञानी। मानी ध्वंसते सुखात्। स्रम्भेऽहं त्वयि सर्वदा। भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः। नौवाहा नहि वर्तन्ते हलवाहस्य सन्निधौ॥

संस्कृत बनाओ।

यह गाड़ीवान फूंसका क्या करेगा। मूर्ख तबतक अच्छा लगता है जबतक कुछ बोलता नहीं। रघुकी सेनाको देखकर वैरियोंका मन क्षोभित हुआ। यहां पैर रपटता है। अहंकारसे ज्ञानी नष्ट होता है। घमण्डी सुखसे नीचे गिरा करता है। मैं तुम्हारा सदा भरोसा रखता हूं। लहसन खानेपर भी रोग शान्त नहीं हुआ। हल चलाने वालेके समीप मल्लाह नहीं है॥

२१—त्रपुष् = लज्जा, शरम।

त्रपते। त्रेपे। त्रपिता, त्रप्ता। त्रपिष्यते, त्रप्स्यते। त्रपताम् अत्रपत। त्रपेत। त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट। अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम्

अत्रपिषत । अत्रप्त अत्रप्साताम् । अत्रप्सत । अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत ॥

अथोभयपदप्रकरणम् ॥

१—श्रिञ् = सेवा, सहारालेना ।

श्रयते, श्रयति । शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे शिश्रियिषे शिश्रियाथे शिश्रियिध्वे शिश्रिये शिश्रियिवहे शिश्रियिमहे । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः शिश्रियिथ शिश्रियथुः शिश्रिय शिश्राय, शिश्रिय शिश्रियिव शिश्रियिम । श्रयितासे, श्रयितासि । श्रयिष्यते, श्रयिष्यति । श्रयताम्, श्रयतु । अश्रयत, अश्रयत् । श्रयेत, श्रयेत् । श्रयिषीष्ट, श्रीयात् । अशिश्रियत अशिश्रियताम् अशिश्रियन्त अशिश्रियथाः अशिश्रियेथाम् अशिश्रियध्वम् अशिश्रिये अशिश्रियावहि अशिश्रियामहि, अशिश्रियत् अशिश्रियताम् अशिश्रियन् । अश्रयिष्यत, अश्रयिष्यत् ॥

२—भृञ् = भरण, पोषण, पालन ।

भरते, भरति । बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे बभ्रे बभृवहे बभृमहे, बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ बभ्रथुः

बभ्र बभार, बभर बभृव बभृम । भर्त्तासे, भर्तासि । भरिष्यते, भरिष्यति । भरताम्, भरतु । अभरत, अभरत् । भरेत्, भरेत । भृषीष्ट, भ्रियात् । अभृत अभृषाताम् अभृषत अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम् अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि, अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः अभार्षीः अभार्ष्टम् अभार्ष्ट अभार्षम् अभार्ष्व अभार्ष्म । अभरिष्यत, अभरिष्यत् ॥

३—हृञ् = हरण, चुराना ।

हरते, हरति । जह्रे जह्राते जह्रिरे जहृषे जह्राथे जहृढ्वे जह्रे जहृवहे जहृमहे, जहार जह्रतुः जह्रुः जहर्थ जह्रथुः जह्र जहार, जहर जहृव जहृम । हर्तासे, हर्तासि । हरिष्यते, हरिष्यति । हरताम्, हरतु । अहरत, अहरत् । हरेत, हरेत् । हृषीष्ट, ह्रियात् । अहृत, अहार्षीत् । अहरिष्यत, अहरिष्यत् ॥

४—धृञ् = धारण, रखना ।

धरते, धरति । दध्रे दध्राते दध्रिरे, दधार दध्रतुः दध्रुः धर्तासे, धर्तासि । धरिष्यते, धरिष्यति । धरताम्, धरतु । अधरत, अधरत् । धरेत, धरेत् । धृषीष्ट, ध्रियात् । अधृत, अधार्षीत् । अधरिष्यत, अधरिष्यत् ॥

५--णीञ् = प्रापण, लेजाना ।

नयते, नयति । निन्ये निन्याते निन्यिरे, निनाय निन्यतुः निन्युः । नेतासे, नेतासि । नेष्यते, नेष्यति । नयताम्, नयतु । अनयत, अनयत् । नयेत, नयेत् । नयिसीष्ट, नीयात्, अनेष्ट, अनेषाताम्, अनेषत, अनैषीत्, अनैष्टाम् अनैषुः । अनेष्यत, अनेष्यत् ॥

६—डुपचष् = पकाना ।

पचते, पचति । पेचे पेचाते पेचिरे, पपाच पेचतुः पेचुः । पक्तासे, पक्तासि । पक्ष्यते, पक्ष्यति । पचताम् पचतु । अपचत, अपचत् । पचेत, पचेत् । पक्षीष्ट, पच्यात् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत अपक्थाः अपक्षाथाम् अपग्ध्वम् अपाक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि, अपाक्षीत् अपाक्ताम् अपाक्षुः अपाक्षीः अपाक्तम् अपाक्त अपाक्षम् अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्ष्यत, अपक्ष्यत् ।

७—भज = सेवा, भजन ।

भजते, भजति । भेजे भेजाते भेजिरे, बभाज भेजतुः भेजुः । भक्तासे, भक्तासि । भक्ष्यते, भक्ष्यति । भजताम्, भजतु । अभजत, अभजत् । भजेत, भजेत् । भक्षीष्ट, भज्यात् । अभक्त

अभक्षाताम् अभक्षत अभक्था: अभक्षाथाम् अभग्ध्वम् अभक्षि अभक्ष्वहि अभक्ष्महि, अभाक्षीत्, अभाक्ताम् अभाक्षु:। अभक्ष्यत, अभक्ष्यत् ॥

८--यज = देवपूजा, सङ्गतिकरण, दान।

यजते, यजति। ईजे ईजाते ईजिरे ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ईजे ईजिवहे ईजिमहे। इयाज ईजतु: ईजु: इयजिथ, इयष्ठ ईजथु: ईज इयाज, इयज ईजिव ईजिम। यष्टासे, यष्टासि। यक्ष्यते, यक्ष्यति। यजताम्, यजतु। अयजत, अयजत्। यजेत, यजेत्। यक्षीष्ट, इज्यात्। अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत अयष्ठा: अयक्षाथाम् अयग्ध्वम् अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि, अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षु:। अयक्ष्यत, अयक्ष्यत्॥

९--वह = लेजाना, पहुंचाना, ढोना।

वहते, वहति। ऊहे ऊहाते ऊहिरे ऊहिषे ऊहाथे ऊहिध्वे ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे, उवाह ऊहतु: ऊहु: उवहिथ, उवोढ ऊहथु: ऊह उवाह, उवह ऊहिव ऊहिम। वोढा वोढारौ वोढार: वोढासे वोढासाथे वोढाध्वे वोढाहे वोढास्वहे वोढास्महे, वोढासि वोढास्थ:। वक्ष्यते, वक्ष्यति। वहताम्, वहतु। अवहत, अवहत्। वहेत, वहेत्। वक्षीष्ट, उह्यात्-

लुङ्—अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत अवोढाः अवक्षाताम् अवो-
ढ्वम् अवाक्षि अवक्ष्वहि अवक्ष्महि, अवाक्षीत् अवोढाम् अ-
वाक्षुः अवाक्षीः अवोढम् अवोढ अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म
अवक्ष्यत, अवक्ष्यत् ॥

पारिषदः = सदस्य, मेम्बर । प्रश्रयः = प्रेम, मोहब्बत ।
बीजम् = कारण । सम्भारः = आरम्भ । ससम्भ्रमम् =
सादर । प्रेङ्खणम् = युद्ध । उपकण्ठः = समीप । निवर्तनम् =
लौटना । अन्तरालम् = मध्य, बीच । अङ्गनम् = आंगन
विभ्रमः = विलास । शीतः = शीतल, ठण्डा । वैलक्षम् =
सङ्कोच । पाण्डित्यम् = चतुराई । उपाख्यानम् = पुराना हाल
बयान करना । नियोगः = आज्ञा । शमनम् = शान्ति ॥

भाषा बनाओ ।

ससम्भ्रमं स श्रयते न स्वामिनम् । काकोऽप्युदरं भरते ।
धरते योधुरं धर्म्यात्म् पाकान् पचन्ति पाचकाः । भारं वहन्ति
गर्दभाः । अग्ने! नय सुपथारायेमग्णोपकण्ठे न वहन्ति नद्यः॥

संस्कृत बनाओ ॥

वह आदर के साथ स्वामीकी सेवा नहीं करता । कव्वा
भी अपना पेट भरलेता है। धर्मयुक्त जो धुराको धारण करता

है उसका राज्य चिरकाल तक रहता है। रसोइये पाक पकाते हैं। गदहे भार ढोते हैं। हे परमात्मन्! धर्मरूपी धनके लिये अच्छे मार्गसे लेचल। मेरे पास नदियां नहीं बहती हैं॥

इति भ्वादिगणप्रकरणम्॥

अथादादि गण प्रकरणम्॥

१-अद = खाना॥

लट्-अत्ति अत्तः अदन्ति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः लिट्-आद अदतुः आदुः आदिथ आदथुः आद आद आदिव आदिम। जघास जक्षतुः जक्षुः जघसिथ जक्षथुः जक्ष जघास, जघस जक्षिव जक्षिम। लुट्-अत्ता अत्तारौ अत्तारः अत्तासि अत्तास्थः अत्तास्थ अत्तास्मि अत्तास्वः अत्तास्मः। लृट्—अत्स्यति अत्स्यतः अत्स्यन्ति। लोट्-अत्तु, अत्तात् अत्ताम् अदन्तु अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त अदानि अदाव अदाम लङ्-आदत् आत्ताम् आदन् आदः आत्तम् आत्त आदम् आद्व आद्म। वि॰ लिङ्-अद्यात् अद्याताम् अद्युः अद्याः अद्यातम् अद्यात अद्याम् अद्याव अद्याम। अद्यात् अद्यास्ताम् अद्यासुः। अघसत् अघसताम् अघसन्। आत्स्यत् आत्स्यताम् आत्स्यन्॥

२–हन = हिंसा, दुःख, जाना, जानना, प्रापण ।

लट्–हन्ति हतः घ्नन्ति हंसि हथः हथ हन्मि हन्वः हन्मः लिट्–जघान जघ्नतुः जघ्नुः जघनिथ, जघन्थ जघ्नथुः जघ्न जघान, जघन जघ्निव जघ्निम । लुट् हन्ता हन्तारौ हन्तारः लृट्–हनिष्यति । लोट् हन्तु, हताद् हताम् घ्नन्तु जहि, हतात् हतम् हत हनानि हनाव हनाम । लङ्–अहन् अहताम् अघ्नन् अहन् अहतम् अहत अहनम् अहन्व अहन्म । वि॰लिङ्–हन्यात् हन्याताम् हन्युः हन्याः हन्यातम् हन्यात हन्याम् हन्याव हन्याम । आ॰लिङ् वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः वध्याः वध्यास्तम् वध्यास्त वध्यासम् वध्यास्व वध्यास्म । लुङ्–अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट अवधिषम् अवधिष्व अवधिष्म । लृङ्–अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥

३–यु = मिलाना, न मिलाना ।

यौति युतः युवन्ति यौषि युथः युथ यौमि युवः युमः युयाव युयुवतुः युयुवुः युयुविथ युयुवथुः युयुव युयाव, युयव युयुविव युयुविम । यविता यविष्यति । यौतु, युतात् युताम् युवन्तु युहि, युतात् युतम् युत यवानि यवाव यवाम ।

अयौत् अयुताम् अयुवन् अयौः अयुतम् अयुत अयवम् अयु-
वाव अयुवाम । युयात् युयाताम् युयुःयुयाः युयातम् युयात
युयाम् युयाव युयाम । यूयात् यूयास्ताम् यूयासुः ।
अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः अयावीः अयाविष्टम्
अयाविष्ट अयाविषम् अयाविष्व अयाविष्म । अयविष्यत् ॥

४—या = प्रापण, पाना, पहुंचजाना ।

याति यातः यान्ति । ययौ ययतुः ययुः ययिथ, ययाथ
ययथुः यय ययौ ययिव ययिम । याता । यास्यति । यातु,
यायात् याताम् यान्तु याहि, यातात् यातम् यात यानि याव
याम । अयात् अयाताम् अयुः, अयान् अयाः अयातम् अयात
अयाम् अयाव अयाम । यायात् यायाताम् यायुः यायाः या-
यातम् यायात यायाम् यायाव यायाम । यायात् यायास्ताम्
यायासुः । अयासीत् अयासिष्टाम् अयासिषुः अयासीः अया-
सिष्टम् अयासिष्ट अयासिषम् अयासिष्व अयासिष्म ।
अयास्यत् ॥

५—वा = गति, सूचना ।

वाति । ववौ ववतुः ववुः । वाता । वास्यति । वातु अवात् ।
वायात् वायाताम् वायुः । वायात् वायास्ताम् वायासुः । अव-
सीत् अवासिष्टाम् अवासिषुः अवास्यत् ॥

संस्कृत बनाओ ।

आधे लड़के खाते हैं और आधे पाठशाला को जाते हैं। आज चोरोंको मैं अवश्य मारूंगा। विद्वानोंमें मूर्खोंको क्यों मिलाते हो। कल मैं शामको इलाहाबाद पहुंचूंगा। हवायें चलती हैं और चलेंगी। हमने इन लड़कों को कभी भी नहीं मारा॥

भाषा बनाओ।

नेमे अदन्ति बालानेमे मयान्ति। अद्यचौरान् हनिष्यामि। विद्वत्सु मूर्खान् न युयात यूयम्। प्रयागं श्वोऽहं यातास्मि। वायवोवान्ति वास्यान्ति। इमान् बालान् वयं कदापि नावधिष्म॥

६—भा = प्रकाश, चमक, रोशनी॥

भाति भातः भान्ति। बभौ बभतुः बभुः। भाता। भास्याति भातु। अभात्। भायात् भायाताम् भायुः। भायात् भायास्ताम् भायासुः। अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः। अभास्यत्॥

७—ष्णा = पवित्रता, स्नान, नहाना॥

स्नाति। सस्नौ सस्नतुः सस्नुः। स्नाता। स्नास्यति।

स्नातु । अस्नात् स्नायात् स्नायाताम् स्नायुः। स्नायात् स्नायास्ताम् स्नायासुः, स्नेयात् स्नेयास्ताम् स्नेयासुः अस्नासीत् अस्नासिष्टाम् अस्नासिषुः । अस्नास्यत् ।

८—श्रा = पकाना ।

श्राति । शश्रौ शश्रतुः शश्रुः । श्राता । श्रास्यति । श्रातु अश्रात् । श्रायात् । श्रायात्, श्रेयात् । अश्रासीत् अश्रासिष्टाम् अश्रासिषुः । अश्रास्यत् ।

९--द्रा = बुराचलन, निन्दा ।

द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति । द्रातु । अद्रात् द्रायात् । द्रायात्, द्रेयात् । अद्रासीत् । अद्रास्यत् ॥

१०--प्सा = खाना ।

प्साति । पप्सौ । प्साता । प्सास्यति । प्सातु । अप्सात् । प्सायात् । प्सायात्, प्सेयात् । अप्सासीत् । अप्सास्यत् ॥

११--रा = देना ।

राति । ररौ । राता । रास्यति । रातु । अरात् । रायात् । रायात् । अरासीत् । अरास्यत् ॥

१२--ला = लेना।

लाति। ललौ। लाता। लास्यति । लातु । अलात्। लायात्। लायात्। अलासीत्। अलास्यत्॥

१३--दाप् = काटना।

दाति। ददौ। दाता। दास्यति। दातु अदात्। दायात् दायात्। अदासीत्। अदास्यत्॥ एवं 'पा'

१४--ख्या=कहना, बोलना।

॥ ख्याति। ख्यातु। अख्यात् ख्यायात्॥ इसका सार्वधातुक में ही प्रयोग होता है॥

१५--विद् = जानना॥

वेत्ति वित्तः विदन्ति वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विद्वः विद्मः वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म। लिट्- विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतुः विदाञ्चक्रुः। विदाञ्चकर्थ विदाञ्चक्रथुः विदाञ्चक्र विदाञ्चकार, चकर विदाञ्चकृव विदाञ्चकृम। विवेद विविदतुः विविदुः। वेदिता। वेदिष्यति। वेत्तु विद्धि वेदानि, विदाङ्कुरु विदाङ्करवाणि। अवेत् अवित्ताम् अविदुः। विद्यात् विद्याताम् विद्युः। विद्यात् विद्यास्ताम् वि

याम्नुः । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः । अवेदिष्यत् ॥

प्रस्थानम् = जाना । गोपनम् = छिपाना । निधनम् ॥ मृत्यु, नाश । लाञ्छनम् = कलङ्क । आयतनम् = स्थान । गोलाङ्गूलः = लंगूर । निवहः = समूह । विहारः = क्रीडा । समवायः = समूह । वालेयः = गदहा । वैश्वानरः = अग्नि । आनुश्राविकः = वैदिक । निर्वेदः = वैराग्य । गरलम् = विष । पीयूषम् = अमृत । सागरः = समुद्र ।

भाषा बनाओ ।

न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकम् । स्नास्यन्ति न मम जले । संयावं श्रान्ति पाचकाः।प्साामि पक्वानि फलानि सर्वदा। रास्याामि वेदं गुरवे कृपालवे।लास्यन्ति ते साम्प्रति राजधानीम् । न दान्तु वृक्षान् मम सागरस्य । अख्युस्ते शोभनं वचः। वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वोयस्य न विद्यते । वैश्वानरोयतते सूर्येण ।

संस्कृत बनाओ ।

न वहां सूर्य चमकता है न चन्द्र न और तारे । वे मेरे पानीमें नहीं नहावेंगे । रसोइये हलवा पकाते हैं । मैं सदा पकेहुये फल खाता हूं । कृपालु गुरुजीके लिये वेदका पुस्तक

दूंगा। इस समय बे राजधानी लेंगे। मेरे समुद्रके तरु न काटो। उन्होंने अच्छा वचन कहा। सब शास्त्रोंको जानता है परंतु जिसको अहंकार नहीं है॥

१६--अस = होना, सत्ता।

अस्ति स्तः सन्ति। लोट्-अस्तु, स्तात् स्ताम् सन्तु एधि, स्तात् स्तम् स्त असानि असाव असाम। लङ्-आसीत् आ-स्ताम् आसन् आसीः आस्तम् आस्त आसम् आस्व आस्म वि० लिङ्-स्यात् स्याताम् स्युः स्याः स्यातम् स्यात स्याम् स्याव स्याम। शेष लकारोंके रूप 'भू' के सदृश होते हैं॥

१७--इण् = चलना, जाना।

एति इतः यन्ति एषि इथः इथ एमि इवः इमः। इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ, इयेथ ईयथुः ईय इयाय, इयय ईयिव ईयिम। एता एतारौ एतारः। एष्यति। एतु, इतात् इताम् यन्तु एहि, इतात् इतम् इत अयानि अयाव अयाम। ऐत् ऐताम् आयन् ऐः ऐतम् ऐत आयम् ऐव ऐम। इयात् इया-ताम् इयुः इयाः इयातम् इयात इयाम् इयाव इयाम। ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः ईयाः ईयास्तम् ईयास्त ईयासम् ईयास्व

ईयास्म । अगात् अगाताम् अगुः अगाः अगातम् अगात अगाम् अगाव अगाम । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यन् ॥

अथात्मनेपदप्रकरणम् ।

१८--शीङ् = सोना, नींद ।

शेते । लिट् शिश्ये शिश्याते शिशियरे शिशियषे शिश्याथे शिशियध्वे शिश्ये शिशियवहे शिशियमहे । शयिता शयितारौ शयितारः शयितासे शयितासाथे शयिताध्वे शयिताहे शयितास्वहे शयितास्महे । शयिष्यते शयिष्येते शयिष्यन्ते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत अशेथाः अशयाथाम् अशेध्वम् अशयि अशेवहि अशेमहि । शयीत शयीयाताम् शयीरन् शयीथाः शयीयाथाम् शयीध्वम् शयीय शयीवहि शयीमहि । शयिषीष्ट शयिषीयास्ताम् शयिषीरन् शयिषीष्ठाः शयिषीयास्थाम् शयिषीढ्वम् शयिषीय शयिषीवहि शयिषीमहि । अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत । अशयिष्यत ॥

१९--इङ् = अध्ययन, पढना ।

अधीते अधीयाते अधीयते अधीषे अधीयाथे अधीध्वे अधीये

अधीवहे अधीमहे। अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे अधिजगिषे अधिजगाथे अधिजगिध्वे अधिजगे अधिजगिवहे अधिजगिमहे। अध्येता अध्येतारौ अध्येतारः। अध्येष्यते अध्येष्येते अध्येष्यन्ते। अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम् अध्ययै अध्ययावहै अध्ययामहै लङ्—अध्यैत अध्यैयाताम् अध्यैयत अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम् अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि। अधीयीत अधीयीयाताम् अधीयीरन् अधीयीथाः अधीयीयाथाम् अधीयीध्वम् अधीयीय अधीयीवहि अधीयीमहि। अध्येषीष्ट अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् अध्येषीष्ठाः अध्येषीयास्थाम् अध्येषीढ्वम् अध्येषीय अध्येषीवहि अध्येषीमहि। लुङ्—अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत अध्यैष्ठाः अध्यैषाथाम् अध्यैढ्वम् अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि, अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत अध्यगीष्ठाः अध्यगीषाथाम् अध्यगीढ्वम् अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि। अध्यैष्यत, अध्यगीष्यत॥

नामधेयम् = नाम। भागधेयम् = भाग्य। स्वल्पम् = कम। निग्रहः = मारण, मारना। लज्जमानः = शर्मिन्दा। दारकः = बालक। मिश्रः = श्रेष्ठ। अलीकम् = मिथ्या, निष्फल।

मैरेयम् = मद्य, नशा । वैहासिकः = दिल्लगीबाज । सस्त्रीकः = स्त्रीकेसाथ । कर्णेजपः = चुगलखोर । आयोधनम् = संग्राम । आटोपः = अवलेप, गर्व । मङ्गलसंवादः = खुशखबरी । प्रपञ्चः = ठगई ॥

भाषा बनाओ ।

आसीद् विशेषा फलपुष्पवृद्धिः । सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशनयष्ट । विद्वत्सभां मूढजना न यन्ति । के शेरते पृच्छति कोटपालः । अधीमहे सम्प्रति न्यायशास्त्रम् । कर्णेजपस्य वचनं नहि ते शृण्वन्ति । अयं न वैहासिकएष्यति प्रभो ! ॥

संस्कृत बनाओ ।

फल और फूलोंकी विशेष वृद्धिथी । दशरथने वेदोंको पढ़ाथा और देवोंका सत्कार कियाथा । विद्वानोंकी सभामें मूर्ख लोग नहीं जाते । कौन सोते हैं कोतवाल पूछते हैं । इस समय हम न्यायशास्त्र पढ़ते हैं । वे चुगलखोरकी बातें नहीं सुनते । हे स्वामिन् ! यह दिल्लगीबाज नहीं जावेगा । ये लड़के आज क्या पढ़ेंगे ॥

अथोभयपदप्रकरणम् ॥

२०–दुह = दुहना, भरना ।

लट्–दोग्धि दुग्धः दुहन्ति धोक्षि दुग्धः दुग्ध दोह्मि

दुह्वः दुह्मः । दुग्धे दुहाते दुहते धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे । लिट् दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः दुदोहिथ,दुदोग्ध दुदुहथुः दुदुह दुदोह दुदुहिव दुदुहिम । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे दुदुहिषे दुदुहाथे दुहिध्वे दुदुहे दुदुहिवहे दुदुहिमहे । लुट्-दोग्धा दोग्धारौ दोग्धारः दोग्धासि, दोग्धासे । धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । लोट्—दोग्धु, दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु दोग्धि दुग्धम् दुग्ध दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् दोहै दोहावहै दोहामहै । लङ्—अधोग्, क्,अदुग्धाम् अदुहन् अधोग्. क्, अदुग्धम् अदुग्ध अदोहम् अदुह्व अदुह्म । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत अदुग्धाः अदुहाथाम् अदुग्ध्वम् अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि । वि० लिङ्—दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । आ० लिङ्-दुह्यात् दुह्यास्ताम् दुह्यासुः। धुक्षीष्ट धुक्षीयास्ताम् धुक्षीरन् । लुङ्—अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन् । अधुक्षत, अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त अधुक्षथाः, अदुग्धाः अधुक्षाताम् अधुक्षध्वम् अदुग्ध्वम्, अधुक्षे अधुक्षावहि, अदुह्वहि अधुक्षामहि । लृङ्—अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत ॥

२१—दिह = वृद्धि, बढ़ना ।

देग्धि दिग्धः दिहन्ति धेक्षि दिग्धः दिग्ध देह्मि दिह्वः

दिह्मः। दिग्धे दिहाते दिहते धिक्षे दिहाथे धिग्ध्वे दिहे दिहहे दिह्महे । लिट्—दिदेह दिदिहतुः दिदिहुः दिदेहिथ, दिदेग्ध दिदिहथुः दिदिह दिदेह दिदिहिव दिदिहिम । दिदिहे दिदिहाते दिदिहिरे दिदिहिषे दिदिहाथे दिदिहिध्वे दिदिहे दिदिहिवहे दिदिहिमहे । लुट्—देग्धा देग्धारौ देग्धारः । देग्धासे । लृट्—धेक्ष्यति । धेक्ष्यते । लोट्—देग्धु । दिग्धाम् । लङ् अधेग्, क् । अदिग्ध । वि० लिङ्—दिह्यात् दिह्यातां दिह्युः । दिहीत दिहीयाताम् दिहीरन् । आ० लिङ्—दिह्यात् दिह्यास्ताम् दिह्यासुः । धिक्षीष्ट धिक्षीयास्ताम् धिक्षीरन् । लुङ्—अधिक्षत् अधिक्षताम् अधिक्षन् । अधिक्षत, अदिग्ध अधिक्षाताम् अधिक्षन्त अधिक्षथाः, अदिग्धाः । लृङ्—अधेक्ष्यत् । अधेक्ष्यत ॥'दुह' धातुके तुल्य दिहके भी सर्वत्र रूप समझना चाहिये ॥

२२—लिह = स्वादलेना, चाटना ।

लट्—लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि लीढः लीढ लेह्मि लिहः लिह्मः लीढे लिहाते लिहते लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लिहे लिहहे लिह्महे।लिट्--लिलेह लिलिहतुः लिलिहुःलिलेहिथ लिलीढ लिलिहथुः लिलिह लिलेह लिलिहिव लिलिहिम । लिलिहे

लिलिहाते लिलिहिरे लिलिहिषे लिलिहाथे लिलिहिध्वे लि-लिहे लिलिहिमहे । लुट्--लेढा लेढारौ लेढारः । लेढासे । लृट्--लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । लोट्--लेढु, लीढात् लीढाम् लि-हन्तु लीढि, लीढात् लीढम् लीढ लेहानि लेहाव लेहाम । लीढाम् लिहाताम् लिहताम् लिक्ष्व लिहाथाम् लीढ्वम् लेहै लेहावहै लेहामहै।लङ्-अलेड्,ट्,अलीढाम् अलिहन् अलेड् ट्, अलीढम् अलीढ अलिहम् अलिह्व अलिह्म । अलीढ अलि-हाताम् अलिहत अलीढाः अलिहाथाम् अलीढ्वम् अलिहि अलिह्वहि अलिह्महि । वि०लिङ्--लिह्यात् । लिहीत लिही-याताम् लिहीरन्।आ०लिङ्-लिह्यात् लिह्यास्ताम् लिह्यासुः। लिक्षीष्ट लिक्षीयास्ताम् लिक्षीरन् । लुङ्-अलिक्षत् अलिक्ष-ताम् अलिक्षन् । अलिक्षत, अलीढ अलिक्षाताम् अलिक्षन्त अलिक्षथाः, अलीढाः अलिक्षाथाम् अलिक्षध्वम्, अलीढ्वम् अलिक्षे अलिक्षावहि, अलिह्वहि अलिक्षामहि । लृङ्-अले-क्ष्यत् । अलेक्ष्यत ॥

२३-ब्रूञ् = स्पष्ट बोलना ।

लट्-आह आहतुः आहुः आत्थ आहथुः । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः।ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते

ब्रूष ब्रुवाथे ब्रूध्वे ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे। लिट्-उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ, उवक्थ ऊचथुः ऊच उवाच, उवच ऊचिव ऊचिम। ऊचे ऊचाते ऊचिरे ऊचिषे ऊचाथे ऊचिध्वे ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे। वक्ता। वक्तासे। वक्ष्यति। वक्ष्यते। ब्रवीतु ब्रूहि ब्रवाणि। ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वम् ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै। अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् अब्रवीः। अब्रूतम् अब्रूत अब्रुवम् अब्रूव अब्रूम। अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत अब्रूथाः अब्रुवाथाम् अब्रूध्वम् अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि। ब्रूयात् ब्रूयाताम् ब्रूयुः। ब्रुवीत ब्रुवीयाताम् ब्रुवीरन्। उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यासुः। वक्षीष्ट वक्षीयास्ताम् वक्षीरन्। अवोचत् अवोचताम् अवोचन्। अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त। अवक्ष्यत्। अवक्ष्यत॥

२४-ऊर्णुञ् = आच्छादन, ढांकना।

लट्--ऊर्णौति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णौषि, ऊर्णोषि ऊर्णुथः। ऊर्णुथ ऊर्णौमि, ऊर्णोमि ऊर्णुवः ऊर्णुमः। ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते ऊर्णुषे ऊर्णुवाथे ऊर्णुध्वे ऊर्णुवे ऊर्णुवहे ऊर्णुमहे। लिट्-ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव

ऊर्णुनाव, ऊर्णुनव ऊर्णुनुविव ऊर्णुनुविम। ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते ऊर्णुनुविरे ऊर्णुनुविषे ऊर्णुनुवाथे ऊर्णुनुविध्वे ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुविवहे ऊर्णुनुविमहे। ऊर्णुविता, ऊर्णविता। ऊर्णुवितासे, ऊर्णवितासे। ऊर्णुविष्याति, ऊर्णविष्यति। ऊर्णुविष्यते, ऊर्णविष्यते। ऊर्णौतु, ऊर्णोतु ऊर्णुहि ऊर्णवानि ऊर्णवाव ऊर्णुताम् ऊर्णुवाताम् ऊर्णुवताम् ऊर्णुष्व ऊर्णुवाथाम् ऊर्णुध्वम् ऊर्णवै ऊर्णवावहै ऊर्णवामहै। लङ्–औ-र्णोत् और्णुताम् और्णुवन्। और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत वि० लिङ्--ऊर्णुयात् ऊर्णुयाताम् ऊर्णुयुः। ऊर्णुवीत ऊर्णुवीयाताम् ऊर्णुवीरन्। आ० लिङ्–ऊर्णूयात् ऊर्णूया-स्ताम् ऊर्णूयासुः। ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णुविषीयास्ताम् ऊर्णुविषी-रन्। ऊर्णविषीष्ट ऊर्णविषीयास्ताम् ऊर्णविषीरन्। लुङ्–औ-र्णावीत् और्णाविष्टाम् और्णाविषुः। और्णवीत और्णविष्टाम् और्णविषुः। और्णुवीत् और्णुविष्टाम् और्णुविषुः और्णाविष्ट और्णाविषाताम् और्णविषत। और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णुविषत। लङ्–और्णुविष्यत् और्णविष्यत् और्णुविष्यत, और्णविष्यत॥

लवङ्गम्=लौंग। पल्वलम्=तलैया। पललम्=मांस। सलिलम्-

पानी । ललाटम्=माथा । वर्तिः=बत्ती । वर्त्तिकः=वटेर । निदाघः=गर्मीका समय । तितऊः=चलनी । शूर्पः=सूप । वदनम्=मुख । सदनम्=स्थान । प्रत्यवसानम्=भोजन । सौरभ्यम्=सुगन्धि । दाक्षिण्यम्=चतुराई । पर्जन्यः=मेघ । शिविरम्=छावनी । चपला=बिजली । व्यजनम्=पंखा । प्रक्षालनम् = धोना । सविधम् = समीप । तूलम् = रूई । मूलम्= जड़ । तृष्णा=लोभ । धिषणा = बुद्धि ॥

भाषा बनाओ ।

दुहन्ति धेनूः पुरुषाःपयोनः । देग्धि क्षीरेण पौरुषम् । लिहन्ति धेनवोवत्सयान् । रसं लीढि रुषं जहि । स्वस्तये वायुमुपब्रवावहै । ब्रवीमि सत्यं सदने पठामि । लवङ्गतलस्य भाविष्यति किम् ? ऊर्णोतु वस्त्रेण मुखं स्वकीयम् । प्रत्यवसानाय व्रजन्ति ब्राह्मणाः ॥ पीडाललाटे कथमस्तितेवटो ! । वर्त्तिनो-दीपके तैलं शयेऽहं त्वमधीथाः । अन्धकवर्त्तकीयेन कार्यं न्यायेन सिध्यिति ? तृष्णे ! देवि ! नमस्तुभ्यम् ।

संस्कृत बनाओ ।

हमारे आदमी गउओं का दूध दुहते हैं । दूधसे पुरुषार्थ बढ़ता है । गायें बछड़ोंको चाटती हैं । तू रसको चाट और क्रोध

को छोड़ । कल्याणार्थ हम वायुका सम्यक् व्याख्यान करैं । मैं सच कहताहूं कि घर पर पढ़ताहूं ! लौंगके तेल का क्या होगा । आप कपड़े से अपने मुखको ढांकलें । भोजनके लिये ब्राह्मण जाते हैं ब्रह्मचारिन् ! तेरे माथेमें पीड़ा क्यों है ? । मेरे दीपक में न वत्ती है और न तेल अतएव मैं सोता हूं और तू पढ़ । अन्धकी बटेर 'इस' न्याय से कार्य सिद्ध होता है ? ॥

अथ जुहोत्यादिगणप्रकरणम् ॥

१—हु = देना, लेना, होमकरना ।

लट्-जुहोति जुहुतः जुह्वति जुहोषि जुहुथः जुहुथ जुहोमि जुहुवः जुहुमः । लिट्-जुहवाञ्चकार जुहवाञ्चक्रतुः जुहवाञ्चक्रुः जुहवाम्बभूव । जुहवामास । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः जुहोथ, जुहविथ जुहुवथुः जुहुव जुहाव, जुहव जुहुविव जुहुविम । होता । होष्यति । लोट्-जुहोतु, जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु जुहुधि जुहुतात् जुहुतम् जुहुत जुहवानि जुहवाव जुहवाम । अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवुः अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । विधिलिङ्—जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः जुहुयाः जुहुयातम् जुहुयात जुहुयाम् जुहुयाव जुहुयाम । आ० लिङ्- हूयात् हूयास्ताम् हूयासुः । लुङ्-अहौषीत् अहौष्टाम्

अहौषुः अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट अहौषम् अहौष्व अहौष्म। लृङ्-अहोष्यत् ॥

२-ञि-भी = भयकरना, डरना।

लट्—बिभेति बिभितः, बिभीतः बिभ्यति बिभेषि बिभिथः, बिभीथः बिभिथ, बिभीथ बिभेमि बिभिवः, बिभीवः बिभिमः, बिभीमः। लिट्—बिभयाञ्चकार। बिभयाम्बभूव। बिभयामास। बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः बिभेथ, बिभयिथ बिभ्यथुः बिभ्य बिभाय, बिभय बिभ्यिव बिभ्यिम। भेता। भेष्यति। लोट् बिभेतु, बिभितात्, बिभीतात् बिभताम्, बिभीताम् बिभ्यतु बिभिहि, बिभीहि, बिभितात्, बिभीतात् बिभितम्-बिभीतम् बिभित, बिभीत बिभयानि बिभयाव बिभयाम। लङ्-अबिभेत् अबिभिताम्, अबिभीताम् अबिभयुः अबिभेः अबिभितम् अबिभीतम् अबिभित, अबिभीत अबिभयम् अबिभिव, अबिभीव अबिभिम, अबिभीम। वि० लिङ्-बिभियात्, बिभीयात् बिभियाताम् बिभीयाताम् बिभियुः, बिभीयुः बिभियाः, बिभीयाः बिभियातम् बिभीयातम् बिभियात बिभीयात बिभियाम्, बिभीयाम् बिभियाव, बिभीयाव बिभियाम, बिभीयाम आ० लिङ्-भीयात् भीयास्ताम् भीयासुः। लुङ्-अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः। अभेष्यत् ॥

३—ह्री = लज्जा शर्म ॥

लट्—जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति जिह्रेषि जिह्रीथः जिह्रीथ जिह्रेमि जिह्रीवः जिह्रीमः। लिट्--जिह्रयाञ्चकार। जिह्रयाम्बभूव। जिह्रयामास। जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुःजिह्रेथ, जिह्रयिथ जिह्रियथुः जिह्रिय जिह्राय, जिह्रय जिह्रियिव जिह्रियिम। ह्रेता। ह्रेष्यति। जिह्रेतु, जिह्रीतात् जिह्रीताम् जिह्रियतु जिह्रीहि, जिह्रीतात् जिह्रीतम् जिह्रीत जिह्रयाणि जिह्रयाव जिह्रयाम। लङ्-अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः अजिह्रेः अजिह्रीतम् अजिह्रीत अजिह्रियम् अजिह्रीव अजिह्रीम। वि० लिङ्—जिह्रीयात् जिह्रीयाताम् जिह्रीयुः। आ०लिङ्--ह्रीयात् ह्रीयास्ताम् ह्रीयासुः। अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् अह्रैषुः। अह्रेष्यत्॥

४—पॄ = पालना, पूराकरना, भरना ॥

लट्—पिपर्त्ति पिपूर्तः पिपुरति पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः। लिट्-पपार पप्रतुः, पपरतुः पप्रुः, पपरुः पपरिथ पप्रथुःपपरथुः पप्र,पपर पपार,पपर पप्रिव पपरिव पप्रिम, पपरिम। लुट्- परिता, परीता। परिष्यति, परीष्यति। लोट्—पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु पिपूर्हि, पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त पिपराणि पिपराव पिपराम लङ्—अपिपः अ-

पिपूर्तम् अपिपूर्त अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । वि० लिङ्-पिपूर्यात् पिपूर्याताम् पिपूर्युः पिपूर्याः पिपूर्यातम् पिपूर्यात पिपूर्याम् पिपूर्याव पिपूर्याम । आ० लिङ्-पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासुः पूर्याः पूर्यास्तम् पूर्यास्त पूर्यासम् पूर्यास्व पूर्यास्म । लुङ्--अपारीत् अपारिष्टाम् अपारिषुः।अपारिष्यत् अपरीष्यत्॥

५-ओहाक्--हा = त्याग,छोड़ना ।

लट्-जहाति जहितः, जहीतः जहति जहासि जहिथः, जहीथः जहिथ, जहीथ जहामि जहिवः, जहीवः जहिमः, जहीमः । लिट्-जहौ जहतुः जहुः जहिथ, जहाथ जहथुः जह जहौ जहिव जहिम । जहाता । हास्यति । जहातु, जहितात्, जहीतात् जहिताम्, जहीताम् जहतु जहाहि, जहिहि, जहीहि जहितम्, जहीतम् जहीत, जहीत जहानि जहाव जहाम । लङ्--अजहात् अजहिताम्, अजहीताम् अजहुः अजहाः अजहितम्, अजहीतम् अजहित, अजहीत अजहाम् अजहिव, अजहीव अजहिम, अजहीम । वि० लिङ्-जह्यात् जह्याताम् जह्युः।हेयात् हेयास्ताम् हेयासुः लुङ्-अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिषुः अहास्यत् ।

अथात्मनेपदिनः ॥

६–माङ् = मान, मापना, तोलना ।

लट्–मिमीते मिमाते मिमते मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे मिमे मिमीवहे मिमीमहे । लिट्–ममे ममाते ममिरे ममिषे ममाथे ममीध्वे ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । लोट्–मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् मिमीष्व मिमाथाम् मिमीध्वम् मिमै मिमावहै मिमामहै । लङ्–अमिमीत अमिमाताम् अमिमत अमिमीथाः अमिमाथाम् अमिमीध्वम् अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । वि०लिङ् मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मासीष्ट मासीयास्ताम् मासीरन् । लुङ्–अमास्त अमासाताम् अमासत अमास्थाः अमासाथाम् अमाध्वम् अमासि अमास्वहि अमास्महि । अमास्यत ॥

७–ओहाङ्–हा = ज्ञान, गमन, प्रापण ।

लट्–जिहीते जिहाते जिहते जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे जिहे जिहीवहे जिहीमहे । लिट्–जहे जहाते जहिरे जहिषे जहाथे जहीध्वे जहे जहिवहे जहिमहे। हाता। हास्यते। लोट्–जिहीताम् जिहाताम् जिहताम् जिहीष्व जिहाथाम् जिहीध्वम् जिहै जिहावहै जिहामहै । लङ्–अजिहीत अजिहाताम् अजिहत अजिहीथाः अजिहाताम् अजिहीध्वम् अजिहि अजिहीवहि अजि-

हीमहि । वि० लिङ्-जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । हासीष्ट हासीयास्ताम् हासीरन् । अहास्त अहासाताम् अहासत । अहास्यत ॥

अघम् = पाप । अनघम् = पुण्य । अङ्कनम् = मोहर । कौक्कुटिकः = दम्भी । क्रयिकः = व्यापारी । सुधा = कलई, चूना । गन्धमुखा = छछूंदर । पश्यतोहरः = सुनार । पिठरः = थाली । वाचाटः = बकवादी । वागुरिकः = शिकारी । कुलायः = घोंसला । प्रसन्नता = खुशी । प्रवीणः = चतुर । मदकटः = खांड़, चीनी । मधुकरः = भौंरा । मेदुरम् = चिकना । वल्कलम् = छिलका, छाल । प्रत्यूहः = विघ्न । यवनिका = कनात । सहायता = मदद । सामग्री = सरंजाम । उपवनम् = बाग । कुञ्चिका = कुंजी । मञ्चिका = कुर्सी । उपक्रमः = आरम्भ । व्यतिक्रमः = उलटा । चामीकरम् = सोना

भाषा बनाओ ।

जुहोति हव्येन हिरण्यरेतसम् । अघाद् बिभेमि सर्वदा । पिपूर्मि पात्रं भवतां जलेन । जहाहि निद्रां पठनं विधेयम् । मिमीते पश्यतोहरः । जिहीते बालकोविद्याम् । मदकटं क्रयिकोवहते प्रभो! । मधुकरा न लिहन्ति रसं कवे ! । जिह्रेमि-

नीचसङ्गत्या । कपाटौ लोटतां दटो ।। उद्याने पवनं न निसेवते; सहायतां वाञ्छति वञ्चकोऽयम् ॥

संस्कृत बनाओ ॥

वह सामग्रीसे अग्निमें हवन करता है। मैं पापसे सदा डरता हूं। मैं आपके बर्तनको पानीसे भरता हूं। तू नींदको त्याग और पढ़। सुनार सोनेको तोलता है। बालक विद्या को प्राप्त करता है। हे स्वामिन्! व्यापारी शकरको लिये जाता है। क्या कविजी! भौंरे रसको नहीं चाटते ?। नीच सङ्गतिसे लज्जित होता हूं। अयि लड़के! किवाड़ लगाले। क्या आप बाग में हवा नहीं खाते। यह जालसाज मदद चाहता है ॥

अथोभयपादिनः ॥

८—डुभृञ्--भृ = धारण, पोषण ॥

लट्—बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभर्षि बिभृथः बिभृथ बिभर्मि बिभृवः बिभृमः। बिभृते बिभ्राते बिभ्रते बिभृषे बिभ्राथे बिभृध्वे बिभ्रे बिभृवहे बिभृमहे; लिट्—बिभराञ्चकार। बिभराम्बभूव। बिभरामास। बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ बभ्रथुः

बभ्र बभार, बभर बभृव बभृम। बिभराञ्चकार। बिभराम्बभूव। बिभरामास। बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे बभ्रे बभृवहे बभृमहे। लुट्—भर्ता भर्तासि भर्तासे। भरिष्यति। भरिष्यते। लोट्—बिभर्तु, बिभृतात् बिभृताम् बिभ्रतु बिभृहि, बिभृतात् बिभृतम् बिभृत बिभराणि बिभराव बिभराम। बिभृताम् बिभ्राताम् बिभ्रताम् बिभृष्व बिभ्राथाम् बिभृध्वम् बिभ्रै बिभ्रावहै बिभ्रामहै। लङ्—अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः अबिभः अबिभृतम् अबिभृत अबिभरम् अबिभृव अबिभृम। अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत अबिभृथाः अबिभ्राथाम् अबिभृध्वम् अबिभ्रि अबिभृवहि अबिभृमहि। वि० लिङ्—बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीरन्। आ० लिङ् भ्रियात् भ्रियास्ताम् भ्रियासुः। भृषीष्ट भृषीयास्ताम् भृषीरन् भृषीष्ठाः भृषीयास्थाम् भृषीढ्वम् भृषीय भृषीवहि भृषीमहि। लुङ्-अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः। अभृत अभृषाताम् अभृषत अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम् अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि। अभरिष्यत्। अभरिष्यत॥

६—डुदाञ्—दा = देना।

लट्—ददाति दत्तः ददति। दत्ते ददाते ददते दत्से ददाथे

दद्ध्वे ददे दद्वहे दद्महे । लिट्–ददौ ददतुः ददुः ददिथ, ददाथ ददथुः दद ददौ ददिव ददिम । ददे ददाते ददिरे ददिषे ददाथे ददिध्वे ददे ददिवहे ददिमहे । लुट्–दाता दातासि । दातासे । दास्यति । दास्यते । ददातु । दत्ताम् ददाताम् ददताम् । लङ्—अददात् अदत्ताम् अददुः अददाः अदत्तम् अदत्त अददाम् अदद्व अदद्म । अदत्त अददाताम् अददत अदत्थाः अददाथाम् अदद्ध्वम् अददि अदद्वहि अदद्महि । वि० लिङ्–दद्यात् दद्याताम् दद्युः । ददीत ददीयाताम् ददीरन् । आ० लिङ्–देयात् देयास्ताम् देयासुः । दासीष्ट दासीयास्ताम् दासीरन् । लुङ्–अदात् अदाताम् अदुः । अदित अदिषाताम् अदिषत । अदास्यत् । अदास्यत ॥

१०–डुधाञ्–धा = धारणकरना-पालन ॥

लट्–दधाति धत्तः दधाति दधासि धत्थः धत्थ दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते दधते धत्से दधाथे धद्ध्वे दधे दध्वहे दध्महे । लिट्–दधौ दधतुः दधुः दधिथ, दधाथ दधथुः दध दधौ दधिव दधिम । दधे दधाते दधिरे दधिषे दधाथे दधिध्वे दधे दधिवहे दधिमहे । लुट्–धाता । धातासे । धास्यति ।

धास्यते। लोट्-दधातु, धत्तात् धत्ताम् दधतु धेहि, धत्तात् धत्तम् धत्त दधानि दधाव दधाम। धत्ताम् दधाताम् दधताम् धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् दधै दधावहै दधामहै। लङ्-अदधात् अधत्ताम् अदधुः अदधाः अधत्तम् अधत्त अदधाम् अदध्व अदध्म। अधत्त अदधाताम् अदधत अधत्थाः अदधाथाम् अधद्ध्वम् अदधि अदध्वहि अदध्महि। वि०लिङ्-दध्यात् दध्याताम् दध्युः। दधीत दधीयाताम् दधीरन्। आ०लिङ्-धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः। धासीष्ट धासीयास्ताम् धासीरन्। लुङ्-अधात् अधाताम् अधुः। अधित अधिषाताम् अधिषत। अधास्यत् अधास्यत॥

११-णिजिर् = शुद्धि, पालन।

लट्-नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः। नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते नेनिक्षे नेनिजाथे नेनिग्ध्वे नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे। लिट्-निनेज निनिजतुः निनिजुः निनेजिथ, नेनेक्थ निनिजथुः निनिज निनेज निनिजिव निनिजिम। निनिजे निनिजाते निनिजिरे निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे निनिजे निनिजिवहे निनिजिमहे। लुट्-नेक्ता नेक्तारौ नेक्तारः नेक्तासि।

नेक्ष्यासे । नेक्ष्याति । नेक्ष्यते । लोट्-नेनेक्तु, नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु नेनिग्धि, नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त नेनेजानि नेनेजाव नेनेजाम । नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम् नेनिक्ष्व नेनिजाथाम् नेनिग्ध्वम् नेनेजै नेनेजावहै नेनेजामहै । लङ् अनेनेग्,क् अनेनिक्ताम् अनेनिजुःअनेनेग्,क् अनेनिक्तम् अनेनिक्त अनेनेजम् अनेनिज्व अनेनिज्म । अनेनिक्त अनेनिजाताम् अनेनिजत अनेनिक्थाःअनेनिजाथाम् अनेनिग्ध्वम् अनेनिजि अनेनिज्वहि अनेनिज्महि । वि० लिङ्-नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः । नेनिजीत नेनिजीयाताम् नेनिजीरन् । आ० लिङ्-निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः । निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । लुङ्-अनैक्षीत् । अनैक्ताम् अनैक्षुः । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । अनिक्त अनिजाताम् अनिजत अनिक्थाः अनिजाथाम् अनिग्ध्वम् अनिजि अनिज्वहि अनिज्महि । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत ।

रथिकः=रथी, रथवान।अश्वारोहः = सवार। पाथेयम् = सफ़रखर्चा । गोमयम् = गोबर । आसिकः = तलवारवाला । याष्टीकः = लाठीवाला । शाक्तीकः = भालेवाला । धानुष्कः = धनुष्धारी । मण्डलाधिपतिः=

कलेक्टर । मण्डलसन्धाब्स = कमिश्नर।प्रेक्षामन्दिरम् = थियेटर।विकृतमस्तिष्कः = पागल।प्रातःकृत्यम् = शौचस्नानादि। बाहुयुद्धम् = कुश्ती । भवितव्यता = किस्मत,होनी । स्निग्धता = चिकनाई । रूक्षता = रूखापन । मित्रता = दोस्ती । शत्रुता = दुश्मनी ॥

भाषा बनाओ ।

तन्मे वरद्वयमुररीकृतपूर्वमेव, याचे बिभर्तु भरतस्तव राजलक्ष्मीम् । वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायम्, सौमित्रि मैथिलसुतासहितश्च रामः । दाता न दापयति दापयिता न दत्ते । मेधां मे वरुणोददातु । विद्यार्थिनोविदधते यतिनां प्रणामान् । विज्ञात दोषेषु दधाति दण्डम् । न सर्वाणि वस्त्राणि नेनेक्ति भृत्यः । अश्वारोहा न धावन्ति याष्टीका घ्नन्तिदारकान् । युध्यन्ते बाहुयुद्धं ते ॥

संस्कृत बनाओ ।

(केकयी बोली) जो मेरे लिये दो वरदान पूर्वही स्वीकृत किये हैं उनको मैं मांगती हूं-भरत तुम्हारी राजगद्दी को भोगे और लक्ष्मण तथा सीतासहित रामचन्द्र १४ वर्ष तक वनमें रहें । दाता दिलवाता नहीं और दिलवाने वाला

देता नहीं । हे परमात्मन् ! मेरे लिये पवित्र बुद्धि दीजिये । संन्यासियों को विद्यार्थी प्रणाम करते हैं । सब कपड़ोंको नौकर साफ नहीं करता।सवार नहीं दौड़ते लड़ाबाज लड़कोंको मारते हैं वे कुश्ती लड़ते हैं।दोषों के जानेनपर जो राजा दण्ड देता है ॥

अथ दिवादिगणप्रकरणम् ॥

१—दिवु = क्रीडा,जीतनेकी इच्छा, जुआखेलना व्यवहार, चमक, स्तुति हर्ष, मद, स्वप्न, शोभा,ज्ञान, गमन,प्राप्ति ।

लट्—दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ दीव्यामि दीव्यावः दीव्यामः । लिट्—दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः दिदेविथ दिदिवथुः दिदिव दिदेव दिदिव दिदिम। देविता । देविष्यति । दीव्यतु, दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु दीव्य, दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । अदीव्यत् अदीव्यताम् अदीव्यन् । दीव्येत् दीव्येताम् दीव्येयुः । दीव्यात् दीव्यास्ताम् दीव्यासुः । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः । अदेविष्यत् ॥

२—षिवु = सीना ।

सीव्यति । सिषेव सिषिवतुः सिषिवुः सिषेविथ सिषिवथुः

सिषिव सिषेव सिषिविव सिषिविम । सेविता सेविष्यति । सीव्यतु । असीव्यत् । सीव्येत् । सीव्यात् । असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः । असेविष्यत् ॥

३--नृती = नाचना, उछलना ।

नृत्यति । ननर्त ननृततुः ननृतुः ननर्तिथ ननृतथुः ननृत ननर्त ननृतिव ननृतिम । नर्तिता । नर्तिष्यति,नर्त्स्यति। नृत्यतु। अनृत्यत् नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् अनर्तिष्टाम् अनर्तिषु । अनर्तिष्यत्, अनर्त्स्यत् ॥

४—त्रसी = घबड़ाहट, डरना ।

त्रस्यति त्रस्यतः त्रस्यन्ति । त्रसति त्रसतः त्रसन्ति । तत्रास तत्रसतुः तत्रसुः तत्रसिथ तत्रसथुः तत्रस तत्रास, तत्रस तत्रसिव तत्रसिम,पक्षे-तत्रास त्रेसतुः त्रेसुः । त्रसिता। त्रसिष्यति । त्रस्यतु, त्रसतु । अत्रस्यत्, अत्रसत् । त्रस्येत्, त्रसेत् । त्रस्यात् त्रस्यास्ताम् त्रस्यासुः । अत्रासीत् अत्रासिष्टाम् अत्रासिषुः । अत्रसिष्यत् ॥

५--शो = छीलना, बारीककरना ।

श्यति श्यतः श्यन्ति । शशौ शशतुः शशुः शशिथ, शशाथ

शशथुः शश शशौ शशिव शशिम । शाता । शास्यति।श्यतु।
अश्यत् । श्येत् । शायात । अशात्, अशासीत् । अशास्यत्॥

६--छो = छेदना, बींधना ।

छ्यति । चच्छौ चच्छतुः चच्छुः । छाता । छास्यति । छ्यतु
अच्छ्यत् । छ्येत्।छायात्।अच्छासीत्,अच्छात्।अच्छास्यत् ॥

७--षा = नाशकरना, समाप्ति ।

स्यति । ससौ ससतुः ससुः । साता । सास्यति । स्यतु ।
अस्यत् । स्येत् । सायात् । असासीत्, असात् । असास्यत्॥

८--दो = तोड़ना ।

द्यति । ददौ ददतुः ददुः । दाता । दास्यति । द्यतु । अद्यत्।
द्येत् । देयात् । अदात् । अदास्यत् ॥

६--व्यध = ताडन, दुःखदेना ।

विध्यति विध्यतः विध्यन्ति । विव्याध, विविधतुःविविधुः
विव्यधिथ,विव्यद्ध विविधथुःविविध विव्याध, विव्यध विवि-
धिव विविधिम । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्यतु । अविध्यत् ।
विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः ।
अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध अव्यात्सम् अव्यात्स्व
अव्यात्स्म । अव्यत्स्यत् ॥

१०–पुष = पुष्टि, पालन, मज़बूती ।

पुष्यति। पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः पुपोषिथ, पुपोष्ठ पुपुषथुः पुपुष पुपोष पुपुषिव पुपुषिम । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुष्येत् । पुष्यात् । अपुषत् अपोक्ष्यत् ॥

११–शुष = सूखना ।

शुष्यति । शुशोष शुशुषतुः शुशुषुः शुशोषिथ, शुशोष्ठ शुशुषथुः शुशुष शुशोष शुशुषिव शुशुषिम । शोष्टा । शोक्ष्यति । शुष्यतु । अशुष्यत् । शुष्येत् । शुष्यात् । अशुषत् । अशोक्ष्यत् ॥

१२–णश = नाश, लोप, छिपना ।

नश्यति । ननाश नेशतुः नेशुः नेशिथ, ननंष्ठ नेशथुः नेश ननाश ननश नेशिव, ननंश्व नेशिम, ननंश्म । नाशिता, नंष्टा नाशिष्यति नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । अनशिष्यत्, अनङ्क्ष्यत् ॥

अथात्मनेपदिनः ॥

१३–सूङ् = जन्म, उत्पत्ति, पैदाइश ।

लट्—सूयते सूयेते सूयन्ते सूयसे सूयेथे सूयध्वे सूये सूयावहे सूयामहे । लिट्–सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविध्वे सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे । सविता, सोता सवि-

ष्यते, सोष्यते । सूयताम् सूयेताम् सूयन्ताम् । असूयत असूयेताम् असूयन्त । सूयेत सूयेयाताम् सूयेरन् । सविषीष्ट, सोषीष्ट । असविष्ट असविषाताम् असविषत, असोष्ट असोषाताम् असोष्यत । असविष्यत, असोष्यत् ॥

१४—दूङ् = परिताप, क्लेश, दुःख होना ।

दूयते । दुदुवे दुदुवाते दुदुविरे दुदुविषे दुदुवाथे दुदुविध्वे दुदुवे दुदुविवहे दुदुविमहे । दविता । दविष्यते । दूयताम् । अदूयत । दूयेत । दविषीष्ट । अदविष्ट । अदविष्यत ॥

१५—दीङ् = क्षय, नाश, अदर्शन ।

दीयते । दिदीये दिदीयाते दिदीयिरे । दाता । दास्यते । दीयताम् । अदीयत । दीयेत । दासीष्ट। अदास्त अदासाताम् अदासत । अदास्यत ॥

नालिका = नाली । परिखा = खाई । गालिका = गाली । चन्द्रिका = चांदनी । चुल्लिका = चूल्हा चिल्लिका = चील। कन्यका=लड़की। पर्यवेक्षकः = इन्स्पेक्टर । निःश्रेणी = सीढ़ी। लैमरिकः = रतौंधिया । प्रमाथः = मार्ग। निरवग्रहः = मुक्ति, रिहाई । गतियन्त्रम् = एंजिन । संलापयन्त्री = टेलीफोन । मोहगन्धः=क्लोरोफार्म । वेल्लनम् = विलना ॥

भाषा बनाओ ।

कन्या दीव्यन्ति सीव्यन्ति कन्दुकं नहि शाटकम् । मयूरा-अत्र नृत्यन्ति । त्रस्यन्ति सिंहान्नहि कन्यका इमाः । खट्वाः श्यान्ति न तक्षकाः । लक्षं छ्यन्ति न सैनिकाः । श्यन्ति प्रमाथ मम दाडिमानि । उपवने नलिकां द्यतिकोनरः । विध्यन्ति चित्तं वचनानि तस्य । पयसा पुष्यति वृक्षोनीहारेण च शुष्यति । नश्यन्ति पापानि पुरा कृतानि । एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते । अहोनितान्तं हृदयं विदूयते । उपधया शिशवो ! धनमर्जितं झटिति नश्यति नश्यति पश्यत ।

संस्कृत बनाओ ॥

लडकियां धोती नहीं सीतीं गेंद खेलती हैं । यहां मोर नाचते हैं । ये लड़की सिंहसे नहीं डरतीं । बढई खाटोंको नहीं छीलते हैं । फौजी निशाना नहीं बांधते । मेरे अनारों को रास्ते में नष्ट करते हैं । बाग़ में नालीको कौन आदमी तोड़ता है । उसके वचन मेरे चित्तको दुःख देते हैं। जलसे बृक्ष पुष्ट होता है और पालेसे सूख जाता है । धर्म से पूर्व किये हुवे पाप नष्ट होजाते हैं। जीव अकेला पैदा होता है और अकेला ही मरता है । अहह ! अतिशय मन पीडित होता है । अयि

बालको ! देखो कपटसे धन इकट्ठा किया हुआ शीघ्र नष्ट होजाता है ॥

१६—डीङ् = आकाशगति, उड़ना ।

डीयते, उड्डीयते । डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे । डयिता । डयिष्यते । डीयताम् अडीयत । डीयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । अडयिष्यत ।

१७—पीङ् = पीना, पान ।

पीयते । पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे । पेता । पेष्यति । पीयताम् अपीयत । पीयेत । पेषीष्ट । अपेष्ट अपेषाताम् अपेषत । अपेष्यत ॥

१८—माङ् = मान, मापना, नापना ।

मायते । ममे ममाते ममिरे । माता । मास्यते । मायताम् । अमायत । मायेत । मासीष्ट । अमास्त अमासाताम् अमासत । अमास्यत ॥

१९—जनी = जनन, जन्म, प्रकट होना, पैदाइश ।

जायते । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । जायताम् । अजायत । जायेत । जनिषीष्ट । अजनि, अजनिष्ट अजनिषाताम् अजनिषत । अजनिष्यत ॥

२०--दीपी = दीप्ति, चमक, प्रकाश ।

दीप्यते । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । दीपिता । दीपिष्यते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत । दीपिषीष्ट । अदीपि, अदीपिष्ट अदीपिषाताम् अदीपिषत । अदीपिष्यत ॥

२१--पद = ज्ञान, गमन, प्रापण ।

पद्यते । पेदे पेदाते पेदिरे । पत्ता । पत्स्यते । पद्यताम् । अपद्यत । पद्येत । पत्सीष्ट पत्सीयास्ताम् पत्सीरन् । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । अपत्स्यत ॥

२२--विद = सत्ता, होना ।

विद्यते । विविदे विविदाते विविदिरे । वेत्ता । वेत्स्यते । विद्यताम् । अविद्यत । विद्येत । वित्सीष्ट । अवित्त अवित्साताम् अवित्सत । अवेत्स्यत ॥

२३--बुध = जानना, समझना ॥

बुध्यते । बुबुधे बुबुधाते बुबुधिरे । बोद्धा । भोत्स्यते । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत । भुत्सीष्ट भुत्सीयास्ताम् भुत्सीरन् । अबोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत अबुद्धाः अभुत्साथाम् अभूद्ध्वम् अबोधि अभूत्स्वहि अभूत्स्महि । अभोत्स्यत

२४--युध = प्रहार, लड़ना ॥

युध्यते । युयुधे । युयुधाते युयुधिरे । योद्धा । योत्स्यते । युध्यताम् । अयुध्यत । युध्येत । युत्सीष्ट । अयुद्ध अयुत्साताम् अयुत्सत । अयोत्स्यत ॥

२५—सृज = त्याग, छोड़ना, बनाना ॥

सृज्यते । ससृजे ससृजाते ससृजिरे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृक्षाताम् असृक्षत । अस्रक्ष्यत ॥

अथोभयपादिनः ॥

२६—मृष = तितिक्षा, सहनकरना ॥

मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष ममृषतुः ममृषुः, ममृषे ममृषाते ममृषिरे । मर्षिता मर्षितासि, मर्षितासे । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते । मृष्यतु, मृष्यताम् । अमृष्यत्, अमृष्यत । मृष्येत्, मृष्येत । मृष्यात्, मर्षिषीष्ट । अमर्षीत्, अमर्षिष्ट । अमर्षिष्यत्, अमर्षिष्यत ॥

२७—णह = बन्धन, बांधना ॥

नह्यति, नह्यते । ननाह नेहतुः नेहुः, नेहे नेहाते नेहिरे ।

नद्धा नद्धारौ नद्धारः नद्धासि, नद्धासे। नत्स्यति, नत्स्यते। नह्यतु, नह्यताम्। अनह्यत्, अनह्यत। नह्येत्, नह्येत। नह्यात्, नत्सीष्ट नत्सीयास्ताम् नत्सीरन्। अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः अनात्सीः अनाद्धम् अनाद्ध अनात्सम् अनात्स्व अनात्स्म। अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत। अनत्स्यत्, अनत्स्यत ॥

कल्पितोदन्तः = दन्तकथा। स्पर्धा = दूसरेको दबाने की इच्छा। अस्तोकम् = बहुत। स्तोकम् = कम। भागिनेयः = भानजा। पान्थः = पथिक, रास्तेगीर। लवः = लेश। कथा = वार्ता। ध्वान्तम् = अन्धकार। भीषणम् = भयंकर। उपसंहारः = समाप्ति। उत्सङ्गः = गोद। श्वपचः = मेहतर। शीर्षम् = शिर। शिक्यम् = छींका। प्रतीरम् = किनारा। कल्मषम् = पाप। सकलम् = सब। कातरः = भीरू, डरपोक। अच्छम् = स्वच्छ, साफ। पायसम् = खीर ॥

भाषा बनाओ ॥

उड्डीयन्ते खगास्तत्र पीयन्ते विमलं जलम्। माता मायते वसनम्। न जायते म्रियते वा कदाचित्। दीप्यन्ते दीपकास्तत्र ध्वान्तलेशोन विद्यते। ग्रामं पद्यते पदगः, पाथेयं नहिं

नीयते । बुध्यन्तेपण्डिताः शास्त्रं युध्यन्ते क्षत्रिया रणे । सृष्टिं संसृज्यते स्रष्टा सकलां स मुहुर्मुहुः अनुचितमणुमात्रं विद्विषां मृष्यते न । स नह्यतेतस्य फलानि वस्त्रे । मतीरं वरं तस्य वस्त्रस्य नास्ति । कथा श्रुता कदामया त्वयामृषा निगद्यते ॥

संस्कृत बनाओ ॥

पक्षी वहां उड़ते हैं और साफ पानी पीते हैं । नापने वाला कपड़ा नापता है । जीव न कभी मरता है और न पैदा होता है। वहां दीपक जलते हैं अन्धकारका लेश नहीं । यह पैदल गांव को जाता है सफर खर्च नहीं लिये जाता । पण्डित शास्त्र को जानते हैं और क्षत्रिय संग्राम में लड़ते हैं। परमात्मा सर्व जगत् को वार वार बनाता है । वैरियोंका नाममात्र भी अनुचित व्यवहार नहीं सहता । वह उसके फलोंको कपड़े में बांधता है । उस कपड़े का किनारा अच्छा नहीं है । मैंने कथा कब सुनी है तुम झूठ कहतेहो ॥

अथ स्वादिगण प्रकरणम् ॥

उभय पदिनो धातवः ।

१ षुञ् = रस निकालना ॥

सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः सुनुथ सुनोमि सुनुवः, सुन्वः सूनुमः सुन्मः। सुनुते सुन्वाते सुन्वते सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे सुन्वे सुनुवहे, सुन्वहे सुनुमहे, सुन्महे। लिट्-सुषाव सुषुवतुः सुषुवुः सुषुविथ, सुषोथ सुषुवथुः सुषुव सुषाव, सुषव सुषुविव सुषुविम। सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविध्वे सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे। लुट्-सोता सोतारौ सोतारः सोतासि। सोतासे। सोष्यति। सोष्यते। सुनोतु, सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु सुनु, सुनुतात् सुनुतम् सुनुत सुनवानि सुनवाव सुनवाम। सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम् सुनवै सुनवावहै सुनवामहै लङ्-असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् असुनोः असुनुतम् असुनुत असुनुवम् असुनुवः, असुन्वः, असुनुमः, असुन्मः। असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुध्वम् असुन्वि असुनुवहि, असुन्वहि असुनुमहि, असुन्महि, वि० लिङ् सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः सुनुयाः सुनुयातम् सुनुयात सुनुयाम् सुनुयाव सुनुयाम। सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् सुन्वीथाः सुन्वीयाथाम् सुन्वीध्वम् सुन्वीय सुन्वीवहि सुन्वीमहि। आ० लिङ्-सूयात् सूया-

स्ताम् सूयासुः सूयाः सूयास्तम् सूयास्त सूयासम् सूयास्व सूयास्म । सोषीष्ट सोषीयास्ताम् सोषीरन् सोषीष्ठाः सोषीयास्थाम् सोषीढ्वम् सोषीय सोषीवहि सोसीमहि । लुङ् असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । असोष्ट असोषाताम् असोषत असोष्यत्, असोष्यत ॥

२–चिञ् = चयन, चुनना ॥

चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः चिचयिथ, चिचेथ चिच्यथुः चिच्य चिचाय, चिचय चिच्यिव चिच्यिम । एवं चिकाय चिक्यतुः चिक्युः, इत्यादि । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे चिच्यिषे चिच्याथे चिच्यिध्वे चिच्ये चिच्यिवहे चिच्यिमहे । एवं चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे इत्यादि । चेता चेतारौ चेतारः चेतासि । चेतासे । चेष्यति । चेष्यते । चिनोतु, चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । चिनुताम् चिन्वाताम् चिन्वताम् अचिनोत् अचिनुताम् अचिन्वन् । अचिनुत अचिन्वाताम् अचिन्वत । चिनुयात् चिनुयाताम् चिनुयुः । चिन्वीत चिन्वीयाताम् चिन्वीरन् । चीयात् चीयास्ताम् चीयासुः । चेषीष्ट चेषीयास्ताम् चेषीरन् । अचैषीत् अचैष्टाम् अचैषुः । अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत । अचेष्यत् । अचेष्यत ॥

३—स्तृञ् = आच्छादन, ढांकना॥

स्तृणोति स्तृणुतः स्तृण्वान्ति । स्तृणुते स्तृण्वाते स्तृण्वते तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः तस्तरिथ, तस्तर्थ तस्थरथुः तस्तर तस्तार, तस्तर तस्तरिव तस्तरिम । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे तस्तरिषे तस्तराथे तस्तरिध्वे तस्तरे तस्तरिवहे तस्तरिमहे । स्तर्ता स्तर्तारौ स्तर्तारः स्तर्तासि । स्तर्तासे । स्तारिष्याति । स्तरिष्यते । स्तृणोतु, स्तृणुतात् स्तृणुताम् स्तृण्वन्तु । स्तृ-णुताम् स्तृण्वाताम् स्तृण्वत । अस्तृणोत् अस्तृणुताम् अस्तृ-ण्वन् । अस्तृणुत अस्तृण्वाताम् अस्तृण्वत । स्तृणुयात् स्तृणुयाताम् स्तृणुयुः । स्तृण्वीत स्तृणीयाताम् स्तृण्वीरन् । स्तर्यात् स्तर्यास्ताम् स्तर्यासुः । स्तारिषीष्ट स्तारिषीयास्ताम् स्त-रिषीरन्, स्तृषीष्ट स्तृषीयास्ताम् स्तृषीरन् । अस्तार्षीत् अस्ता-र्ष्टाम् अस्तार्षुः । अस्तरिष्ट अस्तारिषाताम् अस्तरिषत । अस्तृत अस्तृषाताम् अस्तृषत । अस्तारिष्यत् । अस्तारिष्यत ॥

४—धूञ् = कम्पन, कांपना, कम्पाना ॥

धूनोति धूनुतः धून्वान्ति । धूनुते धून्वाते धून्वते । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः दुधुविथ, दुधोथ । दुधुवे दुधुवाते दुधु-विरे । धोता, धविता धोतासि । धोतासे । धोष्यति । धविष्यति

धोष्यते, धविष्यते । धूनोतु, धूनुतात् धूनुताम् धून्वन्तु । धूनुताम् धून्वाताम् धून्वताम् । अधूनोत् अधूनुताम् अधून्वन । अधूनुत अधून्वाताम् अधून्वत । धूनुयात् धूनुयाताम् धूनुयुः । धून्वीत धून्वीयाताम् धून्वीरन । धूयात् धूयास्ताम् धूयासुः । धोषीष्ट धोषीयास्ताम् धोषीरन, धविषीष्ट धविषीयास्ताम् धविषीरन । अधौषीत् अधौष्टाम् अधौषुः, अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविषुः । अधोष्ट अधोषाताम् अधोषत, अधविष्ट अधविषाताम् अधविषत । अधोष्यत्, अधविष्यत् । अधोष्यत, अधविष्यत ॥

उत्पतनम् = उड़ना, ऊपरकोजाना । निपतनम् = गिरना । मोचनम् = छोड़ना । पेशनम् = पीसना । प्रतिक्षणम् = हरवक्त । उत्पादनम् = पैदाकरना । तर्पणम् = खुशकरना, तृप्ति । खननम् = खोदना । धरणम् = धरना । जननम् = पैदाइश । मरणम् = मौत । गमनम् = जाना । आगमनम् = आना । श्रवणम् = सुनना । दर्शनम् = देखना । स्पर्शनम् = छूना । मननम् = मानना ।

भाषा बनाओ ।

सुनोमि सोमं न चिनोमिपुष्पम् । स्तृणोतु पात्राणि समानीमानि । धूनोति चम्पकवनानि समीरणोऽयम् निपतनं शिखि

रात् सरलं सखे ! नहितथोत्पतनं भवतीतिदिक् । प्रतिक्षणं धर्म पथं व्रजामि । मोदते जननंश्रुत्वा मरणं च विषीदति ॥

संस्कृत बनाओ ।

सोमके रसको निकालताहू फूलों को इकट्ठा नहीं करता । आप इन सब वर्तनों को ढांकदें । यह वायु चमेलीके वनों को कंपाता है । हे मित्र! पर्वतसे गिरना सहज है परन्तु उसपर चढ़ना कठिन है । हरवक्त धर्मके मार्गपर चलताहूं। वह जन्मको सुनके प्रसन्न होता है और मृत्युको सुनके दुःखित होता है ॥

अथ तुदादि गणप्रकरणम् ॥

१—तुद = पीडा, दुःख, चुभना ॥

लट्—तुदति तुदतः तुदन्ति तुदसि तुदथः तुदथ तुदामि तुदावः तुदामः । तुदते तुदेते तुदन्ते तुदसे तुदेथे तुदध्वे तुदे तुदावहे तुदमहे । लिट्—तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः तुतोदिथ, तुतोत्थ तुतुदथुः तुतुद तुतोद तुतुदिव तुतुदिम। तुतुदे तुतुदाते तुतुदिरे तुतुदिषे तुतुदाथे तुतुदिध्वे तुतुदे तुतुदिवहे तुतुदिमहे। तोत्ता। तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु, तुदतात् तुदताम् तुदन्तु तुद, तुदतात् तुदतम् तुदत तुदानि तुदाव तुदाम। तुदताम् तुदेताम् तुद

न्ताम् तुदस्व तुदेथाम् तुदध्वम् तुदै तुदावहै तुदामहै। लङ्—अतुदत् अतुदताम् अतुदन् अतुदः अतुदतम् अतुदत अतुदम् अतुदाव अतुदाम। अतुदत अतुदेताम् अतुदन्त अतुदथाः अतुदेथाम् अतुदध्वम् अतुदे अतुदावहि अतुदामहि। वि० लिङ्-तुदेत् तुदेताम् तुदेयुः तुदेः तुदेतम् तुदेत तुदेयम् तुदेव तुदेम। तुदेत तुदेयाताम् तुदेरन् तुदेथाः तुदेयाथाम् तुदेध्वम् तुदेय तुदेवहि तुदेमहि। आ० लिङ्-तुद्यात् तुद्यास्ताम् तुद्यासुः तुद्याः तुद्यास्तम् तुद्यास्त तुद्यासम् तुद्यास्व तुद्यास्म। तुत्सीष्ट तुत्सीयास्ताम तुत्सीरन् तुत्सीष्ठाः तुत्सीयास्थाम् तुत्सीध्वम् तुत्सीय तुत्सीवहि तुत्सीमहि। लुङ्—अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः। अतौत्सीः अतौत्तम् अतौत्त अतौत्सम् अतौत्स्व अतौत्स्म। अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत अतुत्थाः अतुत्साथाम् अतुद्ध्वम् अतुत्सि अतुत्स्वहि अतुत्स्महि। अतोत्स्यत्। अतोत्स्यत ॥

२-नुद = प्रेरणाकरना, उसकाना ॥

नुदति नुदतः नुदन्ति। नुदते नुदेते नुदन्ते। नुनोद नुनुदतुः नुनुदुः। नुनुदे नुनुदाते नुनुदिरे। नोत्ता। नोत्स्यति। नोत्स्यते। नुदतु। नुदताम्। अनुदत्। अनुदत। नुदेत्। तु

देत । नुद्यात् । नुत्सीष्ट । अनौत्सीत् अनुत्त । अनोत्स्यत् । अनोत्स्यत ॥

३-भ्रस्ज = पकाना, भूनना ।

भृज्जाति भृज्जतः भृज्जन्ति । भृज्जते भृज्जेते भृज्जन्ते । बभर्ज बभर्जतुः बभर्जु बभर्जिथ, बभर्ष्ठ बभर्जथुः बभर्ज बभर्ज बभर्जिव बभर्जिम-पक्षे-बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः बभ्रज्जु बभ्रज्जिथ, बभ्रष्ठ बभ्रज्जथुः बभ्रज्ज बभ्रज्ज बभ्रज्जिव बभ्रज्जिम । बभर्जे बभर्जाते बर्भाजिरे बभर्जिषे बभर्जाथे बभर्जिध्वे बभर्जे बभर्जिवहे बभर्जिमहे-पक्षे-बभ्रज्जे बभ्रज्जाते बभ्रज्जिरे बभ्रज्जिसे बभ्रज्जाथे बभ्रज्जिध्वे बभ्रज्जे बभ्रज्जिवहे बभ्रज्जिमहे। भर्ष्टा भर्ष्टारौ भर्ष्टारः । भ्रष्टा भ्रष्टारौ भ्रष्टारः । भर्क्ष्यति, भ्रक्ष्यति। भर्क्ष्यते, भ्रक्ष्याति । भृज्जतु । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत । भृज्जेत् भृज्जेत । भृज्ज्यात् । भर्क्षीष्ट, भर्क्षीयास्ताम् भर्क्षीरन्, भ्रक्षीष्ट भ्रक्षीयास्ताम् भ्रक्षीरन्। अभार्क्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्क्षुः, अभ्राक्षीत् अभ्राष्टाम् अभ्राक्षुः । अभर्ष्ट अभर्क्षाताम् अभर्क्षत, अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षत। अभर्क्ष्यत्, अभ्रक्ष्यत्। अभर्क्ष्यत, अभ्रक्ष्यत ॥

४—कृष = खोदना, खींचना, हलचलाना ॥

कृषति, कृषते । चकर्ष चकृषतुः चकृषुः चकर्षिथ, चकर्ष्ठ चकृषथुः चकृष चकर्ष चकृषिव चकृषिम । चकृषे चकृषाते चकृषिरे चकृषिषे चकृषाथे चकृषिध्वे चकृषे चकृषिवहे चकृषिमहे । कर्ष्टा कर्ष्टारौ कर्ष्टारः, क्रष्टा क्रष्टारौ क्रष्टारः । कर्क्ष्यति, क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यते, क्रक्ष्यते । कृषतु । कृषताम् । अकृषत् । अकृषत । कृषेत् कृषेत । कृष्यात् । कर्क्षीष्ट, कृक्षीष्ट अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत् । अकृक्षत, अकर्क्षत । अकर्क्ष्यत्, अक्रक्षत् । अकर्क्ष्यत, अकृक्षत ।

५—मिल = संगम, मिलना ॥

मिलति, मिलते । मिमेल मिमिलतुः मिमिलुः । मिमिले मिमिलाते मिमिलिरे । मेलिता मेलितारौ मेलितारः मेलितासि । मेलितासे । मेलिष्यति, मेलिष्यते । मिलतु । मिलताम् । अमिलत् । अमिलत । मिलेत् । मिलेत । आ० लिङ्—मिल्यात् । मेलिषीष्ट अमेलीत् अमेलिष्टाम् अमेलिषुः । अमेलिष्ट अमेलिषाताम् अमेलिषत । अमेलिष्यत् । अमेलिष्यत ॥

६—मुच्लृ = मोचन, छोड़ना ॥

मुञ्चति । मुञ्चते । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः मुमोचिथ,

मुमोक्थ । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । मोक्ता । मोक्ष्यति । मोक्ष्यते । मुञ्चतु । मुञ्चताम् । अमुञ्चत् । अमुञ्चत । मुञ्चेत् मुञ्चेत । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् अमुचताम् अमुचन् । अमुक्त अमुक्षाताम् अमुक्षत । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत ॥

७–लुप्लृ = छेदन, काटना ।

लुम्पति । लुम्पते । लुलोप लुलुपतुः लुलुपुः । लुलुपे लुलुपाते लुलुपिरे।लोप्ता।लोप्स्यति।लोप्स्यते।लुम्पतु। लुम्पताम् अलुम्पत् । अलुम्पत । लुम्पेत् । लुम्पेत । लुप्यात् लुप्सीष्ट । अलुपत् अलुपताम् अलुपन् । अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत अलोप्स्यत् । अलोप्स्यत ॥

८ विद्लृ = लाभ, लेना, पाना ॥

विन्दति । विन्दते । विवेद विविदतुः विविदुः विवेदिथ, विवेत्थ । विविदे विविदाते विविदिरे । वेत्ता । वेत्स्यति । वेत्स्यते।विन्दतु।विन्दताम्।अविन्दत्।अविन्दत विन्देत्।विन्देत विद्यात् वित्सीष्ट। अविदत् अविदताम् अविदन् । अवित्त अवित्साताम् अवित्सत । अवेत्स्यत् । अवेत्स्यत ॥

९—सिच = क्षरण, बखेरना, सींचना ॥

सिञ्चति । सिञ्चते । सिषेच सिषिचतुः सिषिचुः सिषेचिथ, सिषेक्थ । सिषिचे सिषिचाते सिषिचिरे । सेक्ता । सेक्ष्यति। सेक्ष्यते । सिञ्चतु । सिञ्चताम् । असिञ्चत् । असिञ्चत । सिञ्चेत् । सिञ्चेत । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । असिचत् । असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत । असेक्ष्यत् । असेक्ष्यत ॥

१०-लिप = लीपना, पोतना, देहचढ़ाना ॥

लिम्पति । लिम्पते । लिलेप । लिलिपे । लेप्ता । लेप्स्यति । लेप्स्यते । लिम्पतु । लिम्पताम् । अलिम्पत् । अलिम्पत । लिम्पेत् । लिम्पेत । लिप्यात् । लिप्सीष्ट। अलिपत् । अलिप्त। अलेप्स्यत् । अलेप्स्यत ॥

भाषा बनाओ ।

शठा न मुञ्चन्ति हठं कदापि । भृज्जन्ति शाकानि कृषीवला इमे । मिलामिमित्र न जहामि पौरुषम् । तुदन्ति चरणे कुसुमानीमानि ? । कृषति कूपजलं तव धीवरी । क्षेत्र लुम्पन्ति लावकाः । पुत्रान् विन्दावहै सतः । सिञ्चस्वाऽऽम्रस्यपादपम् । अङ्गणं नहि लिम्पन्ति,लेप्स्यन्ति यज्ञमन्दि-

रम् । मोक्ष्यामि गृहबन्धनम् । आखवो मम वस्त्राणि पुम्पन्ति त्वं न पश्यसि ॥

संस्कृत बनाओ ॥

मूर्ख अपनी ज़ोराबरी को कभी नहीं छोड़ते। ये किसान शाक पकाते हैं। मित्रोंसे मिलताहूं पुरुषार्थ नहीं छोड़ता हूं। क्या ये फूल तुम्हारे पैरमें चुभते हैं। तेरी कहारी कुये से पानी खींचती है। काटनेवाले खेत काटते हैं। हमदोनोंको अच्छे पुत्र मिलें। तू आमके बृक्षको सींच। वे आंगन को नहीं लीपते यज्ञमन्दिर को लीपेंगे। घरके बन्धनको छोडूंगा। तू नहीं देखता चूहे मेरे कपड़े काटते हैं ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥

११—कृती = छेदन, कृन्तन, काटना कतरना ॥

कृन्तति कृन्ततः कृन्तन्ति। चकर्त चकृततुः चकृतुः चकर्तिथ चकृतथुः चकृत चकर्त चकृतिव चकृतिम। कर्तिता। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति अकृन्तत् कृन्तेत् कृत्यात् कृत्यास्ताम् कृत्यासुः। कृन्ततु। अकर्तीत् अकर्तिष्टाम् अकर्तिषुः अकर्तिष्यत् अकर्त्स्यत ॥

१२–खिद = दुःख, खेद, कष्ट ।

खिन्दति । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः चिखेदिथ, चिखेत्थ, खेत्ता । खेत्स्यति खिन्दतु । अखिन्दत् खिन्देत् । खिद्यात् । अखैत्सीत् अखैत्ताम् अखैत्सुः । अखेत्स्यत् ॥

१३–पिश = अवयव करना, पीसना ॥

पिंशति । पिपेश पिपिशतुः पिपिशुः । पेशिता । पेशिष्यति पिंशतु । अपिंशत् पिंशेत् । पिश्यात् । अपेशीत् अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । अपेशिष्यत् ॥

१४–ओव्रश्चू = छेदन, काटना ॥

वृश्चति । वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चुः वव्रश्चिथ व्रश्चिता, व्रष्टा व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्चतु । अवृश्चत् वृश्चेत् । वृश्च्यात् वृश्च्यास्ताम् वृश्च्यासुः । अव्रश्चीत् अव्राश्चिष्टाम् अव्रश्चिषुः । अव्रश्चिष्यत् अव्रक्ष्यत् ॥

१५–व्यच = बहाना, ठगई ॥

विचति । विव्याच विविचतुः विविचुः विव्यचिथ विवि-चथुः विविच विव्याच, विव्यच विविचिव विविचिम । व्य-चिता । व्यचिष्यति । विचतु । अविचत् । विचेत् । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्याचिष्यत् ॥

१६—उछि = उन्छ, सिला चुगना ॥

उन्छति । उन्छाञ्चकार, उन्छाम्बभूव, उन्छामास । उन्छिता । उन्छिष्यति । उन्छतु । औन्छत् । उन्छेत् । उन्छ्यात् । औन्छीत् । औन्छिष्यत् ॥

१७-ऋच्छ = गति, मुर्छा, मूर्तिभाव, अचेतन ॥

ऋच्छति । आनर्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति । ऋच्छतु । आर्च्छत् । ऋच्छेत् । ऋच्छ्यात् । आर्च्छीत् । आर्च्छिष्यत् ॥

१८—उज्झ = त्याग, छोड़ना ॥

उज्झति । उज्झाञ्चकार, उज्झामास, उज्झाम्बभूव । उज्झिता । उज्झिष्यति । उज्झतु । औज्झत् । उज्झेत् । उज्झ्यात् । औज्झीत् । औज्झिष्यत् ॥

१६—लुभ = विमोहन, लुभाना ॥

लुभति । लुलोभ लुलुभतुः लुलुभुः । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । लुभतु । अलुभत् । लुभेत । लुभ्यात् । अलोभीत् अलोभिष्यत् ॥

२०, २१—तृप, तृम्फ = तृप्ति, तर्पण ॥

तृपति । ततर्प ततृपतुः ततृपुः । तर्पिता । तर्पिष्यति । तृपतु ।

अतृपत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पीत् । अतर्पिष्यत् ॥ तृम्फति । ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् । तृम्फेत् तृफ्यात् । अतृम्फीत् । अतृम्फिष्यत् ॥

२२, २३—मृड, पृड = सुखन, सुखपाना ॥

मृडति । ममर्ड । मर्डिता । मर्डिष्यति । मृडतु । अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अमर्डीत् । अमर्डिष्यत् ॥ पृडति । पपर्ड । पर्डिता । पर्डिष्यति । पृडतु । अपृडत् । पृडेत् । पृड्यात् । अपर्डीत् । अपर्डिष्यत् ॥

२४-शुन = ज्ञान, गमन, प्राप्ति ॥

शुनति । शुशोन । शोनिता । शोनिष्यति । शुनतु । अशुनत् शुनेत् । शुन्यात् । अशोनीत् । अशोनिष्यत् ॥

२५—इष = इच्छा, चाह ॥

इच्छति । इयेष ईषतुः ईषुः । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इच्छतु । ऐच्छत् । इच्छेत् । इष्यात् । ऐषीत् ऐषिष्यत् ॥

व्याजीकरणम् = ठगना । वशीकरणम् = वसमें करना । मिश्रीकरणम् = मिलाना । परित्राणम् = रक्षण, बचाव । आसन्नम् = पास । विकसनम्=खिलन । विचरणम् = बहुत बयान । निस्तरणम् = निस्तार ।

भाषा बनाओ ।

धर्ममूलं न कृन्ततु । किं पिंशसि भो वृद्धे ? खिन्दामि गोवधं श्रुत्वा निन्दामि मांसभक्षकान् । उञ्छाञ्चकार धान्यंप्रथितः कणादः । आनर्छ गजपातेन । उज्झन्ति काष्ठानि जलानीमानि । अलोभिषं तव वचनेन भ्रातः ! । अतर्पिषनो भवतो जलेन । मृडन्ति लोका द्रविणेन विश्वे । पृडन्ति बोधेन विवेकिनः सदा । अहं ग्रामं शुनानि किम् ? नैषिष्यामि परित्राणं तावकं न कदाचन ॥

संस्कृत बनाओ ।

आप धर्म की जड़ न काटें । ऐ बुढिया क्या पीसती है । गोवध सुनके दुःखित होताहूं और मांसाशियों की निन्दा करताहूं । प्रसिद्ध कणादमुनिने सिल्लाचुगा था । वह हाथीसे गिरने से वेहोश होगया । ये लकड़ी जलको छोड़ती हैं । हे भाई तेरे वचन से लोभमें आगया । आपके जलसे मैं तृप्त नहीं हुआ। सब पुरुष धनसे सुखी होते हैं ज्ञानी जन ज्ञानसे सुखी होते हैं।क्या मैं गांवको जाऊं। मैं तेरी रक्षा कभी नहीं चाहता॥

२६—कुट = कुटिलता, खोटाई ॥

कुटति । चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः चुकोटिथ । कुटिता । कुटि-

ष्याति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् । कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्यत् ॥

२७-पुट = संश्लेषण, चिपटना ॥

पुटति । पुपोट पुपुटतुः पुपुटुः पुटिता । पुटिष्याति । पुटतु । अपुटत् । पुटेत् । पुट्यात् । अपुटीत् । अपुटिष्यत् ॥

२८-स्फुट = विकसन, खिलना ॥

स्फुटति । पुस्फोट पुस्फुटतुः पुस्फुटुः । स्फुटिता । स्फुटिष्याति स्फुटतु । अस्फुटत् । स्फुटेत् । स्फुट्यात् । अस्फुटीत् । अस्फुटिष्यत्

२९, ३०-स्फुर, स्फुल = संचलन, फुरना, चलना, फुरती करना ॥

स्फुराति । पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्याति । स्फुरतु । अस्फुरत् । स्फुरेत् । स्फुर्यात् । अस्फुरीत् । अस्फुरिष्यत् ॥ एवं 'स्फुल' ॥

३१-णू = स्तवन, तारीफ़ ॥

नुवति नुवतः नुवन्ति । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः नुनविथ नुनुवथुः नुनुव नुनाव, नुनव नुनुविव नुनुविम नुविता । नुविष्याति । नुवतु । अनुवत् । नुवेत् । नूयात् । अनुवीत् । अनुविष्यत् ॥

३२-टुमस्जो = शुद्धि, शोधन स्नान ॥

मज्जति । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः ममज्जिथ, मम-

ङ्क्थ ममज्जथुः ममज्ज ममज्ज ममज्जिव ममज्जिम । मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः अमाङ्क्षीः अमाङ्क्तम् अमाङ्क्त अमाङ्क्षम् अमाङ्क्ष्व अमाङ्क्ष्म । अमङ्क्ष्यत् ॥

३३–रुजो = भंग, टूटना खराबी ।

रुजति । रुरोज रुरुजतुः रुरुजुः । रोक्ता । रोक्ष्यति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् अरौक्षुः । अरोक्ष्यत् ॥

३४–भुजो = कौटिल्य, कुटिलता, खोटापन ।

भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति । भुजतु । अभुजत् भुजेत् । भुज्यात् । अभौक्षीत् । अभोक्ष्यत् ॥

३५–विश = प्रवेश, घुसना ॥

विशति । विवेश । वेष्टा वेक्ष्यति । विशतु । अविशत् । विशेत् । विश्यात् । अवैक्षीत् । अवेक्ष्यत् ॥

३६–मृश = आमर्शन, विचार ॥

मृशति । ममर्श ममृशतुः ममृशुः ममर्शिथ, ममर्ष्ठ । म्रष्टा मर्ष्टा । म्रक्ष्यति, मर्क्ष्यति । मृशतु । अमृशत् । मृशेत् । मृश्यात् । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । अम्रक्ष्यत्, अमर्क्ष्यत्

३७–षदॢ (सद्)अवयवपृथक्करना.दुःखीहोना

सीदति । ससाद सेदतुः सेदुः। सत्ता । सत्स्यति । सीदतु असीदत् । सीदेत् । सद्यात् । असदत् । असत्स्यत् ॥

३८ शदॢ (शद्)–शातन, विशीर्णहोना, विखरना ॥

शीयते शीयेते शीयन्ते ! शशाद शेदतुः शेदुः । शत्ता । शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत । शीयेत । शद्यात् । अशदत्। असत्स्यत् ॥

३६–कॄ = विक्षेप, वखेरना ॥

किरति । चकार चक्रतुः चक्रुः । करिता, करीता। करिष्यति, करीष्यति । किरतु । अकिरत् । किरेत् । कीर्यात् । अकारीत् । अकरिष्यत्. अकरीष्यत् ॥

४०–गॄ = निगरण, निगलना ॥

गिरति, गिलति । जगार, जगाल । गारिता, गरीता,गालिता, गलीता । गारिष्यति गरीष्यति, गालिष्यति, गलीष्यति । गिरतु, गिलतु । अगिरत् । अगिलत् । गिरेत्, गिलेत् । गीर्यात् गिल्यात् । अगारीत्, अगालीत् ।अगारिष्यत्,अगरीष्यत् ,अगालिष्यत्, अगलीष्यत् ॥

४१—प्रच्छ = ज्ञीप्सा, जानने की इच्छा, पूछना॥

पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः पप्रच्छिथ,पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति । पृच्छतु । अपृच्छत् । प्रच्छेत् । पृच्छयात् । अप्राक्षीत् अप्रक्ष्यत् ॥

अथात्मनेपादिनः ॥

४२—मृङ् = प्राणत्याग, मरना ॥

म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । ममार मम्रतुः मम्रुः ममरिथ, ममर्थ । मर्ता । मरिष्यति । म्रियताम् म्रियेताम् म्रियन्ताम् । अम्रियत अम्रियेताम् अम्रियन्त।म्रियेत म्रियेयाताम् म्रियेरन्। मृषीष्ट मृषीयास्ताम् मृषीरन् । अमृत अमृषाताम् अमृषत । अमरिष्यत् ॥

४३—पृङ् = व्यायाम, व्यापार, कार्यकरना ॥

इसका प्रयोग वी आङ् पूर्वक होता है । व्याप्रियते। व्या-पप्रे । व्यापर्ता । व्यापरिष्यते । व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्रियेत । व्यापृषीष्ट । व्यापृत । व्यापरिष्यत ॥

४४—जुषी = प्रीति, सेवा करना॥

जुषते । जुजुषे । जोषिता । जोषिष्यते । जुषताम् । अजु-षत । जुषेत । जोषिषीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिष्यत ॥

४५-ओ-विजी = भय, चलना ॥

इस धातुका प्रयोग 'उत' पूर्वक होता है । उद्विजते । उद्विजे । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । उद्विजताम् । उदविजत । उद्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट । उदविजिष्यत ॥

भाषाबनाओ ॥

कुटाति देवलकस्तव मन्दिरे । पुटाति मित्रगणं नृपते: सुत: । यस्योद्यान वने स्फुटन्ति सततं वल्लीषु पुष्पच्छद: । स्फुरान्ति-सैनिका: समे । वयं नुवामो जगदीशमेव । मज्जन्ति बाला-स्सरस: प्रतीरे । पीडया रुजति शीषम् । सर्पा भुजन्ति सर्वत्र । विशन्तु वेश्या न कदापि मे गृहम् । मृषामिशास्त्रं दिवसे सदाहम् । शिशु: शीतेन सीदति । मित्रं दृष्ट्वाप्रसीदामि विषीदामिरिपुं तथा । शीयन्ते रुण्डमुण्डानि सैनिकानां रणे-सदा । धान्यं किरन्ति मानवा: । गिलन्ति पशवो घासम् । पृच्छन्तु यदि प्रच्छनम् । जानातिमात्रां च तथा क्षमांच तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा । सम्मानाद् ब्राह्मणोनित्यमुद्विजेत विषादिव ॥

संस्कृतबनाओ ॥

तेरे मन्दिर में पुजारी कुटिलता करता है । राजा का

लड़का मित्रों के साथ मिलता है। जिसके बाग और वनमें सर्वदा वेलोंमें कलियां खिलती हैं। फौजके आदमी फुरती करते हैं।। हम परमात्माकाही स्तवन करते हैं। तालाबके किनारे पर बालक स्नान करतेहैं। पीडासे शिर पीडित है। सांप सब जगह टेढ़े चलते हैं। रण्डी मेरे घरमें कभी न घुसनें पावें। दिनमें सदा मैं शास्त्रका विचार करता हूं। लड़का शरदी से दुःखी होता है। मित्रको देखकर खुश होता हूं शत्रुको देखकर नाखुश। सिपाहियों के धड़ और शिर युद्धमें सदा कटते हैं। मनुष्य अन्नको फैलाते हैं। पशु घासको निगलते हैं। आपको जो कुछ पूछना है वह पूछें। जो क्षमा तथा मात्राको जानता है वैसे राजाको सम्पूर्ण श्री सेवती हैं प्रतिष्ठा से ब्राह्मण सदा विषकी नाईं डरे।

अथरुधादिगणप्रकरणम्।

१–रुधिर् = आवरण, छादन; रोकना; ढाकना

लट्–रुणद्धि रुन्धः रुन्धन्ति रुणत्सि रुन्धः रुन्ध रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः। रुन्धे रुन्धाते रुन्धते रुन्त्से रुन्धाथे रुन्ध्वे रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे। लिट् रुरोध रुरुधतुः

रुरुधुः रुरोधिथ, रुरोद्ध रुरुधथुः रुरुध रुरोध रुरुधिव रुरुधिम । रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे । लुट्—रोद्धा रोद्धारौ रोद्धारः रोद्धासि, रोद्धासे । लृट्—रोत्स्यति । रोत्स्यते । लोट्-रुणद्धु, रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध रुणधानि रुणधाव रुणधाम रुन्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् रुन्त्स्व रुन्धाथाम् रुन्ध्वम् रुणधै रुणधावहै रुणधामहै । लङ्—अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धन् अरुणत्, अरुणः अरुन्धम् अरुन्ध अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत अरुन्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्ध्महि । वि० लिङ्—रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन् । आ० लिङ् रुध्यात् रुध्यास्ताम् रुध्यासुः । रुत्सीष्ट रुत्सीयास्ताम् रुत्सीरन् । लुङ्—अरौत्सीत् अरौद्धाम् अरौत्सुः अरौत्सीः अरौद्धम् अरौद्ध अरौत्सम् अरौत्स्व अरौत्स्म । अरुधत् अरुधताम् अरुधन् । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत अरुद्धाः अरुत्साथाम् । अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत ॥

२—भिदिर् = विदारण, फाडना, चीरना ॥

भिनत्ति भिन्तः भिन्दन्ति भिनत्सि भिन्थः भिन्थ । भिनद्मि

भिन्द्वः भिन्द्मः । भिन्ते भिन्दाते भिन्दते भिन्त्से भिन्दाथे भिन्ध्वे भिन्दे भिन्द्वहे भिन्द्महे । बिभेद बिभिदतुः बिभिदुः बिभेदिथ, बिभेत्थ बिभिदथुः बिभिद बिभेद बिभिदिव बिभिदिम । बिभिदे बिभिदाते बिभिदिरे बिभिदिषे । भेत्ता भेत्तारौ भेत्तारः भेत्तासि । भेत्तासे । भेत्स्यति । भेत्स्यते । भिनत्तु । भिन्तात् भिन्ताम् भिन्दन्तु भिन्धि, भिन्तात् भिन्तम् भिन्त भिनदानि भिनदाव भिनदाम । भिन्ताम् भिन्दाताम् भिंदताम् भिन्त्स्व भिन्दाथाम् भिन्ध्वम् भिनदै भिनदावहै भिनदामहै । अभिनत् अभिन्ताम् अभिन्दन् अभिनः, अभिनत् अभिन्तम् अभिन्त अभिनदम् अभिन्द्व अभिन्द्म अभिन्त अभिन्दाताम् अभिन्दत अभिन्थाः अभिन्दाथाम् अभिन्ध्वम् अभिन्दि अभिन्द्वहि अभिन्द्महि। भिन्द्यात् भिन्द्याताम् भिन्द्युः। भिन्दीत भिन्दीयाताम् भिन्दीरन् । भिद्यात् भिद्यास्ताम् भिद्यासुः । भित्सीष्ट भित्सीयास्ताम् भित्सीरन् । अभैत्सीत् अभैन्ताम् अभैत्सुः अभैत्सीः । अभिदत् अभिदताम् अभिदन् अभित्त अभित्साताम् अभित्सत । अभेत्स्यत् । अभेत्स्यत ॥

३—छिदिर् = द्वैधीकरण, छेदन, फोड़ना ॥

छिनत्ति । छिन्ते । चिच्छेद चिच्छिदतुः चिच्छिदुः । चिच्छिदे चिच्छिदाते चिच्छिदिरे । छेत्ता । छेत्स्यति । छेत्स्यते । छिनत्तु । छिन्ताम् । अच्छिनत् । अच्छिन्त । छिन्द्यात् छिन्दीत । छिद्यात् । छित्सीष्ट । अच्छैत्सीत्, अच्छिदत् । अच्छित्त अच्छित्साताम् । अच्छित्सत । अच्छेत्स्यत् । अच्छेत्स्यत

४—युजिर् = योग जोड़ना ॥

युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति युनक्षि युङ्क्थः युङ्क्थ युनज्मि युञ्ज्वः युञ्ज्मः । युङ्क्ते युञ्जाते युञ्जते युङ्क्षे युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे । युयोज युयुजतुः युयुजुः । युयुजे युयुजाते युयुजिरे । योक्ता । योक्ष्यति योक्ष्यते । युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्ताम् युञ्जन्तु युङ्ग्धि, युङ्क्तात् युङ्क्तम् युङ्क्त । युनजानि युनजाव युनजाम । युङ्क्ताम् युञ्जाताम् युञ्जताम् युङ्क्ष्व युञ्जाथाम् युङ्ग्ध्वम् युनजै युनजावहै युनजामहै । अयुनक्, ग् अयुङ्क्ताम् अयुञ्जन् । अयुङ्क्त अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत । युञ्ज्यात् । युञ्जीत । युज्यात् युक्षीष्ट । अयुजत्, अयौक्षत् । अयुक्त अयुक्षाताम् अयुक्षत । अयोक्ष्यत् । अयोक्ष्यत

५—रिचिर् = विरेचन, दस्त आना, खाली करना

रिणक्ति रिङ्क्तः रिञ्चन्ति । रिङ्क्ते रिञ्चाते रिञ्चते । रिरेच

रिरिचतुः रिरिचुः । रिरिचे रिरिचाते रिरिचिरे । रेक्ता । रेक्ष्यति । रेक्ष्यते । रिणक्तु । रिङ्क्ताम् । अरिणक् अरिङ्क्ताम् अरिञ्चन् । अरिङ्क्त अरिञ्चाताम् अरिञ्चत । रिञ्च्यात् । रिञ्चीत रिच्यात् । रिक्षीष्ट । अरिचत्, अरैक्षीत् । अरिक्त । अरिक्षाताम् अरिक्षत । अरेक्ष्यत् । अरेक्ष्यत ॥

६—विचिर् = पृथग्भाव, अलगहोना ॥

विनक्ति । विङ्क्ते । विवेच । विविचे । वेक्ता । वेक्ष्याति । वेक्ष्यते । विनक्तु । विङ्क्ताम् । अविनक् । अविङ्क्त । विञ्च्यात् । विञ्चीत् । विच्यात् । विक्षीष्ट । अविचत्, अवैक्षीत् । अविङ्क्त । अवेक्ष्यत् । अवेक्ष्यत ॥

७—क्षुदिर् = सम्पेषण, पीसना, चूराकरना ॥

क्षुनात्ति क्षुन्तः क्षुन्दान्ति । क्षुन्ते क्षुन्दाते क्षुन्दते । चुक्षोद चुक्षुदतुः चुक्षुदुः । चुक्षुदे चुक्षुदाते चुक्षुदिरे । क्षोत्ता । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते । क्षुनत्तु । क्षुन्ताम् क्षुन्दन्तु क्षुन्धि । क्षुन्ताम् क्षुन्दाताम् क्षुन्दताम् । अक्षुनत् अक्षुन्ताम् अक्षुन्दन् । अक्षुन्त अक्षुन्दाताम् अक्षुन्दत । क्षुन्द्यात् । क्षुन्दीत । क्षुद्यात् । क्षुसीष्ट । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत् अक्षौत्ताम् अक्षौत्सुः । अक्षुत्त अक्षुत्साताम् अक्षुत्सत । अक्षोत्स्यत् । अक्षोत्स्यत ॥

८--उच्छृदिर् = दीप्ति, देवन, प्रकाश ॥

उच्छृणत्ति । उच्छृन्ते । उच्चच्छर्द । उच्चछृदे उच्छर्दिता । उच्छर्दिष्यति । उच्छत्स्र्यति उच्छर्दिष्यते । उच्छृणत्तु । उच्छृन्ताम् । उदछृणत् । उदछृन्त । उच्छृन्द्यात् । उच्छृन्दीत । उच्छृद्यात् उच्छर्दिषीष्ट उदच्छृदत्, उदच्छर्दीत् । उदच्छृत्त उदच्छार्दिष्यत्, उदच्छत्स्र्यत् । उदच्छर्दिष्यत, उच्छत्स्र्यत ॥

९- उतृदिर् = हिंसा, अनादर ॥

तृणत्ति । तृन्ते । ततर्द ततृदतुः ततृदुः । ततृदे ततृदाते ततृदिरे । तर्दिता । तर्दिष्यति । तर्दिष्यते । तृणत्तु । तृन्ताम् अतृणत् अतृन्त । तृन्द्यात् । तृन्दीत् । तृद्यात् । तर्दिषीष्ट । अतृदत्, अतर्दीत् । अतर्दिष्ट । अतर्दिष्यत् । अतर्दिष्यत ॥ ।

कलत्रम् = स्त्री । अम्बरम् = वस्त्र, आकाश, आकिञ्चनः = दरिद्री, गरीब । कोकः चकई चकवा । कोविदः = पण्डित विभवः = ऐश्वर्य । तिग्मः = तीक्ष्ण । तुरुष्कः = तुरुकस्तानी विश्राणनम् = दान । उद्घाटनम् = खोलना । विश्रुतम् = प्रसिद्ध । स्फुटम् = स्पष्ट, साफ । वैधुर्यम् = अभाव । काञ्ची=

तगड़ी, करधनी । भव्यम् = कुशल । सरलम् = सीधा सुगम क्षणदा = निशा । आम्नायः = वेद। खेलनम् = क्रीडन, खेलन विपुलम् = बहुत । प्रौढः = प्रगल्भ, निपुण । कमनीयम् = सुन्दर । पुष्कलम् = बहुत । मुग्धः = मूर्ख । मोहः = अज्ञान

भाषा बनाओ ॥

मोहं रुणद्धि विमलो कुरुतेच बुद्धिं, सूतेच संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् । भिनत्ति वस्त्राणि गताक्षरोऽयम् । छिनद्मि बिल्वं न युनज्मि योगम् । विनक्तु मोहं न रिणक्तु धर्मम् । रामोऽतृणन्निशाचरान् । कोविदान् विश्रुतान् वेद्मि । कन्योच्छृणत्ति कन्दुकम् । स्फुटं न वदिष्यसि। तद्वचनादाम्ना यस्य प्रामाण्यम्॥

अथ परस्मैपदिनः ॥

१०-कृती = वेष्टन, लपेटना ॥

कृणत्ति कृन्तः कृन्तन्ति । चकर्त चकृततुः चकृतुः कर्तिता कर्तिष्यति । कृणत्तु, कृन्तात् कृन्ताम् कृन्तन्तु कृन्धि । अकृणत् कृन्त्यात् । कृत्यात् । अकर्तीत् । अकर्तिष्यत् ॥

११-१२-तृह, हिंसि = हिंसा, मारना, दुःखदेना॥

तृणेढि तृण्ढः तृंहन्ति तृणक्षि तृण्ढः तृण्ढ तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः ।

ततर्ह ततृहतुः ततृहुः । तर्हिता । तर्हिष्यति । तृणेढु, तृण्ढात् तृण्ढाम् तृंहन्तु तृण्ढि, तृण्ढात् तृण्ढम् तृण्ढ तृणहानि तृणहाव तृणहाम । अतृणेट् अतृण्ढाम् अतृंहन् अतृणेट् अतृण्ढम् अतृण्ढ अतृणहम् अतृंह अतृंह्म । तृंह्यात् । तृह्यात् । अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः । हिंसिता । हिंसिष्यति । हिनस्तु, हिंस्तात् हिंस्ताम् हिंसन्तु हिन्धि । अहिनस्त् अहिंस्ताम् अहिंसन् । हिंस्यात् हिंस्याताम् हिंस्युः । हिंस्यात् हिंस्यास्ताम् हिंस्यासुः । अहिंसीत् । अहिंसिष्यत् ॥

१३–उन्दी = क्लेदन, भिगोना, गीलाकरना ॥

उनत्ति उन्तः उन्दन्ति उनत्सि उन्थः उन्थ उनद्मि उन्द्वः उन्द्मः उन्दाञ्चकार, उन्दामास, उन्दाम्बभूव । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु औनत् औन्ताम् औन्दन् । उन्द्यात् । उद्यात् । औन्दीत् औन्दिष्यत् ।

१४–अञ्जू = प्रकटहोना, चिकना करना इच्छा, गति ॥

अनक्ति अङ्क्तः अञ्जन्ति । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः

आनञ्जिथ, आनङ्क्थ । अञ्जिता, अङ्क्ता । अञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति । अनक्तु, अङ्क्तात् अङ्क्ताम् अञ्जन्तु अङ्ग्धि । आनक् आङ्क्ताम् आञ्जन् आनक् आङ्क्तम् आङ्क्त आनजम् आञ्ज्व आञ्ज्म । अञ्ज्यात् । अज्यात् । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् आञ्जिषुः । आञ्जिष्यत् आङ्क्ष्यत् ॥

१५—तञ्चू = सङ्कोचन, सकोड़ना ॥

तनक्ति तङ्क्तः तञ्चन्ति । ततञ्च ततञ्चतुः ततञ्चुः । तञ्चिता, तङ्क्ता । तञ्चिष्यति, तङ्क्ष्यति । तनक्तु । अतनक् अतङ्क्ताम् अतञ्चन् । तञ्च्यात् । तच्यात् । अतञ्चीत् । अतञ्चिष्यत्, अतङ्क्ष्यत् ॥

१६—ओ—विजी = भय, कांपना ॥

विनक्ति विङ्क्तः विञ्जन्ति । विवेज विविजतुः विविजुः । वेजिता । वेजिष्यति । विनक्तु । अविनक् । विञ्ज्यात् । विज्यात् । अविजीत् अविजिष्टाम् अविजिषुः । अविजिष्यत् ॥

१७—शिष्—ऌ = विशेषण ॥

शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिशेष शिशिषतुः शिशिषुः । शेष्टा । शेक्ष्यति । शिनष्टु । अशिनट् अशिंष्टाम् अशिंषन् । शिंष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् । अशेक्ष्यत् ॥

१८–पिष्-ऌ = सञ्चूर्णन, पीसना ॥

पिनष्टि । पिपेष । पेष्टा । पेक्ष्यति । पिनष्टु । अपिनट् । पिं-ष्यात् । पिष्यात् । अपिषत् । अपेक्ष्यत् ॥

१९-भञ्जो=आमर्दन,भङ्गकरना,तोड़ना फोड़ना

भनक्ति । भङ्क्तः । भञ्जन्ति भनक्षि । बभञ्ज बभञ्जतुः बभञ्जुः बभञ्जिथ, बभङ्क्थ । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । अभनक् । भञ्ज्यात् । भज्यात् । अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः अभङ्क्ष्यत् ॥

२० भुज = पालन, भोजनकरना ॥

यहधातु पालन अर्थ में परस्मैपदी है और भोजन अर्थमें आत्मनेपदी रहता है। भुनक्ति भुङ्क्तः भुञ्जन्ति । बुभोज बुभुजतुः बुभुजुः । भोक्ता । भोक्ष्यति । भुनक्तु । अभुनक् भुञ्ज्यात् । भुज्यात् अभौक्षीत् अभौक्ताम् अभौक्षुः। अभोक्ष्यत् भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते। बुभुजे बुभुजाते बुभुजिरे । भोक्ता । भोक्ष्यते। भुङ्क्ताम्। अभुङ्क्त। भुञ्जीत । भुक्षीष्ट । अभुक्त अभुक्षाताम् अभुक्षत । अभोक्ष्यत ॥

२१–ञि-इन्धी = दीप्ति, चमक, जलना ॥

इन्धे । इन्धाञ्चक्रे, इन्धाम्बभूव, इन्धामास । इन्धिता ।

इन्धिष्यति।इन्धाम्।ऐन्ध।इन्धीत।इन्धिषीष्ट।ऐन्धिष्ट।ऐधिष्यत् ॥

२२-विद् = विचारना ॥

विन्ते विन्दाते विन्दते । विविदे विविदाते विविदिरे । वेत्ता । वेत्स्यते । विन्ताम् । अविन्त । विन्दीत । वित्सीष्ट । अवित्त अवित्साताम् अवित्सत । अवेत्स्यत ॥

कैङ्कर्यम् = दासत्व, सेवकाई । भाषणम् = कथन । विकत्थनम् = अपनी तारीफ । विकटः = विशाल, बड़ा । कटकः = सेना । मणालः = पन्नाला । खटिकः = खड़िया । ताम्रम् = तांबा । कथङ्कारम् = किसतरह । चिञ्चा = इमलीका वृक्ष।निघ्नम् = आधीन।पारदः = पारा।आपगा = नदी।आतङ्कः = रोग

भाषा-बनाओ ॥

बालः कृणत्ति पारदम् । व्याघ्रस्तृणेढि बालकम् । उनत्ति वस्त्राणि जलेन भृत्यः । अनक्तु विद्यां न भुनक्तु राज्यम् । तनक्ति पाणी कृपणो धनव्यये । वृक्षा वातेन विञ्जन्ति सर्पाद् विनक्ति बालकः । शिषन्ति गुरवः शिष्यान् । यवान् पिनष्टि धीवरी । भनक्षि कनकस्य घटं मदीयम् । दध्योदनं न भोक्ष्येऽहम् । भोक्ष्येऽहं मोदकान् सखे ! । इन्धते समिधः कुण्डे । विन्दे वेदान् न शास्त्राणि ।

संस्कृत बनाओ ॥

बालक पारेको लपेटता है। बाघ लड़के को मारता है। नौकर पानीसे कपड़े भिगोता है। आप विद्याको प्राप्त करें राज्य को न भोगें। कंजूस धनके खर्च करनेमें अपने हाथोंको सकोड़ता है। वृक्ष हवासे हिलते हैं और लड़का सांप से डरता है। गुरु लोग अपने शिष्यों को विशेष बनाते हैं। धीमरी जौ पीसती है।

अथ तनादिगण प्रकरणम् ॥

१-तनु = विस्तार, फैलाव।

तनोति तनुतः तन्वन्ति तनोषि तनुथः तनुथ तनोमि तनुवः तन्वः तनुमः, तन्मः। तनुते तन्वाते तन्वते तनुषे तन्वाथे तनुध्वे तन्वे तनुवहे तन्वहे तनुमहे, तन्महे। ततान तेनतुः तेनुः तेनिथ तेनथुः तेन ततान, ततन तेनिव तेनिम। तेने तेनाते तेनिरे तेनिषे तेनाथे तेनिध्वे तेने तेनिवहे तेनिमहे। तनिता। तनिष्यति। तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु तनु, तनुतात् तनुतम् तनुत तनवानि तनवाव तनवाम तनुताम् तन्वाताम् तन्वताम् तनुष्व तन्वाथाम् तनुध्वम् तनवै तनवावहै तनवामहै। अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् अतनोः

अतनुतम् अतनुत अतन्नवम् अतनुव, अतन्व अतनुम, अतन्म अतनुत अतन्वाताम् अतन्वत अतनुथाः अतन्वाथाम् अतनुध्वम् अतान्वि अतनुवाहि, अतन्वाहि अतनुमहि, अतन्महि। तनुयात् तनुयाताम् तनुयुः। तन्वीत् तन्वीयाताम् तन्वीरन्। तन्यात् तन्यास्ताम् तन्यासुः। तनिषीष्ट तनिषीयास्ताम् तनिषीरन। अतनीत्, अतानीत् अतनिष्टाम्, अतानिष्टाम् अतत, अतनिष्ट अतनिषाताम् अतनिषत अतथाः अतनिष्ठाः। अतनिष्यत्। अतनिष्यत ॥

२—षणु = दान, देना ॥

सनोति। सनुते। ससान सेनतुः सेनुः। सेने सेनाते सेनिरे। सनिता। सनिष्यति। सनिष्यते। सनतु। सनुताम्। असनोत् असनुताम् असन्वन्। असनुत असन्वाताम् असन्वत। सनुयात्। सन्वीत। सन्यात। सायात् सनिषीष्ट। असनीत् असानीत्। असात, असनिष्ट। असनिष्यत्। असनिष्यत ॥

३—क्षणु = हिंसा, दुःखदेना ॥

क्षणोति। क्षणुते। चक्षाण चक्षणतुः चक्षणुः। चक्षणे चक्षणाते चक्षणते। क्षणिता। क्षणिष्यति। क्षणिष्यते। क्षणोतु। क्षणुताम्। अक्षणोत्। अक्षणुत। क्षणुयात्। क्षु-

णवीत । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट । अक्षणीत् अक्षणिष्टाम् अक्षणिषुः । अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्यत् । अक्षणिष्यत ॥

४—क्षिणु = हिंसा, मारना, दुखदेन ॥

क्षिणोति । क्षिणुते । चिक्षेण चिक्षिणतुः चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति । क्षेणिष्यते । क्षिणोतु । क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षिणुत । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत । क्षिण्यात् । क्षेणिषीष्ट । अक्षित, अक्षेणिष्ट । अक्षेणिष्यत् । अक्षेणिष्यत ॥

५—तृणु = अदन, खाना, चरना ॥

तृणोति । तृणुते । ततर्ण ततृणतुः । ततृणे ततृणाते । तर्णिता । तर्णिष्यति । तर्णिष्यते । तृणोतु । तृणुताम् । अतृणोत् । अतृणुत । तृणुयात् । तृण्वीत । तृण्यात् । तर्णिषीष्ट । अतर्णीत् । अतृत, अतर्णिष्ट । अतृथाः, अतर्णिष्ठाः । अतर्णिष्यत् । अतर्णिष्यत ॥

६—डु-कृ-ञ् = करण, करना, बनाना ॥

करोति । कुरुते कुर्वाते कुर्वते कुरुषे कुर्वाथे कुरुध्वे । कुर्वे कुर्वहे कुर्महे । चकार चक्रतुः चक्रुः चकर्थ । चक्रे चक्राते चक्रि

रे। कर्ता। करिष्यति। करिष्यते। करोतु। कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम् कुरुष्व कुर्वथाम् कुरुध्वम् करवै करवावहै करवामहै। अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् अकरोः अकुरुतम् अकुरुत अकरवम् अकुर्व अकुर्म। अकुरुत अकुर्वाताम् अकुर्वत अकुरुथाः अकुर्वाथाम् अकुरुध्वम् अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः। कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन्। क्रियात् क्रियास्ताम् क्रियासुः कृषीष्ट कृषीयास्ताम् कृषीरन्। अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षुः। अकृत अकृषाताम् अकृषत। अकरिष्यत्। अकरिष्यत

अथात्मनेपदप्रकरणम् ॥

७—वनु = याचन, मांगना ॥

वनुते। ववने वनिता। वनिष्यते। वनुताम्। अवनुत। वन्वीत। वनिषीष्ट। अवनिष्ट, अवत अवनिषाताम् अवनिषत अवनिष्ठाः, अवथाः। अवनिष्यत ॥

८—मनु = अवबोधन, मानना, समझना ॥

मनुते। मेने। मनिता। मनिष्यते। मनुताम्। अमनुत। मन्वीत। मनिषीष्ट। अमनिष्ट, अमत। अमनिष्यत् ॥

भाषा बनाओ ॥

तनोति धर्म्मश्रुतिशास्त्रवार्णितम्। गुरुकुलं न सुनोति धनं

धनी । क्षिणोति सिंहं विपिने गजः किम् ? । सिंहा न तृणव-न्ति कदापि घासम् । अयं न सन्ध्यां कुरुते कदाचन । याचको वनुते महीम् । मन्वे वेदमतं परम् ॥

संस्कृत बनाओ ॥

वेद और शास्त्रमें जैसा वर्णन किया है वैसे धर्मको वह फैलाहै । यह धनी गुरुकुल के लिये धन नहीं देता । क्या हाथी वनमें सिंहको मारता है ?। सिंह कभीभी घास नहीं खाता । यह महात्मा कभीभी सन्ध्या नहीं करते । मांगिता भूमि मांगता है । वेदमतको सबसे अच्छा मानता हूं ॥

अथ क्रयादिगण प्रकरणम् ॥

१—डु-क्री-ञ् = बदलना, खरीदना ॥

क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणन्ति क्रीणासि क्रीणीथः क्री-णीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणी-महे । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः चिक्रियिथ, चिक्रेथ चि क्रियथुः चिक्रिय चिक्राय, चिक्रय चिक्रियिव चिक्रियिम । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे चिक्रियिषे चिक्रियाथे चिक्रि-यिध्वे चिक्रिये चिक्रियिवहे चिक्रियिमहे । क्रेता क्रेतारौ क्रेतारः

क्रेतासि। क्रेतासे। क्रेष्यति। क्रेष्यते। क्रीणातु, क्रीणीतात् क्रीणीताम् क्रीणन्तु क्रीणीहि, क्रीणीतात् क्रीणीतम् क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम। क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् क्रीणीष्व क्रीणाथाम् क्रीणीध्वम् क्रीणै क्रीणावहै क्रीणामहै। अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम। अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत अक्रीणीथाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् अक्रीणि अक्रीणीवहि अक्रीणीमहि। क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः। क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन्। क्रीयात् क्रीयास्ताम् क्रीयासुः। क्रेषीष्ट क्रेषीयास्ताम् क्रेषीरन्। अक्रैषीत् अक्रैष्टाम् अक्रैषुः। अक्रेष्ट अक्रेषाताम् अक्रेषत। अक्रेष्यत्। अक्रेष्यत॥

२—प्री—ञ = तर्पण, तृप्तकरना, कान्ति॥

प्रीणाति। प्रीणीते। पिप्राय पिप्रियतुः पिप्रियुः। पिप्रिये पिप्रियाते पिप्रियिरे। प्रेता। प्रेष्यति प्रेष्यते। प्रीणातु प्रीणीताम् अप्रीणात्। अप्रीणीत। प्रीणीयात्। प्रीणीत। प्रीयात् प्रेषीष्ट अप्रैषीत्। अप्रेष्ट। अप्रेष्यत्। अप्रेष्यत॥

३—श्री—ञ् = पाक, पकाना॥

श्रीणाति। श्रीणीते। शिश्राय। शिश्रिये। श्रेता। श्रेष्यति।

श्रेष्यते । श्रीणातु । श्रीणीताम् । अश्रीणात् । अश्रीणीत । श्रीणीयात् । श्रीणीत । श्रीयात् । श्रेषीष्ट । अश्रैषीत् । अश्रेष्ट । अश्रेष्यत् । अश्रेष्यत ॥

४–मी–ञ् = हिंसा, दुःखदेना ॥

मीनाति । मीनीते । ममौ मिम्यतुः मिम्युः ममिथ, ममाथ मिम्यथुः मिम्य ममौ मिम्यिव मिम्यिम मिम्ये मिम्याते मिम्यिरे । माता । मास्यते । मास्यति । मीनातु । मीनीताम् । अमीनात् । अमीनीत । मानीयात् । मानीत । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमास्त । अमास्यत् । अमास्यत ॥

५–षिञ् = बन्धन, बांधना ॥

सिनाति । सिनीते । सिषाय सिष्यतुः सिष्युः । सिष्ये सिष्याते । सेता । सेष्यति । सेष्यते । सिनातु । सिनीताम् असिनात् । असिनीत । सिनीयात् । सिनीत । सीयात् । सेषीष्ट । असैषीत् । असेष्ट । असेष्यत् । असेष्यत ॥

६–स्कुञ् = आप्लवन, कूदना, उछलना ॥

स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव चुस्कुवतुः चुस्कुवुः । स्कोता । स्कोस्यति । स्कोस्यते । स्कुनातु । स्कुनीताम् । अस्कुनात् ।

अस्कुनीत । स्कुनीयात् । स्कुनीत । स्कूयात् । स्कोषीष्ट । अ-
स्कौषीत् । अस्कोष्ट । अस्कोष्यत् । अस्कोष्यत ॥

७-८-९-१०–स्तम्भु, स्तुम्भु, स्कम्भु, स्कुम्भु = रोकना ॥

ये सौत्र परस्मैपदी चार धातु हैं । स्तभ्नाति स्तभ्नीतः स्तभ्नन्ति । तस्तम्भ तस्तभतुः तस्तभुः तस्तम्भिथ तस्तभथुः तस्तभ तस्तम्भ तस्तम्भिव तस्तम्भिम । स्तम्भिता । स्तम्भिष्यति स्तभ्नातु । अस्तभ्नात् । स्तभ्नीयात् । स्तभ्यात् । अस्तभत्, अस्तम्भीत् । अस्तम्भिष्यत् ॥ इसी प्रकार 'स्तुम्भु' आदि के रूप जानना ॥

११–यु–ञ् = बन्धन, बांधना ॥

युनाति । युनीते । युयाव युयुवतुः युयुवुः युयोथ, युयुविथ । युयुवे युयुवाते युयुविरे । योता । योष्यति, योष्यते । युनातु । युनीताम् । अयुनात् । अयुनीत । युनीयात् । युनीत । यूयात् । योषीष्ट । अयौषीत् अयौष्टाम् अयौषुः । अयोष्ट अयोषाताम् । अयोषत । अयोष्यत् । अयोष्यत ॥

१२–क्नू-ञ् = शब्दकरना, कूंकूं करना ॥

क्नाति । क्नूनीते । चुक्नाव । चुक्नुवे । क्नविता । क्नविष्यति ।

क्नविष्यते । क्नूनातु । क्नूनीताम् । अक्नूनात । अक्नूनीत । क्नूनीयात् । क्नूनीत । क्नूयात् क्नविषीष्ट अक्नावीत् अक्नाविष्टाम् अक्नाविषु: अक्नविष्ट । अक्नविष्यत् । अक्नविष्यत ॥

१३—दॄ = हिंसा ।

दृणाति । दृणीते ददार ददरे दरिता, दरीता । दरिष्यति, दरीष्यति । दरिष्येत । दरीष्यते दृणातु । दृणीताम् । अदृणात् । अदृणीत । दृणीयात् । दृणीत दीर्यात् । दरिषीष्ट, दरीषीष्ट । अदारीत् । अदरिष्ट अदरिष्यत् । अदरिष्यत ।

१४—द्रू—ञ = हिंसा ।

द्रूणाति । द्रूणीते दुद्राव । दुद्रुवे । द्रविता । द्रविष्यति । द्रविष्येते । द्रूणातु । द्रूणीताम् । अद्रूणात् । अद्रूणीत । द्रूणीयात् । द्रूणीत । द्रूयात् । द्रविषीष्ट । अद्रावीत्, अद्रवीत अद्राविष्ट । अद्राविष्यत् अद्रविष्यत ।

१५—पू-ञ् = पवन, शोधन, पवित्रता ॥

पुनाति । पुनीते । पुपाव पुपुवतुः पुपुवुः । पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । पविता । पविष्यति । पविष्यते । पुनातु । पुनीताम् । अपुनात् । अपुनीत । पुनीयात् । पुनीत । पूयात् । पविषीष्ट । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविषुः । अपाविष्ट अपविषाताम् अपाविषत । अपाविष्यत् । अपविष्यत ॥

१६—स्तॄ—ञ् = आच्छादन, ढांकना ॥

स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे । स्तरिता, स्तरीता । स्तरिष्याति, स्तरीष्याति । स्तरिष्यते, स्तरीष्यते । स्तृणातु । स्तृणीताम् । अस्तृणात् । अस्तृणीत । स्तृणीयात् । स्तृणीत । स्तीर्यात् । स्तीर्षीष्ट, स्तरिषीष्ट । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् अस्तारिषुः । अस्तरिष्ट अस्तारिषाताम् अस्तरिषत । अस्तारिष्यत् , अस्तरीष्यत् । अस्तारिष्यत, अस्तरीष्यत ॥

१७—कॄ-ञ् = हिंसा, दुःखदेना ॥

कृणाति, कृणीते । चकार चकरतुः चकरुः । चकरे चकराते चकरिरे । करिता करीता करिष्याति, करीष्यते । कृणातु कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । कृणीयात् । कृणीत । कीर्यात् कीर्षीष्ट, करिषीष्ट । अकारीत् । अकरिष्ट । अकारिष्यत् अकरीष्यत ।

१८—वॄ ञ् = वरण, स्वीकार ॥

वृणाति वृणीते । ववार । ववरे । वरिता, वरीता । वरिष्यति वरीष्यति । वरिष्यते, वरीष्यते । वृणातु । वृणीताम् । अवृणात् । अवृणीत् । वृणीयात् । वृणीत । वूर्यात् । वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिषुः । अवरिष्ट अवरिषाताम् ।

अवरिषत । अवरिष्यत्, अवरीष्यत् अवरिष्यत, अवरीष्यत।

१९–धूञ् = कम्पन, कांपना, हिलना॥

धुनाति । धुनीते । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धविता, धोता । धविष्यति, धोष्यति, धविष्यते, धोष्यते । धुनातु । धुनीताम् अधुनात् । अधुनीत । धुनीयात् । धुनीत । धूयात् । धविषीष्ट, धोषीष्ट । अधौषीत् अधावीत्, अधोष्ट,अधविष्ट।अधविष्यत्,अधोष्यत्।अधविष्यत।अधोष्यत॥

२०–ग्रह = उपादान, लेना पकड़ना ॥

गृह्णाति । गृह्णीते । जग्राह जगृहतुः जगृहुः । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । गृह्णातु । गृहाण। गृह्णीताम् गृह्णाताम् गृह्णताम् गृह्णीष्व । अगृह्णात् । अगृह्णीत । गृह्णीयात्।गृह्णीत।गृह्यात्। ग्रहीषीष्ट।अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्रहीषुः। अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत। अग्रहीष्यत्।अग्रहीष्यत॥

अथ परस्मैपद प्रकरणम् ॥

२१–कुष=निष्कर्ष, निकालना, निचोड़ना,कुरेदना

कुष्णाति । चुकोष । कोषिता । कोषिष्यति । कुष्णातु कुषाण। अकुष्णात् । कुष्णीयात् । कुष्यात् । अकोषीत्।अकोषिष्यत्॥

२२–अश = भोजन, खाना ॥

अश्नाति । आश आशतुः आशुः । अशिता । अशिष्याति अश्नातु अशान । आश्नात् । अश्नीयात् । अश्यात् । आशीत् । आशिष्यत् ॥

२३-मुष = स्तेय, चुराना ॥

मुष्णाति । मुमोष । मोषिता । मोषिष्यति । मुष्णातु मुषाण । अमुष्णात् । मुष्णीयात् मुष्यात् । अमोषीत् अमोषिष्यत् ॥

२४–ज्ञा = अवबोधन, जानना ॥

जानाति जज्ञौ ज्ञाता ज्ञास्यति जानातु अजानात् । जानीयात् ज्ञेयास्, ज्ञायात् अज्ञासीत् अज्ञास्यत् ॥

२५–वृ–ङ् = सम्भक्ति. सेवा करना ॥

वृणीते वृणाते वृणते । वव्रे वव्राते वव्रिरे । वरिता, वरीता । वरिष्यते, वरीष्यते । वृणीताम् अवृणीत वृणीत वरिषीष्ट, वरीषीष्ट । अवारिष्ट, अवरीष्ट । अवरिष्यत । अवरीष्यत ॥

ग्रन्थिलम् = गांठवाला । घोषणा = मुनादी । चतुष्पथः = चौराहा । चापलम् = चञ्चलता । परिषद्वलः = सभासद् । पलगण्डः = राज, कारीगर । प्रतिग्रहः = दान लेना । प्रोञ्छनम् =

पोंछना । बोधनम्=विज्ञापन, जताना । भासुरम्=चमकनें वाला। तुन्दिलः–लम्बोदर, बड़े पेटवाला। लावणम्=नमकीन । अवतंसः=भूषण । कोणः=कोन । इत्वरः=नीच । अलिन्दः=चौतड़ा । कङ्कातिका=कंघी । खल्या=खालिहान । षण्ढः = नपुंसक ।

भाषा बनाओ ॥

क्रीणामि दुग्धं पणकद्वयस्य । प्रीणाति बान्धवजनानतिथीन् पृणोति । श्रीणातु शाकं चपलं कथं न । मीनन्ति मीनान् शिशवस्त्वदीयाः । स्कुनन्ति कुम्बां भवदीयशिष्याः। सिनन्ति षण्ढा न कदापि शूरान् । पथिकान्स्तभ्नाति तस्करः । रज्ज्वा योष्यन्ति तस्करान् । क्नोति नित्यंशकटं त्वदीयम् । दृणाति सिंहो बृषभान् मदीयान् । दूणाति सिंहः सकलान् क्रमेलान् । पुनन्तु मा देवजनाः । स्तृणातु वस्त्रैः सकलं शरीरम् । कृणन्ति कोलान् विपिने वनेचराः बचोमेन वारिष्यति । धूनोति चम्पकवनानि धिनोत्यशोकम् । वैदेशिका वेदमतं गृह्णन्ति । कुष्णाति शाटं भवता न भृत्यः । अशिष्यन्ति न मे शिष्याः । किं नमोष्यन्ति तस्कराः ? जानीयात् मेघणो भृत्यान् । वृणीते स्वामिनं आर्या ॥

संस्कृत बनाओ।

दो पैसे का दूध लेताहूं। भाई और अतिथियों को तृप्त करता है। शीघ्र शाक क्यों नहीं वह पकाता। तुम्हारे लड़के मछलियों को मारते हैं। आपके शिष्य टट्टी कूदते हैं। नपुंसक कभी शूरों को बांधते हैं? चोर रास्तेगीरों को रोकता है रस्सीसे चोरों को बांधेंगे। तुम्हारी गाड़ी नित्य कूंजती है। मेरे बैलोंको सिंह मारता है। सिंह सब ऊंटों को मारता है। विद्वान् लोग मुझको पवित्र करें। सब शरीरको वस्त्रोंसे ढांक। भील वनमें सुअरोंको को मारते हैं। आप मेरे वचन को नहीं स्वीकार करेंगे। चमेली के वन तथा अशोकवृक्ष को कंपाता है। विदेशीजनभी अब वेदमत स्वीकार करते हैं। आपका नौकर कपड़ेको निचोड़ता नहीं। मेरे छात्र नहीं खावेंगे। क्या चोर नहीं चुरावेंगे ? नौकरों को भेजनेपर जाने। स्त्री अपने स्वामी की सेवा करती है॥

अथ चुरादिगणप्रकरणम्।

१—चुर = स्तेय, चुराना।

चोरयति चोरयतः चोरयन्ति। चोरयते चोरयेते चोरयन्ते

चोराञ्चकार चोरयाञ्चक्रतुः चोरयाञ्चक्रुः । चोरयामास, चोरयाम्बभूव । चोरयाञ्चक्रे । चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुरत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत ॥

२—कथ = वाक्यप्रबन्ध, बोलना, कहना ।

कथयति कथयते । कथयाञ्चकार, कथयामास, कथयाम्बभूव कथयाञ्चक्रे । कथयिता । कथयिष्यति । कथयिष्यते । कथयतु । कथयताम् । अकथयत् । अकथयत । कथयेत् कथयेत । कथ्यात् । कथयिषीष्ट । अचकथत् । अचकथत । अकथयिष्यत् । अकथयिष्यत ॥

३—गण=सङ्ख्यान, गिनना ।

गणयति । गणयते । गणयाञ्चकार, गणयामास, गणयाम्बभूव । गणयाञ्चक्रे । गणयिता । गणयिष्यति । गणयिष्यते । गणयतु । गणयताम् । अगणयत् । अगणयत । गणयेत् । गणयेत । गण्यात् । गणयिषीष्ट । अजीगणत्, अजगणत् । अजीगणत, अजगणत । अगणयिष्यत् । अगणयिष्यत ।

क्षौरम् = हजामत । शौचम् = शुद्धि, मलत्याग ।

शोथः = सूजन । शोणितम् = खून । श्मश्रुलः = दाढ़ियल । प्रतिश्यायः = जुकाम । कासः = खांसी। विसूचिका = हैज़ा। निर्झरः = झरना । निर्वाहः = गुज़ारा । निर्वापणम्· वीजवोना । अवसरः = मौका । आमयः = रोग। उन्मूलनम् = उखड़ाना । कर्णजलूका = कनखजूरा । कर्पटः = चीथड़ा । कर्वटः = पैंठ । कूर्चम् = दाढ़ी। क्वाथः = काढ़ा।परिणामः = नतीजा । सङ्कटम् = दुःख । शृङ्गकम् = पिचकारी ॥

भाषावनाओ।

अचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् । कथंन कथयानि कथां कवीनाम् । मनस्वीकार्यार्थी गणयाति दुःखं न च सुखम् । क्षौरं कस्य भाविष्याति । प्रतिश्यायं न कामये । अवसरं न जहातु कदाचन। चौरस्य कूर्चेहि तृणं प्रसिद्धम् । क्वाथं पिबन्ति रोगिणः । संकटं ते गमिष्यति ॥

संस्कृतवनाओ ॥

चन्द्रमाकी शोभाको चुरालिया । कवियों की कथा क्यों न कहूं ? कार्य को पूर्ण करनेवाला विचारशील पुरुष दुःख और सुखको नहीं गिनता । हजामत किस की होगी । मैं जुकामको नहीं चाहता। मौकेको कभी न छोड़ो। चोरकी दाढी में तिनका यह बात प्रसिद्धहै। रोगी काढ़ा पीते हैं:दुःख तेरा दूरहोजावेगा

द्वीपम् = टापू। सरोवरः = झील, ताल। जनसंख्या = आबादी। शिलाकणम् = कंकड़ी। शिलाखण्डम् = बटि। उद्गमः = निकास। धरातलम् = भूमिपर। तापमापकयन्त्रम् = थरमामीटर। शतकम् = शताब्दी, सदी। अराजकता = अन्धाधुन्धी। वितरणम् = बांटना। न्यूनता = कमी। कर = महसूल। करीयम् = महसूली। निर्वाचनम् = चुनाव। निर्वाचकः = चुननेवाला। आदर्शः = नमूना। आधिक्यम् = ज्यादती। वैमनस्यम् = वैरभाव। दण्ड्यः = सजाके लायक॥

भाषा बनाओ॥

यूयं ब्रूत कियन्ति द्वीपानि सन्ति। अस्मिन्त्सरोवरे कः पशवश्चरन्ति। अस्य नगरस्य जनसंख्या कियती विद्यते। गङ्गाया उद्गमः कस्मात् स्थानाद् जायते। तापमापकयन्त्रेण वैद्योऽज्वरं मिमीते। कस्मिन् शतके विक्रमादित्योऽभूत्। अराजकतया बहूनि दुःखानि जायन्ते। गोधूमानां वितरणमभून्न वा ?। अस्मिन् विषये मयि न्यूनता विद्यते। करं क आदास्यते। करीयाणि वस्तूनि तु भवतां समीपे न सन्ति ? अस्य समाजस्य निर्वाचनं कदा भविष्यति। इदं तेषामाधिक्यमस्ति। वैमनस्येन महती क्षतिर्जायते॥

प्रबोधनम् ।

ंश-द्वितीय सर्गसे लेकर पञ्चमसर्गतक सान्वय
वाचक शब्दयुक्त मू०।-)
ायरा माहभारत'परीक्षासङ्कलितांश'-सान्वय
य वाचक शब्दयुक्त मू० =),
कसंग्रह-प्रत्येक परिभाषाको सलक्षण पृथक् २
कर प्रचलित भाषामें सार दर्शाया है।मू०।)
बोध-सान्वय पर्यायवाचक शब्दयुक्त =),
कृतशिक्षा-प्रथमभाग -), द्वितीयभाग -),।।तृतीय-
=), चतुर्थभाग ।=),
रात-सर्गत्रय-सान्वय पर्याय वाचक शब्दयुक्त।)
घुकौमुदी-सरलटीका प्रत्येक प्रयोगका ससूत्र
कृत में साधन है मूल्य ११।,
अष्टाध्यायी-भाष्य मूल्य ३,
लघुकौमुदी मूल ।,
डाकव्यय सर्वपुस्तकोंका पृथक् है ॥

पता-प० जीवारामशास्त्री-मुरादाबाद.

ओ३म्

शुभसंवाद ! मङ्गल संवाद !! हर्ष संवाद !

लघुकौमुदी-सरला-टीका ।

इसमें लघुकौमुदीस्थ प्रत्येक प्रयोग का संस्कृत में स विधान कियागया है- यथा-असधातोर्लुङस्तिपि'च्लिल इतिच्लौ 'च्लेःसिच्'-इति सिचि इचिगते अत्सति जाते'आडजादीनाम्'इत्याटि'आटश्च'इतिवृद्धौ'आर्द्धधातु इवलादेः'-इतीटि आति-स्-ति इति जाते 'इतश्च-'इती लोपे विहिते आतिस् त् इति भूते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति विहितं विहिते च 'इटईटि'इति सलोपे तस्याऽसिद्धत्व कारव्यवधानत्वेन दीर्घत्वाऽभावे प्राप्ते परन्तु 'सिज्लोप कादेश सिद्धोवाच्यः, इति वार्तिकेन सिद्धत्वाद् विहि दीर्घत्वे-आसीत् ॥ इसी प्रकार प्रत्येक प्रयोग का स विधान किया है । मूल्य२॥,

पुस्तक मिलनेका पता-

प॰जीवाराम शास्त्री-मुरादाबाद.